

3

Sociologický časopis

Ročník 32 (1996)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Patrizia Combeaud, *redaktorka anglických textů*, Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti zajišťuje JI-PE, Burdova 1227, 198 00 Praha 9, tel./fax (02) 86 45 95. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 36 Kč, roční předplatné 144 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích *Institute of Scientific Information (ISI)*, USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Úvodem	259
--------------	-----

STATI

<i>Bedřich Moldan: K otázce souladu ochrany životního prostředí a hospodářského rozvoje</i>	261
<i>Jan Kamarýt: Riziková společnost a ekologická modernizace</i>	279
<i>Hana Librová: Decentralizace osídlení – vize a realita.</i> Část první: vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR.....	285
<i>Petr Mareš, Ladislav Rabušic: K měření subjektivní chudoby v české společnosti</i>	297

PŘEHLEDOVÉ STATI

<i>Jiří Kabele: Sociální konstruktivismus</i>	317
<i>Zdenka Vajdová: Politická kultura: teoretický koncept a výzkum</i>	339

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Pavol Frič: Postoje obyvatel ČR a SR k problému životního prostředí</i>	353
--	-----

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Arnošt Veselý: Sociologie poznání, K. R. Popper a vědecká metoda diskuse</i>	361
---	-----

RECENZE

<i>Ulrich Beck: Erfindung des Politischen (O. Suša)</i>	365
<i>Robert K. Dahl: Demokracie a její kritici (K. Berka)</i>	368
<i>Jiří Kovtun: Tajuplná vražda (M. Petrusek)</i>	370
<i>Stefan Breuer: Bürokratie und Charisma. Zur politischen Soziologie Max Weber (B. Loewenstein)</i>	372
<i>Alain Blum: Naître, vivre et mourir en URSS 1917-1991 (P. Horská)</i>	374
<i>Our Global Neighbourhood. The report of the commission on global governance (V. Soják)</i>	376

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Paul Felix Lazarsfeld jubilující (13. 2. 1901-30. 8. 1976) (H. Jeřábek)</i>	379
<i>ISSP – International Social Survey Programme (K. Vlachová)</i>	382
<i>Internetový sociologický časopis (L. Rabušic)</i>	383

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Úvodem

Třetí letošní číslo *Sociologického časopisu* je tak trochu experiment. Aniž to bylo naším výslovným záměrem, v redakci se objevilo několik článků, které se tak či onak a více nebo méně dotýkají některých aspektů problémů životního prostředí, což je problematika, k níž se v našem časopise dostáváme po delší době.

Ekologická problematika je zásadně interdisciplinární a sociologická tematizace vztahu společnosti a prostředí, přírody a životního způsobu, a tematizace skutečných, a zejména možných sociálních, politických a ekonomických důsledků ekologických problémů v postkomunistických zemích v jejím celku hraje sice nepominutelnou, nicméně však stále ještě spíše vedlejší roli. S tím také souvisí zřetelný deficit jakékoli propracovanější obecně sociologické i sociálně filozofické teorie ekologie, která by neměla převážně normativní charakter, jak je tomu nakonec i s poměrně rozšířenou a co do svých sociálních funkcí integrativní teorií „trvale udržitelného rozvoje“. Nemluvě o příznačné absenci nežurnalistické diskuse o obecných problémech ekologické politiky v procesech transformace společnosti, analýzy bariér pro dosahování sociálního konsensu o nutnosti ekologických opatření, či třeba o vztazích ekologie a modernizace. V této souvislosti ovšem nelze přehlédnout skutečnost, že normativní pojetí problémů životního prostředí, odvolávající se na mezinárodní materiály a oficiální dokumenty se zdejšími představitelům „ekologické epistémy“ (snad až na výjimky jako je J. Keller, příp. E. Kohák) zdá být reprezentativnější, působivější a zřejmě i důležitější, než jakákoli vlastní sociálněvědní či filozofující reflexe domácích specifik a typologie zdejších hnutí a jejich „ideologií“. Chybí také komparace ekologické situace, jejích trendů a jejích diferencí v jednotlivých postkomunistických zemích. Z hlediska sociologie vědění se ve všech těchto případech vlastně jedná o velice zajímavý fakt.

O úvodní stať do jinak zcela spontánně vzniklého monotematického čísla jsme požádali jednoho z našich předních znalců ekologické problematiky doc. dr. Bedřicha Moldana. S akcentem na ekonomické aspekty problémů zde autor načrtl hlavní obrysy různých možností i zavedených způsobů řešení současných globálních ekologických problémů, a to především na folii podmínek ekonomicky a technologicky nejvyspělejších zemí.

Těžiště minulého čísla *Sociologického časopisu* tvořilo téma *modernizace*. Mnichovský sociolog Ulrich Beck, jehož pražskou přednášku o „znovunalézání politična“ v současné epoše jsme tam nabídli v českém překladu, je také autorem komplementárních konceptů *reflexivní modernizace a rizikové společnosti*. Zejména ten druhý pojem se už stal okřídleným, a to nejen v sociologické teorii, ale také v politice a v ekonomii. V tomto čísle se k němu z ekologické perspektivy vrací Jan Kamarýt ve stati *Riziková společnost a ekologická modernizace*. Jako doplněk této stati je pak možné číst recenzi jedné z posledních a v mezinárodní sociologické komunitě dost diskutovaných prací Ulricha Becka *Erfindung des Politischen* od Olega Suši.

Zajímavou a rozsáhlou studii *Decentralizace osídlení – vize a realita* připravila brněnská badatelka Hana Librová. První část její práce s podtitulem *Vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR* se ekologických otázek dotýká jak ve svých úvodních pasá-

žích, otevírajících problémy selektivní migrace a analyzujících představy i faktické prožívání tzv. krize společnosti, decentralizační vize a iluze „útěků z civilizace“, které jsou s ní spojeny, ale také v konkrétních údajích a jejich výkladu.

Stat' *K měření subjektivní chudoby v české společnosti* Petra Mareše a Ladislava Rabušice je věnována problému, který se od roku 1989 stal nedílnou součástí našeho veřejného i politického diskursu. Pozornost přitom obrací k disproporci mezi subjektivní a objektivní chudobou, z níž se odvíjí řada dalších problémů, které mohou vytvářet nejrůznější podoby sociálního napětí, jako je např. otázka formulace hranic mezi subjektivně pocíťovanými nároky na sociální dávky a mezi preskripční nároku, otázka sociální a politické institucionalizace subjektivní chudoby a počtu osob, které se ocitají pod její hranicí atd. Vedle toho však autoři poukazují na obsah sociálního fenoménu subjektivní chudoby ve vztahu k životnímu prostředí, životním hodnotám a aspiracím, upozorňují na typický český rozdíl mezi „chudobou“ a „bídou“ a uvažují rovněž o odlišení „chudoby“ a ekologicko-morální „dobrovolné skromnosti“.

Do třetího letošního čísla jsou zařazeny dvě přehledové stati. *Sociální konstruktivismus* Jiřího Kabeleho je obsáhlou informací o této filozoficko-metodologické perspektivě dnešní sociologie. Text Zdenky Vajdové *Politická kultura – teoretický koncept a výzkum* je věnován problému, jemuž se u nás stále ještě nedopřává dost pozornosti. Ukazuje původ i proměny pojmu politická kultura, jeho aktuálnost i jeho prozatímní „české“ obsahy.

Problémům ekologie je rovněž věnována informace Ze sociologických výzkumů, kterou připravil Pavol Frič a nazval *Postoje obyvatel ČR a SR k problému životního prostředí*. Za celkovou shodou postojů obyvatel obou republik nalézá některé zajímavé difference a poukazuje stručně na důvody vyšší míry ekologického radikalismu na Slovensku.

Třetí letošní číslo *Sociologického časopisu* je doplněno tradičními rubrikami Studenti píší, Recenze a Zprávy a informace.

Miloš Havelka

K otázce souladu ochrany životního prostředí a hospodářského rozvoje

BEDŘICH MOLDAN*

Centrum Univerzity Karlovy pro otázky životního prostředí, Praha

On the Harmony Between Environmental Protection and Economic Development

Abstract: The study firstly puts within its historical context the concept of sustainable development (Stockholm Conference 1972, The Limits to Growth 1972, Rio Conference 1992 and its Agenda 21). The main dimensions of sustainable development are then analysed: People in the light of sustainable development, population growth; Material requirements, consumption patterns; Human values; Personal development, Human Development Index; Social Equity; Freedom and human rights; Social and political institutions, social cohesion; International co-operation, institutions, law; Economic aspects, relationships between ecology and economy; Technology, private sector, eco-efficiency; Ecosphere and its services, carrying capacity and critical loads.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 261-277)

O smíření požadavků účinné ochrany životního prostředí, přírody a přírodních zdrojů s hospodářským rozvojem se pokouší koncepce trvale udržitelného rozvoje, rozvinutá ve zprávě Světové komise pro životní prostředí a rozvoj *Naše společná budoucnost* [Naše... 1991].

Komisi ustanovilo Valné shromáždění OSN v roce 1983 s tím, že je nutno zevrubně prozkoumat rozporupný vztah ochrany prostředí a ekonomického růstu. Zpráva došla k závěru, že hospodářský rozvoj a účinná ochrana prostředí si nebudou překážet, ale naopak se budou vzájemně podporovat, pokud rozvoj bude mít trvale udržitelný charakter. Přinesla dnes již klasickou (a stále pokládanou za nejlepší) definici: je to takový rozvoj, který zajistí naplnění potřeb současné společnosti, aniž by ohrozil možnost splnění potřeb generací příštích. Jinými slovy: ekonomický rozvoj, který nezničí základnu přírodních zdrojů a životní prostředí.

Naši společné budoucnosti se v této souvislosti právem přisuzuje jakési autorské prvenství, i když termínu „trvale udržitelný“ (sustainable) bylo v podobné souvislosti použito v publikacích a dokumentech již podstatně dříve. Tak například základní dokument OECD z roku 1960 říká: „Organizace pro ekonomickou spolupráci a rozvoj bude podporovat opatření, jež by se zaměřila na dosažení nejvyššího trvale udržitelného růstu (sustainable growth)“.¹ Mohli bychom citovat i jiné dokumenty. Po harmonii „ekonomie a ekologie“ pak volala už Stockholmská konference Spojených národů o lidském životním prostředí v roce 1972: „Pro dosažení racionálnějšího využívání zdrojů, a tak zlepšení prostředí by státy měly přijmout integrovaný a koordinovaný přístup ke svému rozvojo-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Bedřich Moldan, Centrum UK pro otázky životního prostředí, Petrášská nám. 3, 110 00 Praha 1, tel. (02) 231 53 34, fax (02) 231 53 24, e-mail cuk@cuni.cz

¹) OECD Convention, podepsána v Paříži 14. prosince 1960, článek 1.

vému plánování, aby byl rozvoj v souladu s potřebou chránit a zlepšovat lidské životní prostředí ku prospěchu jejich obyvatelstva“.²

Avšak v rozporu s takovýmito proklamacemi se na počátku sedmdesátých let projevila značná divergence mezi snahami o účinnou ochranu prostředí a hospodářským rozvojem. Právě Stockholmská konference sama – navzdory nepochybně dobrým úmyslům – k této divergenci významně přispěla. Upozornila totiž důrazně na naléhavou nutnost chránit prostředí ohrožené lidskou hospodářskou činností, aniž by se důkladně zabývala různými aspekty samotné této činnosti.

Rozpor zdramatizovala známá publikace *Meze růstu* [Meadows et al. 1972], která silně ovlivnila atmosféru tehdejší doby. Její autoři analyzovali hospodářský vývoj ve světovém měřítku v období od roku 1900 do roku 1970 a zjistili, že měl v zásadě celou dobu zhruba stejný exponenciální charakter s růstovou mírou okolo 5 % ročně. Přitom křivky růstu produkovaného kapitálu, čerpání přírodních zdrojů, znečišťování a jiné devastace prostředí byly po celou dobu v podstatě souběžné. Protože zdroje planety Země i absorpční kapacita prostředí pro všechny typy odpadů jsou konečné, dosavadní hospodářský vývoj nemůže trvale pokračovat. Je třeba růst cílevědomě zastavit, jinak hrozí neodvratně katastrofa způsobená jak vyčerpáním zdrojů, tak zamořením prostředí.

Radu k zastavení růstu světová veřejnost nepřijala a rozpor zůstal nevyřešen. Správnou odpověď ve správný čas přinesla až *Naše společná budoucnost*. Prozíraví světoví politikové její koncepci rychle přijali. Tak například Margaret Thatcherová už v roce 1988 prohlásila: „Vláda plně přijímá (espouses) koncepci trvale udržitelného rozvoje“.³ Všeobecného přijetí se pak této myšlence dostalo na konferenci Organizace spojených národů o životním prostředí a rozvoji v Rio de Janeiro v roce 1992. Od tohoto data jsou výzvy k trvale udržitelnému rozvoji v té či oné formě běžnou součástí programových dokumentů vlád vyspělých států a mezivládních organizací.⁴ Česká legislativa trvale udržitelný rozvoj dokonce uzákonila, jak uvádí zákon č. 17/1992 Sb. o životním prostředí. Konference v Rio de Janeiro přijala důležitý rozsáhlý dokument, zhruba tisícistránkovou Agendu 21, který podepsali představitelé 178 zemí, mezi nimi přes 100 hlav států a vlád. Tento dokument ve svých 40 kapitolách důkladně rozebírá principy trvale udržitelného rozvoje ve všech oblastech lidské činnosti. V současné době je Agenda 21 všeobecně přijímána jako základní materiál, považuje se za jakousi „širokou definici“ trvale udržitelného rozvoje.

Termín obsahuje dva základní pojmy: rozvoj a trvalou udržitelnost. *Rozvoj* (development) znamená změnu v čase, při níž se daný subjekt mění k lepšímu. Některé parametry mohou růst, jiné se mohou snižovat, celkový vývoj (což je změna kvalitativně neutrální) probíhá směrem k dokonalejšímu, plnějšímu, zralejšímu stavu. *Trvalá udržitelnost* (sustainability) poukazuje na dlouhodobý charakter nějaké aktivity, na možnost jejího pokračování do neomezené budoucnosti. V dané souvislosti pak mluvíme o celkovém rozvoji hospodářském a společenském, a trvalou udržitelnost zkoumáme z různých

²) Stockholmská deklarace o lidském životním prostředí, článek 13 (Stockholm, červen 1972).

³) M. Thatcherová, projev v Royal Society v září 1988.

⁴) Viz například komuniké ze summitu G7 v Halifaxu v červenci 1995 nebo „bílou knihu“ EU z roku 1993 [Growth... 1994], které obsahují kapitoly o trvale udržitelném rozvoji. Nedávno byl v USA zveřejněn programový dokument *Sustainable America* [Sustainable... 1996].

hledisek, zejména z hlediska únosnosti důsledku lidských činností pro ekologické systémy planety Země. Pokusme se nyní podrobněji rozebrat hlavní aspekty této koncepce.

Lidé v ohnisku zájmu

Od Malthusových dob vyjadřují mnozí obavu z ohrožení civilizace a jejího rozvoje v důsledku rychle rostoucího počtu obyvatel Země. V posledních létech přibývá ročně okolo 90 milionů lidí a demografické projekce pro příštích přibližně 20 let jsou vcelku zajedno v tom, že v roce 2015 bude na Zemi 7,1-7,8 miliardy lidí. Vývoj dále do budoucnosti bude záležet na okolnostech, které se dnes nedají odhadnout, proto jsou předpovědi nejisté. Pohybují se v rozmezí od 7,9 miliardy až do 11,9 miliard.⁵ Téměř veškerý růst se v každém případě týká rozvojových zemí, ve vyspělých státech je počet lidí téměř stabilizován.

V době publikování *Mezí růstu* (1972) se zdál být populační vývoj přímo hrozivý. Počet lidí stoupal na rozdíl od exponenciálního hospodářského růstu superexponenciálně, to znamená, že se postupně zvětšovala i míra růstu. Dosáhla rekordní výše právě okolo roku 1970, přes 2 % ročně. Od té doby se však situace změnila, růstová míra začala klesat a tento pokles zřejmě bude trvalý, dnes je okolo 1,7 % ročně. Zdá se, že počet obyvatel se ve většině zemí zvětšuje pomaleji; pokud se zvyšuje hospodářská prosperita, zlepšuje vzdělání a zdravotnictví. Vývoj je dosud neuspokojivý v nejchudších, nejméně rozvinutých státech, zejména v Africe jižně od Sahary, ale i tam lze očekávat zlepšení. Všeobecně se soudí, že v průběhu příštích 30-50 let se počet lidí na Zemi víceméně ustálí, i když odhady velikosti už stabilní světové populace se značně liší, většinou od 8 do 14 miliard.

Spolu se stabilizací počtu lidí lze očekávat rovněž postupné ustálení struktury osídlení. Současně zaznamenáváme dlouhodobý trend rostoucího podílu obyvatel měst. Ačkoliv lidí přibývá, venkov všude na světě se vylidňuje, zvláště horské oblasti, a města rostou rychleji. Ještě před 150-200 lety žilo nejméně 90 % lidí na venkově, avšak příští desetiletí už zřejmě zaznamená historickou změnu: většina světové populace bude žít ve městech. V současnosti žije ve městech asi tři čtvrtiny obyvatel vyspělých států a téměř 40 % zemí rozvojových.

Mnoho autorů se zabývá úvahami o tom, kolik lidí by mohlo na Zemi žít důstojným životem v harmonii s prostředím. Zvažují různé aspekty „únosné kapacity“, zejména možnosti zvýšení produkce potravin. Nezdá se však, že by tyto úvahy přinášely nějaké užitečné vodítko pro posouzení trvalé udržitelnosti rozvoje, o čemž svědčí i to, že se odhady velikosti maximálně únosné populace od sebe velmi liší. Cohen [1995] uvádí, že publikované odhady zahrnují interval od méně než jedné miliardy až k více než 1000 miliardám, přičemž nejnovější úvahy (odhady publikované v roce 1994) se pohybují od méně než 3 miliard do 44 miliard.

Materiální nároky

I když je počet obyvatel důležitým indikátorem, zřejmě je pro velikosti zátěže prostředí ještě důležitější, jaké mají lidé materiální nároky. Průměrný Čech spotřebuje ročně okolo 5 t ropného ekvivalentu energie ($1 t_{re} = 41,86 \text{ GJ}$) a zároveň zatíží atmosféru 16 tunami CO_2 , zatímco průměrný Ind se obejde s $0,2 t_{re}$ ročně a vyprodukuje jen $0,5 \text{ t CO}_2$. Čechova „ekologická stopa“ (ecological footprint) je tedy asi dvacetinásobná než Indova, který

⁵) Materiál OSN E/CN.17/1995/15.

potřebuje jen malý zlomek „environmentálního prostoru“⁶ ve srovnání s Čechem. V poslední době se proto hodně hovoří o potřebě změnit „vzorce spotřeby“,⁷ zejména ve vyspělých státech. Návrhy směřují k tomu, aby se snížila spotřeba přírodních zdrojů a celková zátěž prostředí. Nejdůležitějšími spotřebiteli jsou domácnosti, nelze však zanedbat podniky a instituce včetně institucí vládních. Například značný podíl osobních aut, která se s rostoucími potížemi prodírají městy, vlastní firmy, jež je za výhodných podmínek dávají k dispozici svým „důležitým“ zaměstnancům a velmi tak podporují tento druh spotřeby. Vlády jsou ve většině zemí velmi důležitými konzumenty prakticky veškerých druhů zboží, například v Japonsku spotřebovala v roce 1993 vláda sama 2,2 % GDP [Report... 1995], což znamená nesporné prvenství v zemi.

Lidské hodnoty

Velikost lidských nároků je především dána stupnicí hodnot, tím, co lidé považují za své legitimní potřeby, čemu jsou rozhodnutí věnovat svůj zájem, peníze, úsilí. Stupnice hodnot je determinována společensky, kulturním a civilizačním klimatem. Je překvapivé, že stále ještě se najdou advokáti „přírozených“ potřeb lidí: nic takového rozhodně nelze definovat.

V souvislosti s trvalou udržitelností se hovoří o postmateriálních hodnotách [viz např. Inglehart 1990], mezi něž patří i ocenění významu zdravého životního prostředí a hodnoty přírody včetně její hodnoty vnitřní. Postmateriální hodnoty se uplatňují zřejmě výhradně až poté, kdy jsou uspokojeny potřeby „materiální“, mezi něž patří nejen potrava, obydlí a podobně, ale i pocit bezpečí a další „méně hmotné“ potřeby. Žádná výchova, vzdělání, osvěta, přesvědčování ani dobré příklady neudělají opravdového a účinného ochránce přírody nebo prostředí z hladového rolníka ani z člověka, který žije v relativní chudobě nebo nejistotě uprostřed bohaté společnosti. Trvalé udržitelnosti jistě nelze dosáhnout bez toho, že by lidé uznali zásadní důležitost uchování přírodních zdrojů a životodárných planetárních systémů, aniž by přijali za svou hodnotu biologické diverzity. Mezi důležité hodnoty, které uznávají a jimiž se skutečně řídí, musí zařadit kvalitu prostředí, ve kterém žijí oni sami, jiní (i vzdálení) lidé a ostatní živé organismy.

Dnešní Země je planeta lidí, je především lidským světem. Stále více přestává platit, že lidé jsou součástí přírody (i když samozřejmě nepřestáváme být biologickými organismy stejně jako jiné druhy rostlin a živočichů), příroda se naopak stává součástí lidského světa. Na lidech a jejich činech závisí její osud, ne naopak. Novou lidskou „všemocností“ je dána lidská odpovědnost za osud planety i všech jejích živých obyvatel. Tento nový rozměr lidskosti přijímají lidé jen pomalu a nepříliš ochotně, jeho součástí a předpokladem je naznačený posun lidských hodnot. Předpokladem takového posunu je především celkový rozvoj lidské osobnosti, důstojný a po všech stránkách zabezpečený lidský život.

Rozvoj osobnosti

Mezi základní cíle trvale udržitelného rozvoje patří kvalita života, rozvoj lidské osobnosti, který může být charakterizován jako proces rozšiřování možnosti lidské volby. Orga-

⁶) O těchto pojmech podrobně pojednává zpráva o semináři OECD v Rosendalu (Norsko) [„Sustainable...“ 1995].

⁷) Viz kapitolu 4 Agendy 21 „Změna vzorců spotřeby“ v publikaci [Moldan 1993].

nizace OSN pro rozvoj (UNDP) hovoří o „trvale udržitelném lidském rozvoji“.⁸ Předložila indikátor takového rozvoje, zvaný „index lidského rozvoje“ (Human Development Index, HDI). Je konstruován ze tří základních komponent: zdraví (charakterizovaného hodnotou dětské úmrtnosti a průměrné očekávané délky života při narození), vzdělání (daného objemem školního vzdělání a mírou gramotnosti) a příjmu (vypočteného z hodnoty hrubého domácího produktu na hlavu). Dostatečný finanční příjem je jedním z hlavních předpokladů odstranění chudoby, což je zřejmě vůbec nejzákladnějším cílem lidského rozvoje. Tento cíl je zakotven v řadě dokumentů, které shodně konstatují, že bez odstranění chudoby není trvale udržitelný rozvoj v žádném případě myslitelný.⁹

Rozvoj lidské osobnosti úzce souvisí se stupnicí hodnot. Pokud je společnost přesvědčena o důležitosti vzdělání nebo zdraví, pokud tyto věci považuje za skutečné hodnoty, věnuje tomuto účelu úsilí a finanční prostředky. Index lidského rozvoje, který srovnává jednotlivé státy, poskytuje v tomto směru důležité údaje. Není jistě překvapením, že nejvyšších hodnot dosahují nejvyspělejší země (na prvním místě byla v roce 1995 Kanada následována Spojenými státy, Japonskem, Holandskem a Finskem). Zajímavé však je, jestliže se státy srovnají podle hodnoty HDP na hlavu a podle velikosti indexu. Mezi země s vyšším HDI, než by odpovídalo jejich finanční situaci patří z vyspělých států Řecko, Španělsko a Finsko, z rozvojových Kostarika, Vietnam a Myanmar. Naopak mezi bohaté, ale „lidsky nerozvinuté“ země patří podle očekávání především ropné státy, z ostatních pak (poněkud překvapivě) Švýcarsko, Hongkong a Singapur.

Ekonomové v této souvislosti hovoří o „lidském kapitálu“. Podle názoru Světové banky [Serageldin 1966] tvoří právě tento lidský kapitál nejdůležitější složku bohatství většiny zemí, převyšuje hodnotu kapitálu přírodního i lidmi vyrobeného.

Sociální spravedlnost

Sociální spravedlnost jak mezi společnostmi v různých částech světa a v různých zemích, tak v rámci jednotlivých států je otázkou důležitou, ale poněkud kontroverzní. Ačkoliv se v souvislosti s trvale udržitelným rozvojem velká pozornost věnuje otázkám spravedlivého přístupu ke zdrojům, financím, úrovni spotřeby atd., který by měl být zajištěn pro všechny státy (viz například Deklarace z Ria, čl. 7), jsou ve skutečnosti rozdíly mezi lidmi v rámci jednotlivých zemí daleko hlubší, a to – zdá se – v této souvislosti větší problémy nepřináší. I v nejvyspělejších zemích žije jistá část populace pod hranicí chudoby, avšak celkově jsou rozdíly mezi chudými a bohatými větší v rozvojových státech než ve státech průmyslových. Nezdá se však, že by údaje o nerovnosti mnoho říkaly o celkovém společenském rozvoji, o „úrovni demokracie“, svobody nebo stability dané společnosti. Také není jasné, zda by bylo možno stanovit jakoukoliv „ideální“ úroveň nivelizace nebo denivelizace nebo alespoň unosného rozpětí příjmů. Pravděpodobně se lze shodnout na tom, že je nutno bojovat proti nedůstojné a devastující chudobě a že extrémní denivelizace, ale ani nivelizace není nejlepší. Co však řící k tomu, že tabulku vnitřní nerovnosti jednotlivých zemí vede jedna z mála stabilních a prosperujících subsaharských zemí Botswana (poměr příjmů nejbohatších 20 % obyvatel k 20 % nejchudších je 47) následována

⁸) UNDP: Human Development Report. Tyto zprávy jsou pravidelně každoročně publikovány, index lidského rozvoje používají od roku 1990.

⁹) Například Deklarace z Ria de Janeiro o životním prostředí a rozvoji (1992), článek 5.

Brazílii (32). Daleko vzadu jsou Švýcarsko a USA (9), nejméně „spravedlivé“ z vyspělých zemí, a tabulku uzavírají bývalé socialistické státy (například Maďarsko 3).¹⁰

Nicméně je nepochybné, že myšlenka spravedlivosti v té či oné podobě je důležitou součástí koncepce trvale udržitelného rozvoje. Jedním z jejích pilířů je ostatně známá definice „Naší společné budoucnosti“, jež se opírá o spravedlivost mezigenerační. Rovněž hluboká nerovnost mezi bohatými státy Severu a chudým Jihem je nepochybně znepokojivá stejně, jako je nepřijatelná skutečnost, že stovky milionů lidí žijí v naprosté chudobě a nedůstojných podmínkách. Mimo etickou nepřijatelnost je současná situace zdrojem potenciálně velmi vážných konfliktů.

Svoboda

Politicky citlivá, a proto na mezinárodních fórech v souvislosti s trvale udržitelným rozvojem málo diskutována je otázka svobody a lidských práv. Po mém soudu je však tato věc významnější než tolikrát zdůrazňovaná (většinou ovšem spíše demagogicky) sociální spravedlnost. Spíše než vcelku bezvýznamná Komise OSN pro lidská práva se těmito záležitostmi zabývají nevládní organizace jako je Amnesty International nebo americký Freedom House. Poslední jmenovaná instituce vypracovala „index svobody“,¹¹ podle kterého zařadila jednotlivé země do kategorií „svobodné“, „částečně svobodné“ a „nesvobodné“.

Není nutno zdůrazňovat, že takovýto index, i když má z hlediska trvale udržitelného rozvoje nepochybně klíčový význam, nemá naději na mezinárodní uznání. Jak známo, mnohé vlády takové pojetí zásadně odmítají s tím, že demokratické ideály zdaleka nejsou obecně platné a že jejich kulturní tradice (východní, muslimská atd.) jsou jiné. Například malajsijský premiér nedávno prohlásil: „Asijské hodnoty jsou univerzální, zatímco evropské jsou pouze evropské“. ¹² Po mém soudu však není tato věc otázkou lidských hodnot, které se mi v tomto směru zdají být nesporné. Lidem musí být umožněna možnost svobodné volby, na níž je založena jejich odpovědnost za veškeré činy. Jde především o společenské uspořádání, jež tuto možnost naplňuje. Jeho zřejmě jediným přijatelným modelem je „horizontální“ demokratická společnost. „Vertikální“, hierarchické společnosti představují uspořádání špatné, překonané a v současnosti nefunkční, přes všechnu politickou rétoriku jejich vůdců.

Společenské struktury

Společenský pokrok, který je v podstatě totožný s budováním demokratických struktur a institucí a sociální soudržnosti, je pro trvale udržitelný rozvoj stejně důležitý jako rozvoj individuální lidské osobnosti. Obvykle se obojí zahrnuje pod společný „sociální“ rozměr trvale udržitelného rozvoje, po mém soudu jde však o věc odlišnou. Podobný názor má i citovaná publikace Světové banky [Serageldin 1996], která za důležitou součást bohatství národů považuje mimo „lidský kapitál“ také „společenský kapitál“, i když zatím není schopna doporučit žádný způsob vyjádření jeho monetární hodnoty. Za klíčovou součást označuje „společenskou soudržnost“ (social cohesion) závislou na intenzitě horizontálních vazeb ve společnosti. Jsou dány fungujícími obcemi a hustou sítí občanských sdružení a organizací.

¹⁰) Worldwatch Institute Washington, D.C., magazín *Worldwatch*, 1/1996.

¹¹) Freedom House, 120 Wall Street, New York, NY 10005.

¹²) Cit. *Time International*, April 1, 1996.

V právních dokumentech se hovoří především o účasti veřejnosti (public participation) na společenském rozhodovacím procesu. Například Deklarace z Ria de Janeiro, článek 10 zdůrazňuje, že „záležitosti životního prostředí se na všech úrovních dají nejlépe řešit s účastí angažovaných občanů“. Agenda 21 pak věnuje velkou pozornost „společenským skupinám“ (major groups), kterým je věnováno několik kapitol. Za takové skupiny se považují jakékoliv významnější komunity, domorodé kmeny, profesní skupiny – například vědci, technici, rolníci –, soukromý sektor, mládež, etnické menšiny atd. V podstatě jde o důležitý princip demokratické společnosti, který spočívá v možnosti rozvoje a uplatnění jednotlivých společenských subjektů. Demokracie a její fungování není dána jenom vztahem občan-stát, ale ve stejné míře i interakcemi společenských skupin od rodiny a obce přes nadnárodní podnikatelské společnosti.

Pro ochranu životního prostředí a trvale udržitelný rozvoj jsou klíčově důležité především ekologické nevládní organizace, které ve většině demokraticky vyspělých států představují velkou společenskou sílu. Jsou iniciátory mnoha a mnoha úspěšných akcí počínaje Dnem Země i mnoha trvalých aktivit, autory průkopnických koncepcí (v poslední době například koncepce „environmentálního prostoru“, viz citovaný dokument E/CN.17/1996/36, prosazovaný holandskou odbočkou Přátel Země) a hlavním činitelem ekologické výchovy. V této oblasti stojí za zmínku například známé heslo: „Mysli globálně, jednej lokálně“, které bylo nedávno doplněno ještě „Přívod“ individuální změnu“ nebo spíše „Změň se sám“ (change individually).

Ve většině států je přímá účast veřejnosti na rozhodovacím procesu zákonně zaručena, například jasně vymezenou možností účastnit se procedur tzv. EIA.¹³ Důležitou podmínkou je snadný přístup k informacím, který je ve vyspělých státech opět zaručen zákonem.

Činnost vlády, ale i společenských skupin a jejich organizací by měla být maximálně průhledná. Transparence přispívá také k naplnění další významné funkce demokratické společnosti, totiž k účinným mechanismům řešení sporů. Žádný společenský rozvoj nemůže (a ani nechce) odstranit všechny spory, které vznikají prostě tím, že lidé mají na věci odlišný názor. Důležité však je nejen to, aby se sporům co nejvíce předcházelo, ale aby vzniklé spory bylo možno rozumně řešit a zabránit nebezpečným konfliktům.

Společenské struktury jsou tvořeny různými pravidly, mechanismy a především institucemi. Patří mezi ně svobodné volby, průhledné procedury přijímání zákonů, rovnováha mezi vládou, parlamentem, soudy apod. Ve fungující společnosti musí být zákony dodržovány a občané i společenské skupiny musí mít možnost snadno se domoci svých práv, přístupu k administrativním institucím a ke spravedlivým soudům. Pro účinnou ochranu prostředí jsou tyto věci klíčově důležité. Co je například pro ochranu lesů v Brazílii platný tamější zákon, zakazující i pouhé vlastnictví motorových pil,¹⁴ pokud si z něj kdokoliv dělá jenom legraci?

Pro společenský rozvoj a jeho trvalou udržitelnost mají nepochybně klíčový význam instituce a struktury z oblasti výchovy, vzdělání, vědy, získávání a přenosu informací a komunikací všech druhů. Tak například termín „vzdělání a školení“ (education

¹³) Environmental impact assessment, u nás dáno zákonem ČNDR 244/92 Sb. o posuzování vlivu staveb a činností na životní prostředí.

¹⁴) Ruy Valka Alvéz, ústní sdělení 1992.

and training) je zmíněn v Agendě 21 na 617 místech, přičemž častěji je použit už jenom termín „vlády“ (governments).¹⁵

Mezinárodní aspekty

Moderní společnost má v rostoucí míře globální charakter, proto jsou stále významnější mezinárodní instituce a instituty mezinárodního práva. Pro ochranu životního prostředí měla klíčový význam Stockholmská konference v roce 1972, pro trvale udržitelný rozvoj konference v Riu de Janeiro v roce 1992, její Deklarace a Agenda 21. Velice důležité byly i další světové konference (o populaci v Káhiře v roce 1994, sociální summit v Kodani v roce 1995) a globální úmluvy.¹⁶

Rozhodující úlohu má v tomto směru Organizace spojených národů se svými agenturami jako je UNEP (United Nations Environment Programme) a v poslední době zejména Komise OSN pro trvale udržitelný rozvoj, vytvořená na návrh konference v Riu.¹⁷ Komise každoročně projednává pokrok dosažený pro naplňování závěrů jednotlivých kapitol Agendy 21.¹⁸

Rostoucí pozornost vyvolává rychle se rozvíjející mezinárodní obchod, jehož objem v posledních letech roste o 6-8 %, zatímco úhrn „světového“ HDP (součtu HDP všech zemí) roste o 3-4 %.¹⁹ Jde o relativně novou oblast, jejíž vztah k životnímu prostředí a trvale udržitelnému rozvoji byl uznán mimo jiné zřízením Výboru pro obchod a životní prostředí (CTE) nově založené Mezinárodní obchodní organizace (WTO). Na jedné straně může obchod přinášet různé výhody, protože podporuje po všech stránkách nejefektivnější výrobní postupy, na straně druhé však sebou nese nebezpečí obrovskými nároky na dopravu (jejíž záporné důsledky pro životní prostředí jsou nesporné) a tendencí podporovat nadměrnou exploataci přírodních zdrojů, zejména v nejhudších zemích. Velmi důležité jsou rovněž otázky volnosti mezinárodního obchodu, pro který představují různé mezinárodní smlouvy v oblasti životního prostředí určité překážky.²⁰

Ekonomie

Žádný jenom trochu informovaný výklad o trvale udržitelném rozvoji rozhodně neopomine zdůraznit, že mezi jeho několik základních rozměrů patří rozměr ekonomický. Přesto je stále ještě občas slyšet o sporu mezi „ekonomií“ a „ekologií“. Autoři takových slov

¹⁵⁾ Uvádí dokument E/CN.17/1996/14 Add I, UN New York, Feb. 26, 1996.

¹⁶⁾ Mezi nejdůležitější patří Smlouva o Antarktidě (1959) s dodatky, Vídeňská úmluva o ochraně ozónové vrstvy (1985) a následný Montrealský protokol (1987) s dodatky, Rámcová úmluva o změně klimatu (1992), Úmluva o biologické diverzitě (1992), Úmluva o boji proti desertifikaci (1994).

¹⁷⁾ UN Commission on Sustainable Development, stálá komise Hospodářské a sociální rady, sídlí v New Yorku.

¹⁸⁾ V Průhoncích u Prahy se například konaly dvě takové akce: v lednu 1995 seminář o ekonomických nástrojích pro trvale udržitelný rozvoj a na podzim 1995 seminář o vzdělání a uvědomění veřejnosti pro trvale udržitelný rozvoj. Semináře organizovalo Ministerstvo životního prostředí ve spolupráci s Univerzitou Karlovou, sekretariátem Komise OSN pro trvale udržitelný rozvoj a dalšími mezinárodními institucemi.

¹⁹⁾ Dokument OSN E/CN.17/1996/8 and Add.1.

²⁰⁾ Typickým příkladem je CITES, úmluva o podmínkách mezinárodního obchodu se vzácnými a ohroženými druhy rostlin a živočichů.

mají ve skutečnosti na mysli buď starý (a jak jsme hned na začátku zdůraznili překonaný) spor mezi hospodářským růstem a ochranou prostředí a přírody, nebo ještě spíše spor mezi dvěma konkrétními společenskými skupinami, mezi „ekology“ a „ekonomy“. Za ekonomy jsou nejčastěji považováni ekonomičtí teoretikové, praktičtí politici pracující v této oblasti nebo představitelé nejrozumnějších hospodářských aktivit.

V rámci koncepce trvale udržitelného rozvoje žádný teoretický spor mezi ekologickými a ekonomickými principy neexistuje. Mnozí ekonomové naopak k vypracování této koncepce významně přispěli. Tak například laureát Nobelovy ceny John Hicks ve své klasické definici příjmu (income) jako „maximální hodnoty, kterou může člověk spotřebovat za týden, a přitom na tom být stejně dobře na konci týdne jako na jeho začátku“ [Hicks 1946] mří přímo k jádru věci: příjem založený na utrácení základního kapitálu není trvale udržitelný a nemůže být proto vůbec považován za příjem.

Za jeden z cílů trvale udržitelného rozvoje se všeobecně považuje dosažení „zdravého“, „trvale udržitelného“ nebo též „čistého“ hospodářského růstu.²¹ Takový růst, například vyjádřený růstem HDP (přes veškerou kritiku, které je koncepce HDP podrobena, viz níže), nemusí být spojen s paralelním růstem čerpání zdrojů nebo znečištění. Právě tento paralelní růst byl jádrem kritiky *Mezí růstu*. Zkušenost vyspělých zemí v posledních desetiletích však dokázala, že hospodářského růstu lze dosáhnout, aniž by se například zvyšovala spotřeba primárních energetických zdrojů. Velká Británie v roce 1970 spotřebovala 210 milionů tun ropného ekvivalentu energie z primárních zdrojů a v roce 1994 prakticky stejné množství, přičemž HDP stoupl z 300 miliard liber na přibližně 500 miliard (ve stálých cenách roku 1990) [Indicators... 1966a]. Hospodářský růst neznamena nevyhnutelně fyzický růst kteréhokoliv parametru a z hlediska trvalé udržitelnosti proti němu nelze mít žádné námitky.

Naopak, jistá (dosti vysoká) úroveň prosperity je podmínkou účinné ochrany životního prostředí a trvale udržitelného rozvoje. Již jsme hovořili o postmateriálních hodnotách, jejichž přijetí si nelze představit ve společnosti, která ekonomicky neprosperuje. Mnohé ukazatele kvality prostředí vykazují podobnou závislost na HDP jako například koncentrace oxidu siřičitého ve městech, totiž křivku ve tvaru obráceného U [World... 1992]. Velmi nízká úroveň HDP na hlavu znamená minimální industrializaci a nízkou zátěž prostředí. Při růstu zátěže stoupá i znečištění, ale jen do určité míry. Další růst prosperity již naopak přináší pokles zátěže prostředí, protože jsou k dispozici prostředky na ochranná opatření nebo na čistší technologie.

Ekonomiky všech současných úspěšných zemí mají tržní charakter. Některé z předpokladů úspěšného fungování mechanismů trhu jsou zároveň předpokladem účinné ochrany životního prostředí jako například jasné vymezení vlastnických práv a povinností. V jiných případech však trh z tohoto hlediska selhává. Pro mnoho služeb a statků, které poskytuje přírodní prostředí a přírodní zdroje, trh vůbec neexistuje (nebo funguje jen nedokonale), nemůže proto vést ke stanovení adekvátní ceny a přírodní zdroje jsou podceněny. Není rovněž schopen zahrnout do cen (internalizovat) externí náklady způsobené environmentálními škodami.

²¹) Tak například Kodaňská deklarace tzv. Sociálního summitu v roce 1995 uvádí tuto formulaci: „strategie trvale udržitelného rozvoje včetně ekonomických, sociálních a environmentálních aspektů růstu“.

V těchto případech je zapotřebí uplatnit ze strany státu určitá opatření, vedoucí například k uplatnění principu „znečišťovatel platí“ (polluter pays principle).²² Pomocí environmentálních poplatků nebo daní se na základě tohoto principu internalizují externí náklady na prevenci nebo odstranění škod na životním prostředí.

Ekonomická opatření vlád však mají v řadě případů pro ochranu životního prostředí a trvale udržitelný rozvoj spíše nepříznivé následky. Terčem kritiky jsou především přímé nebo nepřímé dotace (jako jsou daňové úlevy), například na energii, pesticidy, hnojiva, dále cenová politika (typickou ukázkou jsou nízké ceny energie v České republice) nebo daňová politika (opět může být negativním příkladem snížená daň z přidané hodnoty na paliva a energii u nás).

Jak už jsme naznačili na začátku tohoto oddílu, dosažení trvalé udržitelnosti rozvoje předpokládá z ekonomického hlediska zachování základního kapitálu. Ekonomové uznávají, že jeho součástí je mimo kapitál lidmi vyrobený také kapitál „lidský“ a přírodní. Dnes již je k dispozici řada metod, jak lze přírodní kapitál a jeho přínos ekonomicky hodnotit [viz například Bartelmus 1994, Dieren 1995, též Serageldin 1996].

Těmito a dalšími otázkami se zabývá dnes již běžně zavedené odvětví zvané environmentální ekonomie [viz např. Folmer et al. 1995]. Výsledkem práce těchto ekonomů jsou především návrhy na využití ekonomických nástrojů ochrany životního prostředí, které se obecně považují za lepší nebo alespoň za vhodný doplněk nástrojů regulačního charakteru (typu „naříd' a kontroluj“). Začínají se uplatňovat i nové názory na posuzování ekonomické situace jednotlivých zemí se zaměřením nejen na ekonomické toky (jako je HDP), ale i na zásoby (viz již zmíněná publikace I. Serageldina nazvaná *Bohatsví národů* [Serageldin 1996]).

Ekonomové si zřejmě postupně odvyknou posuzovat hospodářský pokrok a rozvoj jen podle tradičních kritérií, z nichž některé pravděpodobně ztratí význam nebo budou doplněny dalšími ukazateli. Kritizuje se především HDP, jehož zvyšující se růst může být způsoben i environmentálně krajně nepříznivými událostmi a nutností odstranění jejich následků, jako byla například známá havárie tankeru Exxon Valdez. Jiným příkladem může být produktivita práce: možná se ukáže, že důležitější je „materiálová“, „prostorová“ nebo „energetická“ produktivita než produktivita lidské práce.

Zdá se, že i „oficiální“ ekonomové začínají naslouchat návrhům na ekologickou daňovou reformu, jejíž podstatou je postupná náhrada některých typů současných daní jinými, „ekologickými“, při zachování výnosové neutrality. Tak například místo daně z příjmu a z přidané hodnoty, které vlastně „trestají dobra“, se navrhuje zavést daň z použití primárních surovin, energetických zdrojů a z produkce odpadů, což jsou z environmentálního hlediska „zla“. Některé země OECD již prvky ekologické daňové reformy zavedly, jiné je vážně zkoumají.²³

Zastánci a odpůrci důslednější ochrany životního prostředí se obvykle různí v tom, jak hodnotí makroekonomické efekty environmentálních opatření. Uvádí se, že zejména

²²) Historické prvenství má v tomto směru doporučení OECD svým členským státům z roku 1972, viz např. [Folmer 1995].

²³) Dokument E/CN.17/1996/4/Add.1 projednáváný na zasedání Komise OSN pro trvale udržitelný rozvoj v New Yorku uvádí konkrétně Norsko, Švédsko a Holandsko, které již některé prvky ekologické daňové reformy zavedly. Porada ministrů životního prostředí zemí OECD, která se konala v únoru 1996 v Paříži, ustavila pracovní skupinu pověřenou prozkoumáním této záležitosti.

dopady přísných regulačních nástrojů nutně omezují celkovou hospodářskou výkonnost a zejména konkurenceschopnost průmyslu. Jednou z mála prací, které se touto otázkou důkladněji zabývaly, je nedávno zveřejněný dokument hodnotící situaci v USA [Environmental... 1995]. Dospívá k závěru, že dosavadní regulační opatření neměla na ekonomickou výkonnost amerického průmyslu (ekonomiky) žádný negativní vliv. Naopak, „ochrana životního prostředí a výhody z hlediska konkurenceschopnosti jdou ruku v ruce“. Jednoznačně pozitivní je také vliv na zaměstnanost, podle uvedené zprávy byla v důsledku opatření na ochranu prostředí snížena nezaměstnanost v letech 1970-1987 o 0,4 % z celkového objemu nabídky pracovní síly. Podle analýzy nákladů a užitek byly na boj proti kyselým dešťům (např. odsiřovací zařízení) vynaloženy 4 mld. USD ročně, přičemž užitek z těchto opatření se odhaduje na 2-9 mld. USD ročně. Přitom právě Spojené státy jsou známy přísností a komplikovaností svých opatření, která jsou téměř výhradně typu „naříd' a kontroluj“ a jsou pro svou nákladnost a administrativní náročnost terčem kritiky současného (republikánského) kongresu.

Technologie a soukromý sektor

Klíčem k rozdělení trajektorií hospodářského rozvoje a zátěže ekosféry, tak jak jsme uvedli na příkladu stagnace spotřeby energie a současného růstu HDP ve Velké Británii, jsou moderní environmentálně příznivé neboli „ekoefektivní“ technologie. Opět můžeme použít příkladu z Velké Británie [Indicators... 1996a]. Jak jsme konstatovali, v období 1970-1994 celková spotřeba energie prakticky nevzrostla, ačkoliv se HDP zvýšil asi o 60 %. Hnací silou tohoto vývoje byl průmysl, jehož výkon – i když se jeho objem měřený například počtem zaměstnanců či podílem na HDP celkově snížil – vzrostl o 40 %, zatímco spotřeba energie v průmyslu přibližně o 40 % klesla. To znamená, že energetická náročnost průmyslu (spotřeba energie na jednotkovou hodnotu produkce) klesla na méně než polovinu. Méně výrazně se snižuje materiálová náročnost technologických procesů, které zároveň produkují méně odpadů. Objem odpadů všech typů klesá i s rostoucím podílem recyklovaných materiálů. Pokud se týče klíčových materiálů, v celosvětovém měřítku snad začala klesat spotřeba oceli [Brown et al. 1995].

Perspektivy jsou v tomto směru optimistické, protože soukromý sektor v rostoucí míře považuje své chování k životnímu prostředí a přírodním zdrojům za důležitý ukazatel celkového výkonu a úspěchu. Svědčí o tom mnoho dobrovolných aktivit, jako je zavádění metod čistší produkce, analýzy životního cyklu výrobků nebo systémy environmentálního řízení, upravované novou řadou norem ISO 14000. Nejznámější jsou v tomto smyslu aktivity Světové podnikatelské rady pro trvale udržitelný rozvoj [viz např. Schmidheiny 1993, Financing... 1995], která má také svou pobočku v České republice.

Technologie můžeme považovat za jakési hmotné rozhraní mezi lidskou společností a geobiosférou (nebo ekosférou), to jest přírodními zdroji, přírodním a životním prostředím. Technologické procesy – v nejširším slova smyslu, včetně dopravy, moderního zemědělství a lesnictví i turistického průmyslu – jsou „znečišťovateli“, viníky škod na životním prostředí. Zátěž prostředí působená technologiemi je evidentní. Možnosti jejího pronikavého snížení jsou však nepochybné a dávají naději, že právě technický pokrok bude znamenat důležitou hnací sílu transformace směrem k trvale udržitelnému rozvoji. E. von Weizsäcker se spolupracovníky [Weizsäcker et al. 1994] dokazuje, že je snadno dosažitelné snížit energetickou a materiálovou náročnost celého současného hospodářství vyspělých zemí nejméně čtyřnásobně, a to při využití současných technologií.

Ekosféra

Planetární ekosféra poskytuje lidské společnosti řadu specifických a vzájemně nezaměnitelných služeb a statků:

- odstínění kosmických vlivů,
- stálé klima,
- čistý vzduch,
- stabilitu geofyzikálních podmínek,
- recyklaci minerálních živin a detoxikaci nebezpečných sloučenin prostřednictvím biogeochemických cyklů,
- zdroje vody a služby spojené s hydrologickým cyklem, jako je tok řek,
- služby a statky spojené s biologickou rozmanitostí,
- stabilizované mikrobiologické prostředí,
- zdroje energie,
- úrodnost půdy,
- prostor na zemském povrchu, nad ním a pod ním.

Některé z těchto služeb a statků jsou přímými vstupy do ekonomického procesu, jako nerostné suroviny a další zdroje materiálů a energie. Dále jde o užítky „funkčního“ typu: vodní srážky, přijatelné fluktuace teploty atd. Mluvíme o aktuálním využití, avšak můžeme uvažovat také o využití v budoucnosti, například zachování biologické rozmanitosti téměř jistě přinese nové léky, materiály, zdroje energie. Příroda má pro člověka hodnotu také v tom, že je příjemným prostředím pro rekreaci, lidé oceňují její estetickou hodnotu, je zdrojem inspirace.

Uvedené přístupy vycházejí z antropocentrického postoje, opakovaně zdůrazňovaného snad ve všech oficiálních dokumentech, týkajících se environmentálních otázek a problematiky trvale udržitelného rozvoje. Nikdy se neopomene uvést, že hlavním cílem ochrany biodiverzity, klimatu atd. je „benefit of mankind“. Ostatně i v tomto textu jsme vyšli z článku I Deklarace z Ria, který staví do centra zájmu o trvale udržitelný rozvoj bytosti lidské a žádné jiné.

Příroda má však také svou vnitřní hodnotu, nezávislou na jakémkoliv aktuálním nebo potenciálním lidském využití. Na uznání této hodnoty se v poslední době (zatím výjimečně) shodlo i mezinárodní společenství, jak dosvědčuje globální Úmluva o biologické rozmanitosti.²⁴ Vnitřní hodnotu přírody však zdůrazňuje celá řada vlivných filozofických a náboženských názorů a je jednou z ústředních idejí myšlenkového směru zvaného hlubinná ekologie (deep ecology).²⁵ Také křesťanství poskytuje východisko pro uznání samostatné hodnoty přírody.²⁶

Cílem ochrany jednotlivých prvků ekosféry je zachovat jejich stav na příznivé úrovni, ať už toto úsilí zdůvodňujeme jejich vnitřní hodnotou nebo užitečností pro lidskou společnost. Je však velmi obtížné určit, co to znamená „příznivá“ úroveň. Zřejmě se nejedná o nulové poškození, nýbrž negativní změny do určité přijatelné míry.

²⁴⁾ Preambule Úmluvy začíná slovy: „Smluvní strany, vědomy si vnitřní hodnoty biodiverzity, ...“

²⁵⁾ Tyto názory přináší u nás řada ekologických časopisů, systematicky například *Poslední generace* vydávaná hnutím Duha v Brně.

²⁶⁾ List apoštola Pavla k Římanům 8, 18-21 [viz Moldan 1992].

Ekonomický přístup, který žádá uchování přírodního kapitálu, není dobře schopen rozlišit podstatné a nepodstatné prvky tohoto kapitálu a meze jejich vzájemné substituce. Pokud se totiž určí monetární hodnota přírodního kapitálu, vzniká dojem substituce neomezené, což evidentně není možné. Jistě lze s většími či menšími potížemi nahradit jeden typ fosilního paliva jiným, lze jím dokonce nahradit do jisté míry i vodu a jiné zdroje, jak ukazují ropné státy, které za peníze za ropu a pomocí její energie mohou tyto zdroje získat, například odsolovat mořskou vodu. Pokud však emise oxidu uhličitého, které při tom nevyhnutelně vznikají, poškodí klimatický systém planety a stoupající mořská hladina zatopí mimo jiné celý Kuvajt, žádné množství peněz jeho obyvatelům příliš nepomůže.

Jedním z přístupů, které se uplatňují pro stanovení únosné míry poškození jednotlivých součástí ekosféry, je koncepce kritických zátěží. Kritická zátěž (critical load) vyjadřuje nejvyšší přípustnou míru zátěže v důsledku lidské činnosti, jako je například kyselá atmosférická depozice (známěji „kyselý déšť“). Pro Evropu byly zpracovány mapy kritických zátěží, při jejichž překročení hrozí nebezpečí nevratných změn půdy [viz např. Stanners a Bourdeau 1995]. Velikost kritické hodnoty kyselé depozice závisí pak na charakteru půdy. Je ovšem nutno připustit, že ani v tomto poměrně jednoduchém případě není koncepce kritických zátěží jednoznačně přijímána, protože změny půdy – velmi složitý systém s biotickými a abiotickými složkami – jsou do určité míry hypotetické.

Tím méně může být jednoznačným vodítkem koncepce „únosné kapacity“ nebo „environmentálního prostoru“. Únosná kapacita má smysl ne jako označení vlastnosti prostředí, nýbrž ve vztahu ke způsobu využití daného přírodního zdroje nebo jejich souboru, ve vztahu k materiálním nárokům a také k exploatačním technologiím, jejichž účinnost se může lišit o několik řádů. Environmentální prostor může sloužit jako agregovaný indikátor zátěže prostředí, ale není přímo použitelný pro určení její únosné míry.²⁷

Většina kritérií pro přípustnou zátěž je odvozena z výzkumu vztahů faktorů prostředí a poškození zdraví nebo majetku. Zde však máme jen výjimečně k dispozici takové údaje, aby úroveň kritické zátěže mohla být stanovena na základě skutečně objektivních poznatků. Přesto nelze říci, že by různé normy, limity, cílové zátěže a podobně byly stanoveny libovolně. Vždycky se vychází z nejlepších dostupných znalostí, na jejichž základě se dá jistou pravděpodobností stanovit míra rizika. V tomto smyslu přináší většina uvedených konceptů (kritické zátěže, únosná kapacita, environmentální prostor) užitečné podklady.

Metody hodnocení rizik jsou relativně dobře zpracovány a poskytují výsledky, jejichž míru nejistoty lze stanovit a uvést. To platí zejména pro opatření na ochranu zdraví a majetku. Pokud jde o ochranu biologické diverzity, přírodních ekosystémů nebo různých faktorů globálních biosférických systémů, jako je klimatický systém nebo ozónová vrstva ve stratosféře, je dobrým vodítkem původní lidskou činností neovlivněný stav, jenž je většinou možno dosti spolehlivě rekonstruovat. K němu lze změny vztahovat a s větší či menší mírou jistoty určit nejvýše přípustnou odchylku.

Při stanovení jednotlivých opatření je klíčovou zásadou princip předběžné opatrnosti (precautionary principle), zakotvený v řadě mezinárodně schválených dokumentů. Deklarace z Ria jej definuje takto: „Tam, kde hrozí vážná nebo nenapravitelná škoda,

²⁷⁾ Pro podrobnější diskusi viz již citovaný dokument E/CN.17/1996/36. Viz též [Arrow et al. 1995].

nesmí být nedostatek vědecké jistoty zneužit pro odklad účinných opatření, která by mohla zabránit poškození životního prostředí“.²⁸

Vzhledem k nesmírné složitosti biosférických systémů, jejichž vlastní komplikovanost je násobena globálním rozsahem lidského působení, nejsou obvykle k dispozici přesnější předpovědi budoucího vývoje a posouzení možných důsledků na základě úplného vědeckého poznání. Stále častěji jsou výsledkem výzkumu spíše jen scénáře možného vývoje za určitých předpokladů pravděpodobnosti, více či méně stanovené možnosti. Proto se princip předběžné opatrnosti uplatňuje stále častěji. Byl například základním vodítkem celého komplikovaného procesu jednání, jež vedla k uzavření úmluvy o ochraně ozónové vrstvy, která je až dosud nejúspěšnějším příkladem účinné mezinárodní environmentální legislativy.

Princip předběžné opatrnosti je vodítkem pro rozhodnutí, která se činí na základě společenského konsensu. Tuto skutečnost explicitně uznává Česká státní politika životního prostředí [Státní... 1995], která hovoří o „společensky přijatelné míře environmentálního rizika“.

Závěr

Účinná ochrana přírody, životního prostředí a přírodních zdrojů je součástí transformace k trvale udržitelnému rozvoji, což je proces globální a po všech stránkách nesmírně náročný. Gro Harlem Brundtlandová při zahájení konference v Riu de Janeiro přirovnala tuto transformaci k takovým epochálním společenským změnám, jako byla revoluce zemědělská a průmyslová.²⁹

Po mém soudu jde sice o zásadní změnu, ne však o „revoluční“, principiální překonání industriální civilizace a její nahrazení nějakou zásadně novou formou. Jde spíše o její vyvrácení, o dosažení trvale udržitelné fáze vývoje současné průmyslové společnosti. Určitou analogií by mohla být zralá společnost zemědělská, jak ji známe například z Evropy středověku a raného novověku – u nás ještě před nějakými dvěma sty lety – nebo z mnoha příkladů původních společností na jiných kontinentech, zejména v Africe. Právě trvale udržitelný charakter těchto společností je zřejmě oním přitažlivým rysem, pro který jej obdivují někteří ekologové fundamentalistického zaměření.³⁰

V každém případě jde však o změnu obrovskou, která je na rozdíl od (snad přece jen závažnějších) změn minulých společensky reflektována a vyžaduje cílevědomé úsilí včetně účasti široké veřejnosti. Nelze si představit, že by ji bylo možno uskutečnit jinak než v plně demokratických podmínkách. Klíčovou úlohu hraje vzdělání, informace a přístup k nim.³¹

²⁸) Deklarace z Ria de Janeiro, článek 15. Poprvé byl princip předběžné opatrnosti v mezinárodní smlouvě explicitně zmíněn ve Vídeňské úmluvě o ochraně ozónové vrstvy (1985). V současné době je této otázce věnována značná pozornost, viz například [O'Riordan, Cameron 1994].

²⁹) Viz dokument A-CONF.151/26/Rev.1(Vol.II).

³⁰) Viz mnohé články v již citovaném časopise *Poslední generace* nebo ve známém anglickém časopise *The Ecologist*.

³¹) Mezi důležité typy informací patří indikátory trvale udržitelného rozvoje, které by měly umožnit posoudit pokrok v žádoucím směru. V současné době se na mezinárodní úrovni věnuje jejich rozvoji velké úsilí, například v rámci projektu SCOPE, viz např. [Billharz, Moldan 1996]. Na zasedání Komise OSN pro trvale udržitelný rozvoj byl předložen obsáhlý dokument [*Indicators...*

Transformace k trvale udržitelnému rozvoji je změnou nejen velkou, ale také nevyhnutelnou. Již v roce 1969 tehdejší generální tajemník OSN U Thant naléhavě vyzýval světovou veřejnost, aby podnikla neodkladné akce k odvrácení hrozící ekologické krize.³² Nebezpečí zdůraznila Stockholmská konference v roce 1972. *Meze růstu* přesvědčivě ukázaly nemožnost pokračovat v dosavadním způsobu hospodářského rozvoje. Jejich autoři publikovali o 20 let později novou studii [Meadows, Meadows a Randers 1992]. Uvítali naději vzbuzenou obecným přijetím koncepce trvale udržitelného rozvoje, ale zároveň zdůraznili, že hospodářský vývoj v žádné zemi na světě (a tím méně ve světě vcelku) nemá trvale udržitelný charakter a že příliš času nezbyvá. Dávají „světu k dispozici“ nejvýše 20 let, aby se charakter vývoje mohl změnit.

Zřejmě jde opravdu o závod s časem. Globální ekologické problémy jsou skutečně vážné a přivodit změny nepříznivých trendů nelze ze dne na den. Poslední výsledky sledování ozónové vrstvy, výzkumu vlivu lidské činnosti na klima, rozsáhlého znehodnocení biodiverzity a dalších globálních problémů jsou skutečně varující.

V posledu bude záležet na tom, zda světová veřejnost, především občané těch zemí, které mají ve světovém společenství rozhodující hlas, vezme hrozbu globální ekologické krize skutečně vážně. Po mém soudu představuje koncepce trvale udržitelného rozvoje řešení jediné, avšak tento názor jistě není univerzálně přijímán. Lze si rovněž představit, že bez skutečně vážných pohrom – jejichž rozsah ani důsledky nelze odhadnout – lidé současnou neudržitelnou trajektorii hospodářského a civilizačního vývoje nepustí.

BEDŘICH MOLDAN vystudoval chemii na Matematicko-fyzikální fakultě UK v roce 1958. Od sedmdesátých do konce osmdesátých let se věnoval biogeochemii v pražském Ústředním ústavu geologickém a ekologickému hnutí v rámci Ekologické sekce Čs. biologické společnosti při ČSAV. V letech 1989–1991 byl ministrem životního prostředí České republiky. Do roku 1992 zastával funkci poslance ČNR. Od roku 1991 spolupracuje s OSN (Konference o životním prostředí a rozvoji, Komise pro trvale udržitelný rozvoj). Současně je ředitelem Centra UK pro otázky životního prostředí. Mezi významnější publikace patří: *Životní prostředí očima přírodovědce (spolu s J. Jeníkem a J. Zýkou)*, 1977 a 1989; *Atmospheric deposition: A biogeochemical process*, 1991; *Ekologie, demokracie, trh*, 1992; *Biogeochemistry of Small Catchments (spolu s J. Černým)*, 1994; *Životní prostředí: Globální perspektiva* (1994).

Literatura

- Arrow, K. et al. 1995. „Economic Growth, Carrying Capacity, and the Environment.“ *Science* 268: 520–521.
- Bartelmus, P., C. Stahmer, J. van Tongeren 1994. *Integrated Environmental and Economic Accounting*. New York: UNSTAT. (Český překlad Integrované ekonomické a environmentální účetnictví, UK Praha 1995).
- Billharz, S., B. Moldan (eds.) 1996. „Report on the Wuppertal Workshop.“ Praha.

1996b]. Zde jsou předloženy „metodologické listy“ pro zhruba 140 indikátorů, jež by měly charakterizovat pokrok dosažený v jednotlivých oblastech, členěných podle kapitol Agendy 21.

³²) „Nechci vypadat nadměrně dramaticky, ale mohu pouze konstatovat, že členové Organizace spojených národů mají snad k dispozici ještě 10 let, během nichž musejí překonat své staré ruznice a zahájit globální spolupráci s cílem zastavit závody ve zbrojení, zlepšit lidské životní prostředí, zvládnout populační explozi a věnovat podstatně větší úsilí rozvoji.“ Projev na Valném shromáždění OSN na podzim 1969.

- Brown, L. et al. 1995. *Vital Signs*. Washington, DC.
- Cohen, J. E. 1995. „Population Growth and Earth's Human Carrying Capacity“ *Science* 269: 341-346.
- Dieren, W. van (ed.) 1995. *Taking Nature into Account*. New York: Springer.
- Environmental Performance Review of the United States of America* 1995. Paris: OECD.
- Financing Change* 1995. Geneva: WBCSD.
- Folmer, H., H. L. Gabel, H. Opschoor 1995. *Principles of Environmental and Resource Economics*. Aldershot (UK): Edward Elgar.
- Growth, Competitiveness, Employment* 1994. Brussels: European Commission.
- Hicks, J. R. 1946. *Value and Capital*. Oxford: Clarendon Press.
- Indicators of Sustainable Development for the United Kingdom* 1996a. London: Department of Environment.
- Indicators of Sustainable Development: Methodology Sheets* 1996b. New York: DPCSD.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Meadows, D. H., D. L. Meadows, J. Randers 1992. *Beyond the Limits*. London: Chelsea. (Český překlad Překročení mezí, Argo Praha).
- Meadows, D. H., D. L. Meadows, J. Randers, W. W. Behrens III. 1972. *Meze růstu*. Praha: Ústřední ústav geologický (The Limits to Growth, 1972).
- Moldan, B. 1992. *Ekologie, demokracie, trh*. Praha: Informatorium.
- Moldan, B. (ed.) 1993. *Konference OSN o životním prostředí a rozvoji*. Praha: Management Press.
- Naše společná budoucnost* 1991. Praha: Academia. (Our Common Future. The Report of the World Commission for Environment and Development, 1987.)
- Report on the Workshop on Policy Measures for Changing Consumption Patterns* 1995. Seoul 30 August-1 September, 1995. Seoul (Korea): Ministry of Environment of the Republic of Korea.
- O'Riordan, T., J. Cameron 1994. *Interpreting the Precautionary Principle*. London: Earthscan.
- Serageldin, I. 1996. „Sustainability and the Wealth of Nations.“ (Draft for Discussion Only, Third Edition, March 1996).
- Schmidheiny, S. 1993. *Changing Course*. Geneva: WBCSD. (Český překlad Změna kurzu, CEMC Praha 1994).
- Stanners, D., P. Bourdeau (eds.) 1995. *Europe's Environment. The Dobříš Assessment*. Copenhagen: European Environment Agency.
- Státní politika životního prostředí* 1995. Praha: MŽP ČR.
- Sustainable America* 1996. Washington, DC: President's Council for Sustainable Development.
- „Sustainable Consumption and Production: Clarifying the Concepts.“ 1995. Report on the OECD Seminary in Rosendal (Norway), July 1995. Material UN E/CN.17/1996/36. New York: UN.
- Weizsäcker, E. von, A. Lovins, H. Lovins 1994. *Faktor für*. (Český překlad se připravuje).
- World Development Report* 1992. Washington: World Bank.

Summary

The introduction is devoted to the analysis of the term sustainable development. This concept is the expression of the effort to harmonise economic development and effective environmental conservation. In the early Seventies the discrepancy between these two factors seemed to be insurmountable. However, the development during the late Eighties and early Nineties of the concept of sustainable development brought hope and was finally worked out at the UNCED in Rio de Janeiro in 1992. This concept has several important dimensions that are analysed in the paper.

People are the focus of sustainable development and population growth is one of the critical factors. Contemporary yearly increment is about 90 millions. The world population will probably not stabilise before the next 30 to 50 years and it is uncertain how many people will inhabit the planet Earth at that time.

No matter how important an indicator the number of people is, their material demands is even more crucial from the point of view of sustainable development. The volume of material demand is determined by human values, by what people regard as their legitimate needs and their willingness to devote their time efforts and money to obtain them.

Among fundamental goals for sustainable development we find quality of life and the development of human personality that could be characterised as a broadening process of human choices.

The dimension of social equity among societies in different parts of the world and within individual countries is also very important for one of the pillars of the idea of sustainable development is intergenerational equity.

Important but politically sensitive and therefore little internationally discussed is the issue of freedom and civil liberties. The development of democratic structures, institutions and social cohesion is as important as the individual human development. These are two different things that should be treated separately.

Modern society is increasingly globalised and therefore international institutions and co-operation including international law become increasingly important. The United Nations and global conferences like UNCED in Rio de Janeiro should hold a leading role.

The economic dimension is one of several absolutely crucial dimensions of sustainable development. There ought not to be any discrepancy among „economy“ and „ecology“ either in theory or in practice.

The key to de-coupling of the trajectories taken by economic development and the eco-sphere are modern eco-effective technologies. We may regard technologies as interfaces between human society and the eco-sphere of substantial lowering of the eco-sphere load caused by technologies are vast.

The planetary eco-sphere grants the human society with many specific and non-substitutable goods and services. Some of them are direct inputs into the economic process, such as minerals, raw materials and other sources of materials and energy. There are also benefits of a „functional“ character e.g. water precipitation or convenient temperature. Nature also has its intrinsic value independent of any actual or potential human use and individual elements are protected in order to keep them at a satisfactory level.

Effective protection of nature, of the human environment and of natural resources is crucial to the transformation towards sustainable development. It is a global and extremely difficult process. However, it is not a „revolutionary change“ overcoming industrial civilisation, and its substitution by some fundamentally new society, it is rather the issue of contemporary industrial society which should reach maturity and therefore its sustainable phase.

SOCO Social Consequences of Transition

Materiály mezinárodního projektu SOCO Social Consequences of Transition (Sociální důsledky transformace) realizovaného v České republice, v Maďarsku, Polsku a ve Slovenské republice jsou zájemcům z řad výzkumníků k dispozici u koordinátora a sponzora projektu – vídeňského Institute for Human Sciences. Materiály zahrnují národní zprávy (national reports) za jednotlivé účastnické země projektu a databáze obsahující informace o

1. složení, bydlení, příjmech, pracovních podmínkách a sociální příslušnosti domácností,
2. uspokojení základních životních potřeb jednotlivců,
3. úloze a dostupnosti sociálních dávek,
4. strategiích, které domácnosti užívají, aby čelily změnám podmínek,
5. postojích k budoucnosti.

Zájemci mohou kontaktovat:

Ms. Helen J. Addison
SOCO Project Coordinator
Institute for Human Sciences
Spittelaure Laende 3
A-1090 Vienna
tel. 0043-1-31358-353
fax: 0043-1-31358-30
e-mail addison@iwm.univie.ac.at

Riziková společnost a ekologická modernizace*

JAN KAMARÝT**

Filozofický ústav Akademie věd ČR, Praha

The Risksociety and the Ecological Modernisation

Abstract: The idea of the Risksociety (Risikogesellschaft) was introduced to contemporary sociology by German sociologist Ulrich Beck in 1986. The analysis focuses on calculable and hardly controllable risks resulting from scientific and technological progress. The term also functions as a relativisation of welfare society [Meyer-Abich 1989]. Undemocratic expansionism based on the rapid development of innovations, of the economy, of the consumers' way of living as well as of passive democracy fits perfectly within the general expansionist portrait of the world as seen in most developed countries [Kosłowski 1989b].

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 279-284)

Lidská existence byla odvážná a riskantní ve všech dosavadních epochách. Všechna rizika lidského bytí byla od samého počátku civilizace vpletena nejprve do biologických dispozic člověka a později do jeho zespolečenštění, jak o tom svědčí humánní etologie a výsledky antropogenetických, sociogenetických a psychogenetických zkoumání procesů vzniku a vývoje civilizace a kultury.

V souvislosti s ekologickou otázkou se klade problém možnosti *ztroskotání emancipace člověka a společnosti vůči přírodě*, který ohlašuje svou všudypřítomnost: „Výrobní síly ztratily v reflexivitě modernizačních procesů svou nevinu. Získaná moc technicko-ekonomického ‚pokroku‘ je stále více zastíňována produkcí rizik. Tato rizika je možno legitimovat jako ‚latentní vedlejší účinky‘ jen v raném stadiu. Svou univerzalizací, veřejnou kritikou a (...) výzkumem odkládají závoj latence a získávají nový a centrální význam v sociálních a politických bojích. (...) V centru jsou rizika a důsledky modernizace, jejichž koncentrátem jsou ireverzibilní ohrožení života rostlin, zvířat a člověka.“ [Beck 1986: 17]

Průmyslová společnost produkovala jak bohatství, tak i rizika. Riziková společnost znamená podle U. Becka *novou fázi industrialismu*, ve které se dostává do rozporu rozměr následků a nebezpečí s institucionalizovanými kritérii a zkušeností z kalkulace, z hodnocení se dostávají do rozporu s opatřeními proti riziku, neboť atomová, ekologická, genetická a chemická nebezpečí nejsou už ani časově, ani místně, ani sociálně ohraničitelná. Tím upadají instituce do bizarního rozporu; na jedné straně garantují bezpečnost (a pokud jde o katastrofy, téměř katastrofy apod., musí to vždy nově příslibovat), na straně druhé legalizují praktiky, které skrytě nebo otevřeně katastrofální, bezstarostnou situaci opět nastolují a upevňují.

V rizikové společnosti jsou rizika a nebezpečí externalizována, individualizována, bagatelizována a morálně pacifikována. Vyčleňují se mimo úřady a instituce na účet in-

*) Příspěvek z mezinárodní konference Ecology and Democracy, konané 6.-9. září 1994 v Českých Budějovicích.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jan Kamarýt, CSc., Filozofický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 227.

dividuí, samotné přírody a budoucích generací. Tento proces vede k rozpornosti a konfliktnosti institucí. Institucionalizovaný pohled na svět, modernizace a pokrok technologií vedou k rozchodu světa institucí s přirozeným světem lidí, se „společností individuí“. Rizika a nebezpečí přesahují institucionalizovaný regulační systém; výrazem toho je *ekologická krize*, ztroskotání racionality.

Průmyslová společnost tak produkuje přes všechnu svou vypjatou racionalitu svůj opak – iracionální ohrožování člověka i přírody. Průmyslová společnost, která byla původně společností *průmyslové výroby* (Industrieproduktionsgesellschaft), svým dalším rozvojem produkuje dnes novou společnost *důsledků průmyslové výroby* (Industriefolgensgesellschaft) s jejím předimenzovaným negativním zrcadlem a zátěží. V prvním případě šlo o blahobyt, vlastnictví, národní stát, právní a sociální jistoty, ve druhém se jedná o nechtutnosti a nepříjemnosti, které nikdo nechce atd. V tomto diferencovaném modelu průmyslové společnosti se podle Becka diferencuje konflikt mezi dvěma procesy: *produkcí a jejími důsledky*. To nutně předpokládá minimálně rozlišovat mezi *kontrolovatelnými důsledky*, tj. *riziky*, a *důsledky nekontrolovatelnými*, tj. *nebezpečími*. Vedle kontrolovatelných rizik stoupají s rozvojem moderních technologií i nekontrolovatelná rizika s neznámými důsledky (nebezpečí). Jsou jednou z příčin ekologických krizí a katastrof, sociálních a psychických stresů. Sociálně psychologické výzkumy ze 70. let už prokázaly, že některá rizika znamenají i novou kvalitu nebezpečí, jsou intenzivně vnímána, vyvolávají solidaritu ze strachu a *drasticky snižují akceptanci* – přijímání rizik obyvatelstvem. Výpočty rizik překračují hranice technické racionality. Avšak nikdy z nich neplyne to, co se očekává: zvýšení jejich akceptance.

Čelný německý sociolog „rizikové společnosti“ a jeden z představitelů postmoderny Ulrich Beck v úvodním referátu na sociologickém dni ve Frankfurtu nad Mohanem v roce 1990, nazvaném „*Průmyslová společnost se ruší sama od sebe*“ zformuloval mj. závažnou tezi o „*individualizaci institucí*“.

To znamená, že se instituce stávají závislými na individuích, a to nikoliv jako vrchol modernizačního procesu, do něhož vstoupila Evropa už v 16. století a který není dosud ukončen. Jeho jádrem je v podstatě osvobozování individua z existujících ekonomických, sociálních a ideologických kontextů, v nichž bylo vždy chápáno pouze jako dílčí moment přesahujícího obecná. Hlavní příčinou postupující individualizace institucí není podle Becka ani to, že by se dnes individua snad stala tak mocnými, nýbrž k individualizaci dochází proto, že *samotné instituce se staly historicky rozpornými, přechodnými a konfliktními*. V moderní evropské společnosti se stává individuum stále více nositelem měnících se ekonomických, sociálních a ideologických struktur a princip svobody individua *narušuje metafyziku iluzí sociologie o centrální roli sociálních systémů*, neboť společenský řád je dnes možné vybudovat pouze na základě „společnosti individuí“.

Přitom relativní samostatnost sociálních systémů je *kulturně podmíněna*. To bylo možné přehlížet pouze do té doby, dokud si společnost institucí a společnost individuí v základních formách odpovídaly a dokud se neosamostatnily, nediferencovaly a nestaly se konfliktními. Došlo k tomu, že velké sociální útvary, jako jsou třídy, sociální vrstvy, rodina, manželství, role z povolání, pohlaví atd., na nichž též instituce, organizace a nakonec i politické strany stavěly své programy a aktivity, se vlastně *rozplynuly před našima očima*. Sociologie dosud obvykle umísťovala rozpory a konflikty mimo instituce nebo na jejich okraj, do zóny překřížení mezi zájmy systému a živým světem člověka. V dů-

sledku prohlubující se reflexní modernizace propukají rozpory a konflikty o základní otázky a vývojové alternativy institucionálního rozhodování a politiky přímo v institucích.

Podle U. Becka riziková společnost nezahrnuje pouze dílčí sociálně-politické a ekologické eroze, ale i možnost radikálnějších změn a vývoje: „Industriální společnost se svým prosazováním labilizuje. Kontinuita se stává příčinou césury.“ [Beck 1986: 20]. Protože se tím objevuje možnost konce moderny v totální ničivé katastrofě, neprobíhají procesy a úspěchy modernizace v drahách a kategoriích industriální společnosti, nýbrž i proti nim. K dialektice rizikové společnosti patří podle U. Becka, že v sobě zahrnuje možnosti svého sebezpřekonávání. Tyto procesy, probíhající v systému organizované neodpovědnosti, podrobně diagnostikuje U. Beck ve své druhé knize věnované rizikové společnosti: *Gegengifte* [Beck 1988: 115an., 273an.].

U. Beck nepochybuje o možnosti reformy rizikové společnosti, a pokud jde o budoucnost, uzavírá svou analýzu takto: „Konflikt, který vykreslí budoucnost, nebude již mezi Východem a Západem, komunismem a kapitalismem, nýbrž zeměmi, regiony a skupinami, které jsou na cestě k moderně, a těmi, které ze zkušenosti moderny hledají, jak tento projekt sebekriticky relativizovat a reformovat. Bude to konflikt mezi dvěma modernami, které se budou přít o slučitelnost šancí na přežití s lidskými právy pro všechny obyvatele Země. Učinit tento konflikt srozumitelným by mohlo být důležitým úkolem budoucí sociologie“ [Beck 1990: 35].

Na obsah pojmu „riziková společnost“ nejsou stejné názory ani mezi jeho stoupenci. O tom svědčí i diskuse, která proběhla na stránkách přílohy týdeníku německého parlamentu *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament* (1989: 3-54), do níž vedle Becka přispěli P. Koslowski, K. M. Meyer-Abich a B. Clausens. Podle Koslowského vlastní charakter rizikové společnosti spočívá v jejím expanzionismu a nikoli primárně, jak se domnívá U. Beck, v její možnosti sebezničení, či v sebezničujícím potenciálu vyhladit život na Zemi [Beck 1988: 109, Koslowski 1989b: 14].

Už název příspěvku K. M. Meyer-Abicha, známého ekologického publicisty: *Von der Wohlstandsgesellschaft zur Risikogesellschaft* (s podtitulem: *Společenské zhodnocení průmyslové hospodářských rizik*) svědčí, že veřejnost dospěla k nanejvýš znepokojujícímu nálezu, že přes všechny jistoty poskytované moderní společností se společnost blahobytu mění ve společnost rizikovou. Za rizika autor považuje ta nebezpečí, která přes zavedená bezpečnostní opatření zůstávají a jsou spojena se všemi základními procesy zhotovování produktů, jejich rozdělováním, konzumem a především tzv. zbytkovými riziky (Restrisiken), tj. odpady.

Koslowski považuje za hlavní příčinu vzniku rizik obrovské rozšíření moci člověka nad přírodou a sebou samotným obdobně jako představitel ekologické etiky H. Jonas [1979: 26 an.] a Meyer-Abich [1988: 72 an., 103 an.]. Podle Koslowského je tato nebyvalá expanze rizik podmíněna expanzionistickým světovým názorem moderny a jejím hospodářským a životním stylem. Podle něho Beck definuje rizikovou společnost příliš úzce, v podstatě jen jednou specifickou vlastností: vytvořením sebezničujícího potenciálu. Nová kvalita a nebezpečí rizik se rodí především z velkého rozšíření lidské moci [Koslowski 1989a].

Pojem ekologické modernizace se jeví jako protikladný pojmu rizikové společnosti, ale tematicky a logicky navazuje a v mnohém upřesňuje rozsáhlou sociologickou dis-

kusi zahájenou kolem rizikové společnosti. Zvláště některé radikálnější závěry vyvozené z diagnózy rizikové společnosti, zejména teze, že procesy modernizace jsou příčinou ekologické krize, jsou relativizovány a odmítnuty.

U. Beck rozvinul koncepci založenou na tradici průmyslové sociologie, soustředěnou především na analýzu sociálních změn tzv. „rizikové společnosti“ ve všeobecnou ucelenou sociální teorii se zvýšeným respektováním politických aspektů. Zformuloval zásadní rozdíly mezi riziky, které průmyslová společnost produkuje nevědomě, a mezi riziky, které si už uvědomuje a snaží se jim čelit a zvládnout je. V teorii „reflexivní modernizace“ či „jiné moderny“ směřuje Beck k širší generalizaci a k zvládnutí rozporů současné globální kultury.

Tato Beckem míněná „jiná moderna“ je ve svém velmi konkrétním smyslu *skutečně radikální*. Prohloubenou reflexivitou sociálních či ekologických změn nutí své aktéry znovu ke *vnímání pravdy* (wahr-nehmen). Velmi zjednodušeně se podle U. Becka dá říci: „Zatímco jednoduchá modernizace kreslí v sociologii obraz aktérů, kteří reprodukují struktury, navrhuje teorie reflexivní modernizace obraz aktérů, kteří struktury mění. Klasická dialektika struktury a aktéra se uvolňuje, dokonce převrací: struktury se samy stávají předmětem procesů vyjednávání a změn.“ [Beck 1993: 90-91]

Ekologická modernizace se uplatňuje v posledních letech jako pokračování vývojového a strukturálního procesu změn moderní společnosti. Nedá se přehlédnout, že v procesu modernizace vzrostly jak produktivní, tak destruktivní síly, stejně jako nelze přehlédnout, že spolu s problémy vzrostly i možnosti jejich řešení. Dynamika moderní společnosti spočívá nejen v permanentním vzniku problémů, konfliktů a krizí, nýbrž i v jejich permanentním překonávání a řešení. Tato společnost je současně s to provádět korektury sama sebe, má schopnost vlastní velké kapacity readaptace na změny, které sama vyvolává a tato narůstající kapacita je součástí procesu modernizace [Prittwitz 1990: 107 an., Huber 1993: 289].

Aniž bychom chtěli složité procesy ekologické modernizace vtěsnat do nějakých rigidních schémat, probíhá aktuální stav společenskovední diskuse fakticky v rámci *vývojového třífázového modelu*, na němž se shoduje řada sociologů. Jejich názory jsou vyjádřeny v mnoha monografiích a sbornících [viz Huber 1993 a Prittwitz 1993]. Podle tohoto modelu začínají kolektivní opatření a jednání o otázkách životního prostředí po překonání předběžného stadia ekologické ignorance, první fázi kompenzačního dodatečného vyrovnání škod a akutních nebezpečí a rizik, která přecházejí do druhé, inovační a integrační fáze ochrany životního prostředí a zdrojů.

Toto stadium představuje vlastní ekologickou modernizaci. Vedle profesionálního managementu rizik v něm vystupují do popředí vědeckotechnické vynálezy a inovační postupy a produkty. Konflikt ekologie a ekonomie patrný v první fázi ustupuje stále více do pozadí, ekologické a ekonomické zájmy spadají teprve jednotlivě a později stále častěji vjedno. Formuje se ekologické tržní hospodářství, kde producenti a konzumenti fungují jako originální ekologičtí partneři.

Třetí fázi je strukturální ekologizace, do níž má vyústit rozvinutá druhá fáze ekologické inovace a integrace. Této fáze nebylo dosud nikde dosaženo, je spíše konečným cílem ekologické modernizace [Huber 1993: 290-292].

Pomocí tohoto modelu provádí řada německých sociologů podrobné srovnávací analýzy vývoje ekologické modernizace od 60. let do současnosti v různých oblastech Německa, zvláště rozdílů ve vývoji starých a nových spolkových zemí (bývalé NSR a

NDR), které mohou být poučné i pro vývoj ekologické modernizace v těchto letech u nás. Zvláště J. Huber poukazuje na některé dílčí přednosti vývoje ochrany životního prostředí v NDR v 70. letech a následující rychlé zaostávání ekologické modernizace v 80. letech a předstih NSR, která se nyní dostává na druhý stupeň ekologické modernizace, zatímco NDR není s to překročit stupeň první. Huber též poukazuje na některé nerovnoměrnosti vývoje ekologické modernizace a možnosti transferu ekologických problémů v mezinárodním měřítku, což vede k *absurdním důsledkům* a k neřešitelnosti globálních ekologických problémů [Huber 1993: 301-303].

Jednotlivé země a regiony se nacházejí v různých vývojových fázích, což vyvolává těžko řešitelné soubory mezinárodních politicko-ekologických konfliktů. Na všech fázích se už začíná projevovat tendence k *trvale udržitelnému rozvoji* (sustainable development, Brundtland-Report 1987, Rio-Conference 1992). Regionálně jsou dány rozdíly fází ekologické modernizace mezi průmyslově vyvinutějšími státy západu a severu a zaostalými státy východu a jihu. Nerovnoměrný hospodářský vývoj vystupuje též jako nerovnoměrný vývoj ochrany zdrojů a životního prostředí. Užitečné ekologické motivy a opatření se mění v neužitečné a vzájemně se zcela potírající zásahy.

Jaký má např. smysl, když západoevropské země a USA nahrazují uhlí zemním plynem, jestliže spotřeba uhlí v Číně s více než miliardou obyvatel má být zvýšena desetkrát. Nebo: jaký ekologický smysl má užití ruského plynu ve státech Evropské unie, když při jeho transportu poškozeným potrubím uniká více plynu, než je v západní Evropě spotřebováno. Roční spotřeba zde nyní dosahuje asi 275 miliard kubických metrů a více než 400 miliard kubiků, zejména čistý metan (CH_4), uniká do atmosféry. Absurdita toho vynikne tím víc, když podle nových zjištění mají molekuly metanu vliv na zvyšování skleníkového efektu 30-40 krát větší než molekuly CO_2 , vznikající při spalování fosilních paliv.

Jiným příkladem jsou dlouhodobé a prakticky zatím neřešitelné rozpory mezi Polskem a Švédskem. Polské emise způsobují ve Švédsku kyselé deště, které úplně zničily život ve většině švédských jezer. Obdobné konflikty existují mezi Ruskem, včetně Ukrajiny, a všemi skandinávskými zeměmi.

Nerovnoměrný hospodářský a politický vývoj a též rozdílný stupeň ekologické modernizace a jejích možností vytváří dalekosáhlé disparity, které staví více vyvinuté státy před nutnost poskytovat méně vyvinutým zemím z dobře motivovaných vlastních zájmů *nezištnou pomoc*. To se též týká naší republiky, kde byly leta ekologicky devastovány celé oblasti, které nejsme s to obnovit jen z našeho rozpočtu.

JAN KAMARÝT je vědeckým pracovníkem Filozofického ústavu AV ČR v Praze. Zabývá se filozofickými otázkami ekologie. Mezi jeho novější publikace patří Filozofické problémy klasické a moderní etologie, Praha 1989 a články Možnosti a hranice ovládnutí živé přírody a člověka (Nové technologie a genová etika), *Filozofia* 1991, č. 2, Ekologická otázka a krize metafyzického rozumu, *Filozofický časopis* 1991, č. 6.

Literatura

- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
 Beck, U. 1988. *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

- Beck, U. 1989. „Risikogesellschaft. Überlebensfragen, Sozialstruktur und ökologische Aufklärung.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B 36: 3-13.
- Beck, U. 1990. „Die Industriegesellschaft schafft sich selber ab.“ *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19. Oktober 1990, Nr. 244: 35.
- Beck, U. 1993. *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Clausens, B. 1989. „Politische Bildung in der Risikogesellschaft. Ein politologischer und fachdidaktischer Problemaufriss.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B 36: 43-54.
- Huber, J. 1991. *Unternehmen Umwelt*. Frankfurt a. M.: S. Fischer.
- Huber, J. 1993. „Ökologische Modernisierung.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* Nr. 2: 288-304.
- Jonas, H. 1979. *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt a. M.: Insel.
- Koslowski, P. 1989a. *Wirtschaft als Kultur. Wirtschaftskultur und Wirtschaftsethik in der Postmoderne*. Wien.
- Koslowski, P. 1989b. „Risikogesellschaft als Grenzerfahrung der Moderne. Für eine post-moderne Kultur.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B 36: 14-30.
- Meyer-Abich, K. M. 1988. *Wissenschaft für die Zukunft – Holistisches Denken in ökologischer und gesellschaftlicher Verantwortung*. München: Beck.
- Meyer-Abich, K. M. 1989. „Von der Wohlstandsgesellschaft zur Risikogesellschaft. Die gesellschaftliche Bewertung industriewirtschaftlicher Risiken.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament* D 36: 31-42.
- Prittwitz, V. 1990. *Das Katastrophenparadox*. Opladen: Leske u. Budrich.
- Prittwitz, V. 1993. *Umweltpolitik als Modernisierungsprozess*. Opladen: Leske u. Budrich.

Summary

People's relationships with ecology range from ecological ignorance, various degrees of ecological modernisation to the structurally functional ecologisation. Ecological modernisation consists of different applicable phases. The first phase introduces the ecological compensation of damages made to the environment or to people's health and the annihilation of imminent risks. The second phase or innovation phase offers an integrated protection of the environment e.g. the professional management of risks. The third and final phase is that of preventive and systematic ecologisation [Huber 1993].

Different countries and regions are obviously at different stages of the phases which sets off international politico-ecological conflicts which cannot be solved without any difficulties. All phases already show certain tendencies towards sustainable development (Brundtland-Report 1987, Rio-Conference 1992). The late stages of the phases are already influenced by the beginning of ecological revolution (Brown 1992).

Mankind takes on the responsibility not only of the fates of future generations but also of the history of the world's existence, of which we are an integral part (Hösle 1992). The gigantic extent of this responsibility may frighten us or, on the contrary, may provide us with the necessary energy for bringing about adequate forms of ecological modernisation by using democratic powers and institutions.

Decentralizace osídlení – vize a realita

Část první: vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR

HANA LIBROVÁ*

Škola sociálních studií FF MU, Brno

The Decentralisation of Settlements – Vision and Reality

Part One: Visions, Attitudes to the Countryside and Potential Migration in the Czech Republic

Abstract: Nowadays, life in small settlements is valued and defined within an ecological context, despite its existence since ancient times. During the course of history, the emphasis put on this value was always a response to life in densely centralised communities. The main arguments embraced by contemporary ecological ideas are presented in the text – for example, the relative levels of economical self-sufficiency as well as the need for an intensive co-operation with the local natural conditions. A great deal of importance is given not only to forming local job opportunities, strengthening group cohesion and civic responsibility but also to forming a more positive attitude toward nature, etc.... The chapter dealing with the opponents of the decentralisation idea argues the social backwardness of life in small settlements and the possible loss of human liberties. Ecologists themselves sometimes question this problem regarding the universality of today's ecological risks that cannot be dealt with on a local level. The text gives an analysis, based on empirical survey of behaviours, of the changes in the evaluation of the Czech cities and countryside in the past decades. The modern tendency of looking up to the city is fading away among both city and countryside people. And moreover, researches show that children especially idealise the countryside.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 285-296)

Zájem o otázky města, charakteristický atribut sociologie, je v posledních letech přinejmenším doplňován pozorností, kterou věnují badatelé otázkám revitalizace venkova. Někteří empiričtí sociologové, podobně jako demografové a geografové obyvatelstva, studují nedočkavě čerstvá statistická hlášení o mechanickém pohybu obyvatelstva v očekávání, že přinesou aspoň částečné potvrzení vývoje, o němž v posledních desítiletích píší jejich méně exaktní kolegové. Takovým trendem, paradoxně očekávaným uprostřed sjednocujícího a globalizujícího se světa, je decentralizace osídlení.

Představa o decentralizačních pohybech ve společnosti je obsažena v technologicky založených futurologických studiích [např. Toffler 1980, Naisbitt 1992]. Přímo klíčovým tématem se decentralizace stala v knihách a časopisech, které hledají možnosti ekologických řešení (*The Ecologist, Environmental Politics, Environmental Values, Resurgence, Ecumene* atd.). K obnovení života v malých sídlech se upínají jako k naději zraky významných autorů. O takové naději je přesvědčen dlouholetý vedoucí redaktor časopisu *The Ecologist* E. Goldsmith [1988], zastánce a teoretik přímé demokracie Bookchin [1992], zakladatel tzv. hlubinné ekologie A. Naess, který vsadil na hodnotové proměny v tzv. zelené společnosti, žijící v trvalém souladu s přírodou [1989], E. F.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Hana Librová, CSc., katedra sociologie, Škola sociálních studií FF MU, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, fax (05) 41 12 14 06.

Schumacher, důvěřující řešením spočívajícím v pověstném „krásném malém“ [1973]. Na důsledné představě o decentralizaci umožňující člověku symbiózu s přírodou je postaven tzv. bioregionalismus. Je mu věnována celá kniha K. Saleho, která se stala bestsellerem [1985]. U nás se s apelativním důrazem zamýšlí nad perspektivami venkova B. Blažek, typicky např. ve významném eseji publikovaném v Literárních novinách [1995]. Hledisko ekologických řešení bude převažující i v tomto textu.

Hovoříme-li o decentralizaci, můžeme ovšem myslet na různé oblasti života: můžeme mít na mysli decentralizaci politické moci, decentralizaci výroby a ekonomických procesů vůbec, decentralizaci institucí. Tento článek se bude věnovat decentralizačním procesům v osídlení, které souvisejí s migračními dezurbanizačními pohyby obyvatel. Ve shodě s demografií bychom měli spíše užívat specifického označení *dekoncentrace*. Většina ekologicky uvažujících autorů však, ve snaze začlenit tento proces do kontextu ostatních decentralizačních dějů, používá častěji pojem *decentralizace osídlení*. Tohoto úzu se přidržíme i v tomto článku.

Bude přitom řeč o dobrovolných odchodech lidí z velkých měst na venkov. Je samozřejmé, že v minulosti byly daleko častější dekoncentrační procesy nedobrovolné, vynucené vnějšími okolnostmi. Mělo by být stále připomínáno, že v dávné i nové historii byly mohutné decentralizační pohyby násilně vynuceny politickými programy a zásahy usilujícími o obnovu zemědělství (v nejnovější historii v Číně, Kambodži). Z historie, ale bohužel i recentně, známe velké přesuny obyvatel v důsledku válečných událostí. Historicky jsou doloženy četné exody obyvatelstva na venkov z měst zamořených epidemiemi. V duchu úvah Ulricha Becka o rizikové společnosti [např. 1991] se ostatně musíme ptát, zda také část z aktuálních „dobrovolných“ urbofugálních migrací, jimiž se budeme zabývat, není de facto vynucená, zda se v určitém ohledu nepodobá kalamitním útekům ze zamořených míst, které známe ze středověku.

Hned v úvodu je třeba uvést, že se v posledních letech vynořila a šíří jakási protiváha decentralizačních idejí a procesů. Je jí myšlenka na ekologickou obnovu měst a její realizace. Na ní je ve Spojených státech postaveno např. hnutí *Zelená města* (Green Cities). Snahy o nové plánování a rekonstrukci měst však nemají jen environmentalistické pozadí. Jsou spojeny s úsilím o sociální ozdravení a obnovu městských částí, zejména historických a průmyslových jader. Jakkoli je tento nový fenomén sociologicky významný, ponecháme jej v dalším textu stranou.

Článek musí bohužel nechat stranou i další relevantní fakt, totiž vývoj osídlení malých a středních měst. Díky demografické i kulturní historii hrál a hraje právě v našem osídlení významnou roli. Není důvodu domnívat se, že ji v budoucnu ztratí.

Staré sny o venkově

Představy o tom, že je možné vyřešit krizový stav společnosti návratem na venkov, příp. k rurálnímu hospodaření, jsou historicky starého data.¹ Nejsou podmíněny až industriální dobou, jakkoli patrně vždy reagovaly na život v centralizovaných společnostech a ve velkých městech.² Zdůrazňování hodnot venkova bylo často posíleno i politicky, účelově

¹) Historický vývoj takových idejí a postojů je téma pro obsáhlou sociologickou studii. Zde uvádíme pro ilustraci jen několik příkladů.

²) *Často se vytrhnu z města a prchnu v osamělá místa; tu zachvacuje krása přírody mysl mou, všem hnusností a protivností, kteréž mne z města pronásledovaly byly; celý u vytržení, celý*

směřovanou snahou pozvednout produktivitu zemědělství. Kulturní historie chápe idealizaci venkovského pospolitostního způsobu života, spojenou často s pokusy bydlet kratší či delší čas na venkově, jako součást několika vln evropského romantismu, reagujících na předchozí období racionalistická.³ Z této mohutné tradice připomeňme jen nejvýraznější období.

Sny o venkovském životě v antických obdobích jsou zachyceny v literatuře helénistické epochy a císařského Říma, která se v evropské kulturní historii stala zdrojem návratů k idyle venkovského a pastýřského života. K těmto námětům se utíkali římstí literáti v období mocenských bojů za krize římské republiky. Bohatí římstí patricijové se pokoušeli vymanit z rostoucího tlaku centrální císařské moci tím, že realizovali aspoň něco z bukolické nálady.⁴ Stavěli si na venkově vily a uchýlovali se do nich jako do oázy před stále mohutnějšími, hospodářsky, politicky a, jak bylo zdůrazňováno, mravně upadajícími městy.

Zvlášť mocně se ovšem zájem o venkov rozvinul v romantismu 18. století. Byl konzervativní odpovědí na industriální procesy a také – stejně jako za císaře Augusta – výsledkem politické snahy panovníků o prosperitu zemědělství. V královské zahradě v Kew pěstovali angličtí princové „alternativní způsob života“: sami zryli kus země, oseli, pleli, sklídili a vymlátili obilí, semleli a prosáli mouku a přihlíželi pečení chleba. Císař Josef II. si nechal v póze u pluhu vyhotovit podobiznu. Fridrich II. Pruský tvrdil dokonce: „Zemědělství je umění všech umění. Bez něho by nebylo kupců, básníků a filozofů. Jen to je skutečné bohatství, co pochází z půdy“ [Makowski, Buderath 1983: 64].

Jakkoli asociujeme nostalgii vůči zemědělským pospolitostem s romantismem a s konzervativními proudy (v sociologii notoricky s Tönniesem, Le Bonem), setkáváme se s podobným názorem také v docela protilehlém postojovém táboře, v četných sociálních utopiích. Můžeme tu myslet především, ale nejen, na díla F. Buonarrotiho, W. Morrisa, Ch. F. M. Fouriera, J. S. Milla, G. D. H. Coleho, P. J. Proudthona, R. Owena [srv. Schechter 1994, Wright 1986]. Charakteristicky spatřují pro společnost osvobodivě řešení v decentralizované autarkické, jednoduše žijící komunitě.

Méně známé, a ideovými zastánci decentralizací možná i zamlčované, jsou decentralizační proticivilizační ideje a reálné snahy 20. a 30. let tohoto století [Sieferle 1985]. Obzvlášť silné byly tyto pokusy v Německu. Korelovaly s raně fašistickou ideologií „Blut und Boden“, která oslavovala německý venkov a jeho početného obyvatele – „der ewige Bauer“. V tomto podání byl zemědělský stav prezentován jako protiklad k odpor-

v citelnostech nad krásou její jsem blažen, jako pastýř v zlatém věku a bohatější nad krále, píše ještě před J. J. Rousseauem Salomon Gessner, navazuje na Theokritovy helénistické idyly (v dobovém překladu Václava Hanky).

³) V mimoevropských kulturách byl možná útek na venkov či do hor také častěji realitou. Vzdělanci a méně otrlí politikové jím řešili krizové životní situace. Odraz takového postojového klimatu i skutečnosti můžeme najít v čínské poezii a v malířství 4., 8., nebo 15. století.

⁴) Horatius píše:

*To bylo vždycky mým přáním: mít pozemek v nevelké míře,
kde by i zahrada byla a poblíž příbytku pramen
živé vody a nad tím kousíček lesa. Mně boží
štědřeji dali a lépe. Jsem spokojen. O nic už, Herme,
nežádám, jenom abys ty dary mi trvale nechal.*

(Satiry II/6, přel. O. Jiráni)

ným městům, asociovaným s obchodem a „světovým židovstvem“.⁵ Paradoxně – v téže době se na venkov do zemědělské „alternativy“ uchylovala i německá mládež stranící se nacistického režimu.⁶

Argumenty současných decentralizačních vizí

Podívejme se nejdříve, na čem stojí dnešní představy o sídelní decentralizaci, proč v ní např. ekologické iniciativy spatřují tak mocnou naději.⁷ Pozorujeme zároveň, že některé z dnešních ekologických argumentů výrazně souzní se starou tradicí venkovské idyly.

Decentralizace bývá pojímána s různou mírou radikality, od revoluční představy o všeobecném rozpadu velkých měst a o potřebě a života v malých, mnohdy i nově zakládaných lokálních pospolitostech, až po umírněný názor, že je žádoucí, aby se zastavily urbanizační trendy a abychom se pokusili revitalizovat existující vyliďňovaná venkovská sídla. V tomto textu pro názornost píší spíše o názorech vyhraněných; o kompromisních stanoviscích je řeč v poznámkách.

Po pravdě řečeno, přímé argumenty v textech, přednáškách a diskusích často chybějí; nahrazují je prostě kritické poukazy na ekologicky, sociálně a psychicky devastující stránky městského života, např. doklady o energetické a potravinové náročnosti i zranitelnosti velkých měst, o jejich enormních nárocích na centralizované zdroje vody, o problémech s odpady, dopravou apod. Snahy o vytvoření „zelených měst“ bývají považovány za krátkozraké, módní a nic neřešící. Znovu se významně kriticky vynořují stížnosti na mravní devastaci měst, na jejich sociální patologii.

Mnohé argumenty ekologů pro decentralizaci se vztahují ke vzoru, jaký pro uspořádání perspektivní lidské společnosti představuje organizace biologických systémů: Prostorová decentralizace by přinesla oslabení, v radikálním pohledu eliminaci, řídicího centra, jehož funkce by byla nahrazena spontánní, neřízenou kooperací mezi jinak samostatnými sociálními jednotkami, tak jak to podle některých autorů odpovídá dokonalým přírodním funkčním principům v přírodě. Ty totiž nestavějí svou existenci na centralizaci, ale spíše na teritorialitě.

Snad nejběžnějším argumentem těch, kdo se odvolávají na biologické analogie, je ovšem princip druhové různosti, diverzity. Poukazováno bývá na diverzitu v hospodaření, ale také na jiné formy kulturní rozmanitosti oblastí a malých sídel.

Jednou ze základních vlastností decentralizovaných forem života je co možná největší výrobní a spotřební soběstačnost komunity. Radikálně pojatá představa o decentralizaci bývá spojována s oživením a novým vznikem zemědělských komunit, založených na velkém podílu ruční práce [Schumacher 1975]. Někdy čteme o „zahradnickém typu“ zemědělské činnosti a o renesanci místních řemesel. Těžko lze popřít, že snaha o větší či menší míru místní soběstačnosti znamená přímý a vysoce racionální přínos: snížení zátě-

⁵) Proticivilizační a antiindustriální ideologie nacismu ovšem zmlkla, jakmile Německo zahájilo válečné operace. Byla naopak nahrazena ideovou podporou průmyslu, staveb dálnic apod.

⁶) Takový alternativní způsob života zajímavě popisuje v knize „Rosinkawiese“ G. Pausewang. Mladí němečtí manželé se ve snaze uniknout z politických poměrů ve své vlasti usidlují na samotě v českém pohraničí, kde v primitivních podmínkách a za nesmírného fyzického úsilí celé rodiny zakládají malé zemědělské hospodářství. Jeho osud končí odsunem německého obyvatelstva.

⁷) Ve světové literatuře na pomezí geografie, sociologie, psychologie, ekologie, antropologie a filozofie bylo na toto téma vytištěno překvapivě velké množství převážně populárně laděných titulů.

že, kterou představuje doprava a celá ekologicky riskantní kulturní konfigurace s ní spojená (silnice, těžba ropy, čerpací stanice, motely, výroba automobilů atd.).

Místní znečištění malého rozsahu může být snadněji likvidováno v přírodních cyklech; jako příklad bývá uváděno kompostování, samočištění vod v domácích organických čistíčkách, ale i v malých přírodních tocích. energii je možno získávat z místních zdrojů. Odpadají ztráty z jejího dálkového přenosu. Podobně to platí pro využití místních surovinových zásob pro stavby a další potřeby komunity.

Ilustrativní jsou slova T. Wrenche, která jsou formulována jako hlavní zásady pro decentralizovaný život: „Budu stavět a žít na tomto kousku země. Nebudu s půdou spekulovat. Neopustím toto místo. Budu šetřit energii a chránit přírodu. Budu pěstovat víc než dvacet stromů na akr. Budu spolupracovat se svými sousedy na dopravě, budu se s nimi podílet na infrastruktuře, výrobě energie, v nakládání s odpady, ve využívání vody a v péči o společnou půdu. Postavím si dům podle své volby, ale bez vedení vody, elektřiny, kanalizace a bez systému silnic“ [Wrench 1993: 22].

Časté argumenty patří do oblasti hygieny potravin a jsou blízké důvodům, které se uvádějí na podporu alternativního zemědělství. V malých komunitách a v podmínkách víceméně zahradnického obdělávání půdy můžeme častěji očekávat rezignaci na chemizaci a těžkou mechanizaci, zmenšení množství tzv. dodatkové energie. Autoři také velmi zdůrazňují, jaký význam má pro každého člověka styk s půdou. Důsledná spolupráce zemědělství s přírodou je hlavní myšlenka tzv. *permakultury* [např. Bell 1992].⁸

Souhrnně lze říci, že ekologické argumenty pro decentralizaci osídlení stavějí na představě o vyšší míře kooperace v praktické lidské činnosti s ekologickými procesy. Někdy však můžeme číst, že decentralizace s sebou přinese i všeobecnou příznivou proměnu hodnot v různých oblastech života, mj. vědomou orientaci na prosperitu přírody. To je odvážné tvrzení, jakkoli je nepochybné, že těsnější soužití s přírodou, závislost na ní do značné míry ovlivňuje jak lidské chování, tak celkovou optiku. Městský člověk si svou závislost na přírodě, klimatu, stavu půdy, souvislosti s biodiverzitou často vůbec neuvědomuje, nevnímá časové rytmicity v přírodě, možnosti a meze autoregulačních schopností biosféry.⁹

Ekologické výhody decentralizace bývají spojovány také s přesvědčením o pozitivních změnách sociálních a ekonomických. Vysoký podíl ruční zemědělské a rukodělné (řemeslné) práce znamená vznik pracovních příležitostí v místě. Decentralizace by podle toho měla zásadně snížit, či dokonce odstranit nezaměstnanost.

Nemnozí ekonomové, kteří se připojili k decentralizačním představám, se pokoušejí najít konkrétní způsoby, jak zajistit chod soběstačných malých komunit. Uvažují o nepeněžní směně. V roce 1983 navrhl M. Linton tzv. místní směnný obchod. Vžila se zkratka LETS (Local Exchange Trading System). Existují první pokusy o jeho zavedení

⁸) Pojem „permakultura“ je zkratka slov „permanent agriculture“. Naznačuje, že jde o radikální formu tzv. ekologického zemědělství či organického zemědělství. Prosazuje např. minimalizaci orby a dalších zásahů do přírody, co největší užívání trvalých plodin, včetně inspirace sběračstvím.

⁹) To ovšem do jisté míry platí i pro moderního zemědělce; jeho specializace často znamená vysokou *nesoběstačnost*, která jej připravuje o pocit sounáležitosti s přírodními koloběhy. Na druhé straně se sluší poznamenat, že ochrana přírody vznikla jako fenomén spojený s urbanizací a vzděláním.

zejména v Kanadě, ve Velké Británii, v Austrálii a na Novém Zélandě. Cooper [1994] konstatuje, že v roce 1993 fungovalo na tomto základě 200 malých skupin.

S odvoláním na sociologické a sociálněpsychologické teorie ekologií autoři zdůrazňují, že malé komunity, v nichž každý zná každého, posilují sociální zodpovědnost a skupinovou kohezi. Je zde více ochoty podílet se na společném životě. Vztahy jsou hlubší. To přispívá k prohloubení duchovní dimenze člověka. Od takového zduchovnění můžeme očekávat i kompenzaci ekologicky žádoucího snížení materiální úrovně a spotřebitelského uspokojení.

Malá sídla vedou zároveň ke zvýšenému pocitu občanství. Je v nich možné naplnit snadněji než ve městech ideu přímé participativní demokracie, která zaručí prosazování zájmů obyvatel obce včetně zájmů ekologické povahy [Bookchin 1992]. Lze očekávat vyšší míru participace na řízení obce, která nedovolí, aby obci byla zvenčí vnucena rozhodnutí, která by poškodila její přírodní prostředí.

Krystalem úvah o ekologických pozitivěch decentralizace je tzv. *bioregionalismus* [Sale 1985]. Sale vychází z faktu: Člověk se evolučně vyvinul jako primát a jako lovec a sběrač. Z více než 100 miliard lidí, kteří na této planetě žili od dob člověka cromagnonského, naprostá většina žila jako členové malých přehledných skupin. Tím je fylogeneticky zafixováno měřítko pro optimální velikost lidského sídla. První velkoměsto nového věku, Londýn, dosáhlo jednoho milionu teprve v roce 1820. Hranice mezi státy a správními jednotkami vznikly v historii politicky, mocensky a vojensky. Je nezbytné, aby v budoucnu lidská společnost organizovala prostor pro svůj život jinak – aby jej přizpůsobovala geografickým a biologickým danostem.

Argumenty kritiků

Kritiku decentralizačních vizí slyšíme pochopitelně z úst ekologicky orientovaných autorů jen vzácně. Opírá se převážně o argumenty politologické a sociologické, případně sociálně psychologické.

Mnohé z toho, co uvádějí zastánci decentralizací jako sociální přednosti lokálních komunit, lze v liberální společnosti interpretovat jako jejich rub; v mnohém jde vlastně o návrat k rysům rodové společnosti. Doporučovaná komunitní koheze jistě znamená ztrátu osobní svobody, oceňované evropským individualismem. Sam proces důsledné dekoncentrace osídlení by se neobešel bez tzv. sociálního plánování a bez zásahů (přínejmenším!) administrativní povahy.

Pochybovači si kladou otázku, jak by byla řešena majetková i jiná nerovnost mezi jednotlivými komunitami, která by nutně nastala, např. v důsledku rozdílných přírodních podmínek. Radikální decentralizační představy totiž nepřipouštějí zásahy z centra, které by mohly zmírňovat takové rozdíly, redistribuovat zdroje apod. Lze tu myslet i na rizika etnocentrismu a „sektářského syndromu“, na rizika „kmenové“ nesnášenlivosti, násilí apod.¹⁰

Je třeba se ptát, odkud se bere víra, že přímá rozhodnutí občanů v rámci participativní demokracie budou ekologicky orientovaná. (Nezapomínejme, že radikální decentralizace nepřipouští vnější zásahy politických elit, institucionalizovaných odborných

¹⁰⁾ Mnozí zastánci decentralizace zdůrazňují, že nechtějí docílit izolace komunit. Naopak, nezbytné jsou podle nich styky mezi malými pospolitostmi, síťové propojení a koordinace (Schumacher, Sale).

znalostí, zákonodárců, a logicky ani vliv „cizích“ ekologických hnutí.) „Komparativní výhody“, např. prodej místních surovin, by se v malé komunitě, izolované vůči vlivům i pomoci zvenčí, mohly ukázat jako zvláště svůdné. Podle mých výzkumných i osobních zkušeností venkovskému člověku imponují takzvané modernizace, a to většinou bez ohledu na jejich ekologická rizika [Librová 1988a]. Zemědělec od pradávna pochopitelně hledal způsob, jak zatlačit či maximálně ovládnout všude dotírající „divokou přírodu“. Asfaltování cest, regulaci potoků, odvodňování mokřadů, likvidaci rozptýlené zeleně, to vše většina venkovských lidí, především středního věku, stále ještě vítá jako usnadnění života a práce a možná i jako výraz pokroku.¹¹ Zde nesdílím představu B. Blažka [1995] o zdravém konzervatismu venkovanů, platnou jistě v jiných dimenzích jejich života, především v oblasti „politických novot“. Nestavějí se venkované rezervovaně také k „novotám ekologickým“ – z hlediska tradičního hospodaření k takovým bludům, jako je podpora predátorů, agronomická spolupráce s pleveľ apod.

Připusťme však, že by ekologicky osvěcená komunita dokázala ušetřit prostředí své lokality (bioregionu) devastujících faktorů. Dá se pak hovořit o definitivním úspěchu? Dnes se kvalitní prostředí, příroda, volná krajina stává pozvolna luxusem. Do budoucna se může stát těžko dosažitelnou existenční nutností a může se stát i předmětem konfliktů. Obyvatelstvo ohrožené životem ve velkoměstech a jiných ekologicky krizových sídlech může politicky nebo i jinak ohrozit pracně vybudovanou idylu v izolovaných decentralizovaných oázách. O tom ovšem většina textů okouzlených programem decentralizace nic neříká.

V polemice proti ekologickým vizím však není třeba konstruovat podobné úvahy. K představě o decentralizaci lze vznést i výhrady velmi prosté. I z úst laiků často slyšíme, že při dnešní lidnatosti zeměkoule není důsledná decentralizace osídlení možná jednoduše z důvodů prostorových. Rozvolnění soudobých městských gigantů by znamenalo fyzický zábor prostoru.¹²

S poukazem na tento fakt bývají spojovány i kritické myšlenky nepočetných a netypických environmentalistů, a ovšem zástupců agrochemických koncernů, které se cítí být ohroženy pronikáním tzv. biologického zemědělství: velikost lidské populace, ale i zájem přírody vyžaduje vysoce intenzivní, tj. chemizovanou a mechanizovanou či automatizovanou zemědělskou výrobu, nikoliv návrat k extenzivnějším formám hospodaření. Vyžaduje také koncentraci obyvatelstva do velkých měst. Jen tak může na této planetě zůstat vůbec nějaký prostor pro život přírodních ekosystémů a genofondů – viz např. knížku D. T. Averyho s překvapivým názvem *Saving Planet with Pesticides and Plastic* [1995].¹³

¹¹) Obávám se, že i podoba kulturních domů, montovaných samoobsluh, „šumperáků“ a „bytovek“ nebyla našim vesnicím vnucena socialistickými úřady proti vůli jejich obyvatel. Že do značné míry odpovídala touze nezůstat zaostalými venkovany.

¹²) Decentralizaci ovšem nemusíme brát s důslednou rigidností, vlastní některým radikálním autorům. Kompromisní přístup poukazuje na to, že by bylo racionální a schůdnější pokusit se obnovit celou škálu sídel (s vyloučením gigantických velkoměst), především znovuzalidnit rozlehlé prostory vylištěné urbanizačními procesy. Co se hustoty osídlení týče, řešení populačního problému považuje většina ekologických autorů za nezbytný krok paralelní, či za nezbytnou podmínku jakýchkoliv východisek.

¹³) Tato diskuse vedená často v tendenčním duchu v sobě skrývá vážný problém: Má být ochrana přírody orientována na zachování divočiny (která je rezervoárem genetického bohatství planety) za

Za legitimní námitku proti decentralizaci bývá v ekologických kruzích považován jiný argument: nejzávažnější environmentální škody mají při dnešním stavu technologií sumační charakter. Např. ke globálním změnám klimatu nebo úbytku ozónu dochází na základě kumulování a dalšího fyzikálně chemického vývoje drobných událostí, které nastaly jednotlivě na místní úrovni; jednotliví činitelé se vzájemně posilují, umocňují, může docházet k nepředvídaným reakcím, přičemž k ekologicky riskantnímu efektu dochází často teprve na úrovni globální. Tyto krajně nebezpečné procesy se nedají řešit na lokální úrovni, jak si to představují zastánci důsledné decentralizace. Čínská venkovanka, která použije na vlasy sprej obsahující freony, nikomu ze sousedů neublíží; sotva vyprovokuje ekologické rozhodnutí v decentralizované komunitě. Řešení globálních ekologických problémů vyžaduje centrálně řízenou (a podle většiny autorů i plánovanou) akci. Není možné bez ekologické politiky řízené státem, případně institucemi většího, celoevropského, či přímo globálního dosahu.¹⁴ Lovelock [1991] uvažuje o globálně koncipované „planetární medicíně“.

Nejzranitelnějším místem nadějí vkládaných do těchto řešení ekologických problémů je ve světě, který dbá na svobodu lidského rozhodování a na lidská práva, realnost decentralizačních tužeb. Z pera demografů – statistiků můžeme číst suché konstatování, že se zatím neděje nic významného, že se obyvatelstvo na zeměkouli naopak stále více koncentruje do velkých sídel. Oponenti dekoncentračních snah poukazují na to, že dnešní nepočtené pokusy o nové venkovanství vědomě nebo bezděky počítají s mocnou podporou oné zavrhané civilizace. Zejména pro případy nemoci či jiných krizových situací stále pro ně existuje záloha městského zázemí.

Při jemnějším pozorování a při nepředpojatém pohledu však můžeme vidět, že se dekoncentrační vize přece jen za určitých okolností přesouvají směrem k realitě. Sociolog považuje za takovou změnu už vývoj postojů lidí k venkovu.

Hodnocení města a venkova v české společnosti

Všimli jsme si možná, že mnozí lidé v našem okolí dnes znovu pohlíží na venkov s rostoucí sympatií. Žijeme na konci 20. století jen další z nostalgických vln, které známe z historie? Někteří futurologové a hledači východisek se domnívají, že tentokrát nejde o platonickou epizodu, že stojíme tvář v tvář procesu zásadnější a trvalejší povahy. Nalézající se v něm, nejsme asi schopni rozsoudit, zda je to tak, či onak.

Pro posouzení vývojové dynamiky nemáme bohužel k dispozici sociologické informace o postojích obyvatelstva k městu a venkovu v poválečných desetiletích, kdy akcelerovaly urbanizační pohyby. Můžeme však předpokládat, že v tehdejší celkovém modernistickém klimatu převládaly postoje vzhlížející k městu jako místu, kde člověk může v plnosti prožít své potřeby a touhy.

Postoje druhé poloviny sedmdesátých let a let osmdesátých jsou již doloženy sociologickými výzkumy. Laboratoř sociologického výzkumu na filozofické fakultě v Brně

cenu průmyslového intenzivního obhospodařování zemědělských oblastí a koncentrace obyvatelstva do měst, nebo se máme pokusit o vytvoření jakési kompromisní rovnováhy, v níž by člověk kooperoval s přírodou v rovnoměrně osídleném a obhospodařovaném území, za cenu ztráty některých citlivých druhů, vázaných na divočinu?

¹⁴) I zde je možný kompromisní názor, že je třeba kooperace místních rozhodnutí a státních či spíše mezinárodních zásahů. Tuto kombinaci lokalismu a globalismu obsahují známé slogany: „mysli globálně, jednej lokálně!“ nebo „jednota v mnohosti“ a jiné.

provedla řadu šetření, do nichž byly s komparativním záměrem zařazeny identické otázky týkající se právě hodnocení města a venkova. Respondenty byli zejména obyvatelé vesnice. Výzkumy se konaly v pěti různých moravských vesnicích a v Brně mezi lety 1975 a 1988¹⁵ [Pácl 1982, Librová 1988b]. Výsledky dokládají pozitivní hodnocení venkova, a to nejen v postojích městských obyvatel, ale i ve vyjádřeních vesničanů. V tom možná jde o situaci nebývalou; v historii bylo patrně vysoké hodnocení venkova nostalgií městského obyvatelstva, často migrantů, kteří měli s vesnickým životem ještě osobní zkušenost.

Odpovědi na otázku „Kde se podle vašeho názoru žije lidem lépe: ve městě, nebo na vesnici?“ byly rozloženy zhruba v poměru 32 % „na vesnici“, 15 % „spíše na vesnici“, 16 % „nevím, je to jedno“, 13 % „spíše ve městě“ a „24 % rozhodně ve městě“. Neměnily se významně s časem a v jednotlivých zkoumaných lokalitách. Působivým dokladem, jak je u nás v posledních desíletích živá arkádská orientace, jsou výzkumy postojů dětí ke krajině [Librová 1984]. Městské i venkovské děti prezentují v kresbách a slohových úlohách na téma „místo, kde bych chtěl žít“ jako vytoužené průvodce budoucím životem nikoliv města a auta, ale volně žijící zvířata, les a louky.

Citovaná výzkumná otázka je ovšem velmi volná. Dovoluje respondentovi, aby dal průchod svým asociacím a konotacím, nezávislým na reálné osobní situaci. Na jedné straně je jeho postoj ovlivněn donedávna obecně sdíleným modernistickým názorem na město, který se u nás prosazoval v předválečných a poválečných letech. Na straně druhé se v názorovém klimatu 70. let již prosazuje staronové postojové schéma, připomínající evropskou tradici obdivu k venkovu. V Čechách inklinujeme k „arkádskému“ postoji o to víc, že v naší kultuře i ve školním vzdělání dominují literární, hudební a výtvarná díla 19. století, výrazně poznamenaná kultem venkova.

Na hodnocení města a venkova může mít vliv i fenomén, kterému říkáme „chalupaření“.¹⁶ Ponechejme zatím stranou otázku, do jaké míry můžeme víkendové a prázdninové přesuny městského obyvatelstva do venkovských „chalup“ počítat k procesu prostorové decentralizace. Nesporně je tento fenomén projevem sympatií městského obyvatelstva k venkovskému způsobu života. Mýlili bychom se totiž, kdybychom v chalupaření spatřovali pouze snahu rekreovat se mimo město, v přírodě.

Náš výzkum, v němž bylo užito odpovědi na fingovaný novinový inzerát, prokázal, že většina zájemců o rekreační nemovitost preferuje koupi chalupy před rekreační chatou [Librová 1975]. Chalupa je patrně asociována s venkovskými aktivitami a způsobem života, zatímco chata se světem „měšťáků“ – intuitivní laické rozlišení, které je do značné míry potvrzeno komparativním sociologickým výzkumem volnočasových aktivit chatařů a chalupářů [Ibid.]. Šetření také ukázalo, že majitelé chalup situovaných v rekreačně neatraktivním prostředí (v jihomoravské zemědělské bezlesé krajině bez možnosti koupání) by svou nemovitost nevyměnili za jinou, položenou na Českomoravské vrchovině, která by byla pro rekreační účely výhodnější. Důvodem byl nejen velký vklad práce, který vy-

¹⁵) Analogické výzkumy provedl v téže době s celostátní reprezentativitou Ústav pro výzkum kultury a Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství.

¹⁶) Za chalupaření může sociolog považovat typ rekreačního bydlení ve venkovském objektu, který nebyl původně postaven pro rekreační účely. Většinou se vyskytuje v intravilánu vesnic. Těmito a dalšími vlastnostmi (rekreačními aktivitami, sociální strukturou majitelů atd.) se chalupaření odlišuje od jiné formy druhého bydlení, chataření [srv. Librová 1975].

tváří mezi chalupou a jejím majitelem silné pouto, ale právě také možnost intenzivního zahradnického „sedlačení“ v podmínkách úrodné a teplé jižní Moravy [Ibid.].

Chalupaření vneslo do vesnic trpících ztrátou sebevědomí informaci o hodnotě venkovského způsobu života. Roli přitom sehrál patrně i vysoký sociální status mnohých chalupářů; zejména na počátku chalupářské vlny to byli lidé s nejvyššími profesně vzdělanostními charakteristikami, lidé s vysokou prestiží. Často architekti a výtvarníci, herci a zpěváci, lékaři.

Potenciální migrace v České republice

Citované výzkumné výsledky, snažící se postihnout změny v hodnocení města a venkova, nám říkají jenom málo, zajímáme-li se, jak se to má s decentralizací v realitě. O něco směřodatnější tu může být otázka, která se snaží postihnout tzv. *potenciální migraci*. Bývá zkoumána různě, např. velmi volnou otázkou: „Kdybyste měl(a) možnost, přestěhoval(a) byste se do města, nebo byste zůstal(a) na vesnici?“ [Librová 1988b]. V časovém rozpětí mezi léty 1975-1988 (jednotlivé výzkumy se konaly v roce 1975, 1978, 1979, 1988 v různých, ale sociálně podobných jihomoravských vesnicích) na ni reagovalo čím dál tím méně lidí variantou „rozhodně bych se přestěhoval(a) do města“ nebo „možná bych se přestěhoval(a) do města“: v roce 1975 25 % dotázaných dospělých osob, a v roce 1988 jenom 16 %. Zato na vesnici chtělo „rozhodně“ nebo „spíše“ zůstat v roce 1975 71 %, a v roce 1988 82 % lidí.¹⁷

Tyto údaje snímají stav, který nastal už po hlavní koncentrační vlně a potvrzuje jistou stabilizaci. Nemáme bohužel k dispozici analogická čerstvá data, která by dovolila postihnout vývoj potenciální migrace po roce 1989, vyznačující se prudkým poklesem pracovních příležitostí v zemědělství a vůbec výraznou sociální dynamikou.

Konkrétnější a pro respondenta ve výzkumné komunikaci přece jen závaznější je způsob dotazování, který zvolil pro zjišťování potenciální migrace Drbohlav [1992]. Jeho přesnějšími slovy řečeno, zabýval se *regionálními a sídelními preferencemi*. Dotazníkové šetření realizované v roce 1986 a 1987 na souboru pražského obyvatelstva¹⁸ zjistilo, že v Praze chce trvale zůstat asi 81 % obyvatel ve věkové skupině 55-64 let, asi 78 % osob ve skupině 35-45 let, 60 % 20-29letých a necelých 52 % mladých lidí ve věku 17-18 let. Jak interpretovat tato data? Autor výzkumu je považuje za doklad relativně vysoké potenciální stability pražské populace. Na druhé straně, vezmeme-li v úvahu tradiční a historicky zakotvenou percepci Prahy jako žádoucího cílového místa pro život, není téměř polovina mladých lidí, kteří by se rádi odstěhovali, číslo pozoruhodně vysoké? Je třeba myslet i na to, že „usedlost“, nechuť ke stěhování je patrně obecnou vlastností české populace. Bude o ní řeč dále.

Drbohlavův výzkum prokázal, že do popředí preferenčního zájmu potenciálních migrantů se dostávají místa s vysokou krajinnou a ekologickou hodnotou, nikoliv třeba oblasti nabízející atraktivní pracovní příležitosti, dobrý výdělek, magnety migrací v minulých desetiletích. Jako ideální bydliště bývají označovány horské a podhorské oblasti.

¹⁷) V interpretaci je ovšem třeba zachovat opatrnost; trend v čase mohl být pouze zdánlivý, čísla mohla být ovlivněna spíše místními zvláštnostmi v jednotlivých obcích, nikoliv změnami v čase.

¹⁸) Byly položeny otázky: „Pokud máte v úmyslu se v budoucnu stěhovat z Prahy a mohl byste si volně vybrat, kam by to asi bylo?“ nebo „Jaké místo v České republice by nejlépe vyhovovalo vašim představám o spokojeném životě?“.

Nejnápadnější je taková volba u skupiny respondentů ve věku 20-29 let. Pokud by se stěhovali z Prahy, potom nejraději do Krkonoš nebo na Šumavu a do jižních Čech vůbec. Respondenti sami zdůvodňují svou volbu „krásou a malebností krajiny“, „zdravým životním prostředím“ apod.

V zorném úhlu tohoto článku a z hlediska vývoje jedné věkové kohorty v oblasti migračního chování považují za významný starší výzkum šetřící „Rozdíly mezi městem a venkovem v reflexi dětí“ [Pácl 1982]. Respondenty byly 12-13leté děti, namátkou vybrané v 7. třídách ZDŠ ve vesnicích a na velkoměstských brněnských sídlištích. Vesnice byla pro oba soubory lákavějším místem pro život, poznatek, který se shoduje s citovaným výzkumem Librové [1984] vztahu dětí ke krajině. Venkovské děti v 81 % tvrdily, že v dospělosti zůstanou na vesnici, jenom v 5 % se chtěly odstěhovat do města (zbytek odpovědí byl váhavý). Městské děti chtěly ve městě zůstat jen asi v polovině případů (53 %),¹⁹ a téměř v třetině (29 %, v tom zejména chlapci) byly rozhodnuty se odstěhovat na venkov. Výzkum zároveň zjistil až překvapivě silnou shodu mezi postoji dětí a jejich rodičů.²⁰

Naznačená čísla tohoto a výše zmíněných výzkumů ukazují, jak pozitivní bylo v 70. a 80. letech hodnocení života na venkově, jak výrazně byla deklarována stabilita venkovského osídlení a že byla na venkov namířena i potenciální migrace. Dále uvidíme, jak velký je rozdíl mezi verbálními deklaracemi a reálným chováním. Děti z našeho výzkumu jsou již dnes třicátníci; pokud by byla korelace mezi těmito fenomény těsnější, měli bychom dnes před sebou docela jinou strukturu osídlení.

(pokračování)

HANA LIBROVÁ vystudovala biologii na Přírodovědecké fakultě UJEP v Brně, absolvovala vědeckou přípravu v sociologii na Filozofické fakultě KU v Bratislavě. Na katedře sociologie Školy sociálních studií na Filozofické fakultě MU v Brně se zabývá tématy stojícími na pomezí společenských a přírodních věd. Jejím vědeckým zájmem je zejména ekologicky příznivý způsob života. Napsala knihy Sociální potřeba a hodnota krajiny (Spisy FF UJEP, Brno 1987), Lásky ke krajině? (Blok, Brno 1988), Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti (Veronica, Hnutí DUHA Brno 1994).

Literatura

- Avery, D. T. 1995. *Saving the Planet with Pesticides and Plastic*. Indianapolis: Hudson Institute.
 Beck, U. 1991. *Politik in der Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
 Bell, G. 1992. *The Permaculture Way*. Bideford: Green Books.
 Blažek, B. 1995. „Co s venkovem?“ *Literární noviny* č. 32 a 34.
 Bookchin, M. 1992. *Urbanization Without Cities*. Oxford: Black Rose Books.
 Cooper, G. L. 1994. „Money with a Message.“ *Resurgence* 163, 22-23.
 Drbohlav, D. 1992. „Kam a proč? Regionální a sídelní preference obyvatelstva Prahy.“ *Demografie* č. 1: 40-51.
 Goldsmith, E. 1988. *The Great U-Turn: De-Industrialising Society*. Bideford: Green Books.
 Librová, H. 1975. „Dva typy druhého bydlení v ČSR.“ *Sborník prací FF UJEP*, G 19: 53-64.
 Librová, H. 1984. „Krajina v sociální percepci dětí.“ *Spisy FF UJEP*, G 28: 29-42.

¹⁹) Číslo překvapivě odpovídá zjištěným 53 % o něco starších potenciálních migrantů z Prahy, které našel v roce 1986 Drbohlav [1992].

²⁰) Postoje rodičů byly šetřeny paralelně.

- Librová, H. 1988a. *Láska ke krajině?* Brno: Blok.
- Librová, H. 1988b. *Vztah venkovského obyvatelstva ke krajině a jeho aktivní podíl na jejím přetváření. Závěrečná zpráva projektu „Interakce mezi přírodními a zemědělskými ekosystémy“*. Brno: Katedra ochrany a tvorby životního prostředí, Přírodovědecká fakulta UJEP.
- Lovelock, J. 1991. „Planetary Medicine.“ *Resurgence* 148: 38-45.
- Makowski, H., B. Buderath 1983. *Die Natur dem Menschen untertan*. München: Kindler Verlag.
- Naess, A. 1989. *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Naisbitt, J. 1992. *Megatrendy 2000*. Bratislava: Bradlo.
- Pácl, P. 1982. „Sociologické aspekty migrace čs. obyvatelstva.“ *Sborník prací FF brněnské univerzity, Řada sociálněvědná*, G 26: 69-82.
- Pausenweg, G. 1983. *Rosinkawiese. Alternatives Leben in den zwanzigen Jahren*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Sale, K. 1985. *Dwellers in the Land: The Bioregional Vision*. San Francisco: Sierra Club Books.
- Schechter, D. 1994. *Path Beyond Marxism and Social Democracy*. Manchester: Manchester University Press.
- Schumacher, E. F. 1973. *Small is Beautiful: A study of economics as if people mattered*. London: Blond and Briggs.
- Sieferle, R. P. 1985. *Fortschrittsfeinde. (Opposition gegen Technik und Industrie von der Romantik bis zur Gegenwart)*. München: C. H. Beck Verlag.
- Toffler, A. 1980. *The Third Wave*. New York: W. Morrow.
- Wrench, T. 1993. „Planning for the Future.“ *Resurgence* 162: 20-22.
- Wright, A. 1986. *Socialism: Theories and Practices*. Oxford: Oxford University Press.

K měření subjektivní chudoby v české společnosti*

PETR MAREŠ**

LADISLAV RABUŠIC

Škola sociologických studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

Subjective Perception of Poverty in the Czech Republic

Abstract: Poverty has once again become a legitimate subject of social policy discussions in the Czech republic. These discussions have raised, as in other developed countries, the questions of how to measure poverty. This article firstly describes the various possibilities foreign economists and sociologists usually use to define and measure poverty. In the second part, it applies the Leyden Subjective Poverty Line method and brings data on Czech subjective poverty. The structure of the Czech subjective perception of poverty is finally compared with structures of subjective poverty in Sweden and Australia.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 297-315)

Chudoba jako sociální problém a sociální konstrukt

Tak jako se v české společnosti objevilo po roce 1989 nové bohatství, objevuje se v ní i nová chudoba. Je to logické, neboť chudoba a bohatství jsou komplementární pojmy. „Chudoba není málo majetku, není to ani vztah mezi aspiracemi a dostupnými prostředky. Je to především vztah mezi lidmi. Chudoba je sociální status“ [Sahlins 1974: 37]. Veřejností je chudoba reflektována, jak naznačují česká empirická šetření, prostřednictvím osobních obav, v apelu na její solidaritu s chudými a částí veřejností i jako existenční zážitek. Stává se centrem sociální politiky a zviditelňuje se.¹ Dokladují to i údaje z našeho šetření,² v němž respondenti odhadli podíl chudých v dnešní české společnosti poměrně vysoko (průměrný odhad 24 %; ti však, kdo se sami považovali za chudé, odhadli tento podíl na 35 %). Dvě třetiny dotázaných (66 %) byly navíc přesvědčeny, že chudých je dnes u nás podstatně více než před rokem 1989.

Takovéto zjevoování se chudoby představuje vážnou výzvu pro sociální politiku. Uchopit chudobu a zvládnout ji předpokládá jednak, že jsme schopni říci, kdo je vlastně chudý, tedy že jsme schopni chudobu definovat, jednak zjistit její proporce, to jest chudobu změřit. Řečeno jinými slovy, má-li sociální politika eliminovat rizika chudoby, mu-

*) Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky (granty č. 403/93/0784 a 403/95/0525) a MPSV České republiky (grant č. 01-06/95).

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., katedra sociologie, Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, e-mail pmareš@phil.muni.cz

1) Chudoba pochopitelně ve společnosti existovala i před rokem 1989. Chudí byli tehdy eufemisticky označováni jako „domácnosti s omezenými zdroji spotřeby“. Pravdou ovšem je, že díky masivní redistribuci byla tehdejší chudoba marginální, demografickou (vázanou na určité etapy životního cyklu a fatálně spojenou se stářím) a soukromou.

2) Jednalo se o standardní empirické šetření na vzorku 1000 respondentů reprezentativním pro populaci ČR. Sběr dat pro nás provedla tazatelská síť IVVM v červnu 1995.

sí dokázat identifikovat chudé i bod, ve kterém se lidé chudými stávají. S definicí a měřením chudoby je ovšem stejná potíž jako s definicemi a měřeními řady jiných sociálních fenoménů. Neexistuje „správná“ či „vědecká“ definice chudoby, o níž by se dosáhlo obecného konsensu, stejně jako neexistuje jediný obecně přijatý způsob jejího měření. Měříme vždy jen určitý koncept chudoby a způsob, jímž je chudoba definována, určuje nejen, kdo je chudý, ale i její rozsah ve společnosti.³ Je to dáno tím, že chudoba je politickým konceptem, sociálním konstruktem s výraznými politickými a normativními konotacemi. Jak konstatoval Tawney [1913 – in Alcock 1993], to, co bohatí nazývají „problémem chudoby“, chudí lidé stejně oprávněně nazývají „problémem bohatství“.

V bohatých průmyslových společnostech se mělo dlouho za to, že ekonomický růst, jenž mimo jiné také umožňoval stále větší redistribuci příjmů prostřednictvím sociálního státu (welfare state), povede v podstatě k odstranění chudoby. Chudoba je zde totiž většinou chápána nejen jako stav deprivované existence, ale i jako narušení jednoho ze základních principů občanské společnosti: potenciálně hodnotné participaci na společenském životě [Dahrendorf 1987, 1990]. Je pro společnost morální výzvou, neboť vylučuje chudé z „normálního společenského života“, vytváří třídu pauperizovaných čili „underclass“ a formuje „kulturu bída“ [Lewis 1968].⁴ Avšak ani ekonomický růst a růst bohatství společnosti, ani masivní redistribuce příjmů prostřednictvím sociálního státu chudobu ze společnosti nevymýtily.⁵ Chudoba navzdory tomuto sociálnímu státu (a z hlediska některých politiků i sociálních vědců právě díky němu) nadále existuje.

Celá diskuse o chudobě má svoji dlouhou historii, v jejímž průběhu se postupně akcent přesouval od chudoby jako výrazu třídně kulturní stratifikace společnosti k chudobě jako deprivaci životního stylu (ať již nezaviněné – primární chudoba, či zaviněné špatnými výdaji – sekundární chudoba)⁶ a k potřebě zajištění minimálního příjmu nutného k adekvátnímu životnímu standardu (sociální stát). Hagenaaers [1985] v tomto smyslu upozorňuje, že „být chudý“ znamená přinejmenším tři různé možnosti: nedostatečně uspokojovat své základní potřeby (avšak co jsou základní potřeby a co znamená nedostatečně?), mít méně než ostatní (avšak o kolik?) nebo mít pocit deprivace jakožto pocit nedostatečného příjmu k uspokojování potřeb nebo samotný pocit nedostatečného uspokojování těchto potřeb (avšak jakých potřeb a co znamená pocit nedostatečného?). Právě kolem uvedených otázek se točí různé míry chudoby.

První informaci o měření chudoby pro naši sociologickou obec přinesl Večerník [1991a]. Naše stať si klade za cíl jednak doplnit ji rozsáhlejší systematizací různých konceptů měření chudoby, jednak za pomoci metodiky, kterou vypracoval tým Leydenské univerzity v Nizozemí (Goedhart, Van Praag, Muffels, Kapteyn a další),⁷ na základě jed-

³) Pro nedostatek místa pomíjíme celou řadu metodologických problémů měření, které jednotlivé koncepty doprovázejí (určení času měření, jednotky měření a její velikosti a struktury ap.).

⁴) Debaty o těchto pojmech mají dnes silnou ideologickou konotaci.

⁵) To ostatně věděl již na počátku století Simmel, když konstatoval, že obecné zvýšení životní úrovně (příjmů) hranici mezi chudými a bohatými neodstraní, povede jen k jejímu posunutí. Stejně tak věděl, že nejsou jen „chudí obecně“, ale že – v důsledku relativnosti chudoby – každá sociální vrstva má „své chudé“.

⁶) V některých pojetích se problém deprivace omezuje jen na fyzické potřeby, častěji se však dnes rozšiřuje i na potřeby sociální, i když zde je konsensus o jejich rozsahu a formě daleko obtížnější.

⁷) Snad nejplastičtější je tato metoda výpočtu popsána v publikaci [Muffels et al. 1990]. Velmi instruktivní je i její aplikace na švédské poměry v článku [Halleröd 1995a].

noho z těchto konceptů demonstrovat pro ČR výpočet subjektivní (příjmové) hranice chudoby. Nejde nám přitom jen o stanovení míry subjektivní chudoby v ČR, ale i o její srovnání s výsledky zahraničními, konkrétně švédskými a australskými. Tyto dvě země jsme zvolili z toho důvodu, že jsme měli k dispozici srovnatelná data, a dále proto, že představují protikladné póly režimů sociální politiky (ve smyslu Esping-Andersenově [1990]). Zatímco švédský sociální stát je, podle této typologie, režimem sociálně demokratickým, Austrálie má sociální stát liberálního typu.

Jak se chudoba měří

Různé koncepty chudoby mohou být tříděny podle řady kritérií, přičemž se tato třídění vzájemně překrývají. Existují především tyto protikladné dvojice kategorií konceptů chudoby:

A) *Absolutní* [Sen 1985] *či relativní* [Townsend 1979]⁸

Absolutní koncepty považují domácnosti za chudé, jestliže nejsou dostatečně uspokojovány jejich potřeby, které jsou dány ve vztahu k samotným možnostem přežití (ve fyzickém, avšak i v sociálním slova smyslu) a ne pouze relací k platným vzorcům spotřeby v dané společnosti.

- Přístup k chudobě z hlediska základních potřeb (*Basic needs approach*),⁹ jehož prvotní prameny lze nalézt v klasických studiích o chudobě [Booth 1889 a Rowntree 1901]. Jde o stanovení nezbytných nejnižších nákladů na uspokojení základních potřeb, původně chápaných spíše jako potřeb fyzických a vymezených jako náklady na jídlo, bydlení (nájemné), vytápění a oděv. Dnes se prosazují i jiné potřeby (Townsend řadí mezi prostředky uspokojení základních potřeb i pohlednici posílanou k vánocům).
- Přístup k chudobě z hlediska základního spotřebního koše (*Budget standards*), opírající se o uznané minimum výdajů. Spočívá v generování seznamu minimálních potřeb pro domácnosti různé velikosti. Hranice chudoby je počítána jako náklady na jejich uspokojení. Tuto metodu snad poprvé použil Rowntree [1901] k definici tzv. primární chudoby (zdroje domácností jsou nedostatečné k zajištění nezbytností života). V současnosti se používá tohoto přístupu v USA [*Poverty...* 1991].¹⁰ Míra je adjustována pro změny cenové úrovně (inflaci), ale ne pro růst produktivity a s tím spojený růst životního standardu.¹¹
- Přístup k chudobě z hlediska potravinového poměru (*Food ratio method*). Tato míra se opírá o vztah mezi výdaji na potraviny a celkovými výdaji.¹² Podle praxe USA

⁸) Viz polemiku Amartya Sena [1985] s Peterem Townsendem [1985] o tom, zda je chudoba relativní či absolutní.

⁹) Dnes například Social Security Administration (SSA) v USA.

¹⁰) Určení jeho obsahu je problémem. Dnes má poněkud jinou strukturu než na počátku století, vedle jistých změn obsahu původních položek se objevují i položky nové: doprava, zdravotní péče, péče o děti a osobní hygiena.

¹¹) S tímto růstem se může situace chudých zhoršovat, neboť rostou ceny zboží denní spotřeby. Respektive se trh orientuje i ve zboží každodenní potřeby na nabídku kvalitnějšího, ale zároveň dražšího zboží. Spotřební koš většinou také ignoruje vyšší ceny ve velkých městech, kde se koncentrují chudí.

¹²) Již Engel v 19. století upozornil, že s růstem příjmů nerostou výdaje na jídlo proporcionálně, ale jejich podíl na celkových výdajích s růstem příjmu klesá. Viz Engelův zákon, podle kterého

[Orshansky 1965] jsou jako chudé označeny rodiny, jejichž příjem je menší než trojnásobek nákladů na „koš základních potravin“, jak byl sestaven podle amerických nutričních standardů pro čtyřčlennou rodinu (zaměstnaný otec, žena v domácnosti a dvě děti). Jinak řečeno, jsou to rodiny, jejichž náklady na jídlo ekvivalentní tomuto koši představují více než jednu třetinu (33 %) jejich příjmů.

Relativní míry jsou ty, podle nichž jsou chudí určováni ve vztahu k obecně platným standardům života v dané společnosti. Mezi míry chudoby založené na relativních koncepcích patří různé statistické míry (obvykle jsou současně nepřímé, opírají se o hodnocení příjmu):

- Hranice chudoby Evropské unie (*European Union Poverty Line*) formulovaná jako 50 % průměrného příjmu¹³ ekvivalentního jednočlenné domácnosti [O'Higgins 1990] či jiné míry vymezené vztahem k nějaké střední hodnotě či příjmového rozložení ve společnosti. Ekvivalenční faktory se používají proto, neboť se zjistilo, že např. ve dvoučlenné domácnosti nejsou výdaje dvojnásobkem domácnosti jednočlenné, nýbrž jen 0,7 násobkem (ekvivalenční faktory pak činí: 1,0 pro prvního dospělého, 0,7 pro každého dalšího dospělého, 0,5 pro každé dítě).
- Pozice v prvním či druhém decilu příjmové distribuce. Toto rozložení slouží ke konstrukci známé Lorenzovy křivky a výpočtu Giniho koeficientů příjmové nerovnosti. Tato míra ovšem neříká nic o reálné úrovni života a o životní zkušenosti těch, kdo příjmem tohoto typu disponují.¹⁴

B) Přímé a nepřímé

Přímé míry jsou založeny na spotřebě statků a kvalitě života či na jeho deprivaci. Dle Halleröda [1995a] jsou přímé míry založeny na měření chudoby až po transformaci příjmů do spotřeby.¹⁵ Odrážejí pocit adekvátnosti reálného příjmu. Sem patří zejména různé míry vycházející z konceptu chudoby jako deprivace, které chápou chudobu jako situaci nízkého „životního standardu“.¹⁶ Nejznámější je:

- Index mnohonásobné deprivace [Townsend 1979, 1987]. Je konstruován z 22 vybraných položek charakterizujících určitý nedostatek (chybí: denně teplé jídlo, WC v bytě, dovolená mimo bydliště ap.). Deprivace představující hranici chudoby je pak jistým bodem na křivce vyjadřující vztah mezi dosaženou hodnotou indexu deprivace a příjmem, kdy s poklesem příjmu index deprivace disproporcionálně rychle roste.

podíl důchodu vydaného národem na potraviny je měřítkem jeho blahobytu: čím nižší je tato proporce, tím vyšší je blahobyt národa.

¹³⁾ Rowntree [1901] určil na počátku století tento podíl na 56 %. Townsend dnes např. rozlišuje „velmi nízkou úroveň hranice chudoby“ (50 % mediánu příjmového rozložení) a „nízkou úroveň hranice chudoby“ (80 % mediánu příjmového rozložení).

¹⁴⁾ Míra únosnosti nízké pozice v příjmovém rozdělení může být různá v čase i v kulturním prostoru.

¹⁵⁾ Samotné příjmy jsou nedostačující pro měření chudoby, neboť existují různorodé okolnosti doprovázející jejich transformaci do spotřeby. V této souvislosti je třeba připomenout významný koncept sekundární chudoby [Rowntree 1901], způsobené nikoliv nedostatečnými příjmy, ale špatným hospodařením s nimi.

¹⁶⁾ Existují v zásadě dva způsoby zlepšení této situace a odstranění deprivace: zvýšení příjmů (nemusí odstranit chudobu, pokud ji chápeme jako relativní) či jejich redistribuce.

Výchozím momentem je zde Townsendova [1979] známá definice chudoby jako deprivace:

„Jedinci, rodiny a skupiny mohou být označeny za chudé, jestliže jejich zdroje nejsou postačující pro zajištění druhu stravy, participace a životních podmínek a příjemnosti života, které jsou obvyklé, nebo jejichž dosažení je přinejmenším široce podněcováno a schvalováno ve společnosti, k níž náležejí. Jejich příjmy jsou natolik pod úrovní příjmů, kterými disponují v této společnosti průměrní jedinci či rodiny, že je to de facto vylučuje z životních standardů, zvyklostí a činností v ní obvyklých.“ [Townsend 1979: 13]

Míry založené na deprivaci jsou spojeny s tematizací chudoby jakožto vyloučením ze způsobu života obvyklého v dané společnosti a z jeho běžných společenských aktivit. Deprivační koncepty však mají problémy s odlišením deprivace a různosti vkusu, životního stylu a hodnot (z těch, kdo nevlastní televizor, jsou mnozí, kteří ho nemají záměrně).¹⁷

Nepřímé míry se opírají především o hodnocení disponibilního příjmu [Ringen 1988]. Podle Halleröda [1995a] jsou nepřímé míry založeny na měření příjmů před spotřebou. Nepřímé měření chudoby prostřednictvím příjmů se potýká s řadou metodologických problémů, které se týkají především zjišťování příjmů (jak se vypořádat s příjmy, které mají charakter sociálních transferů, s různou velikostí a strukturou domácností, obdobím, za které jsou příjmy zjišťovány, zdaněním příjmů ap.).

- Patří k nim míry, které jsou většinou vymezeny relativně vůči nějakému příjmovému rozložení (viz relativní míry).

C) Preskriptivní a konsensuální

Patří k nim různé spotřební koše, „garantované minimální příjmy“ jako úroveň nějaké vymezené sociální dávky a různě vymezená životní minima jako příjmové hranice zakládající nárok na sociální podporu (*The Legal Poverty Line*). *Preskriptivní* se týkají vymezení charakteristik chudých prostřednictvím „expertních odhadů“. *Konsensuální* jsou založeny na konsensu společnosti nebo vládnoucí elity o tom, koho za chudého považovat. Jak konstatuje Piachaud [1987], je určitý rozdíl mezi tím, jaký minimální příjem považuje veřejnost za hranici chudoby a mezi tím, jakou úroveň minimálního příjmu je připravena hradit svými daněmi. I když lze možnost plného sociálního a politického konsensu na vymezení chudoby považovat spíše za iluzorní, za výraz jistého politického konsensu mohou být považovány rozdílné hranice pro sociální podpory různého typu.

D) Objektivní či subjektivní

Objektivní míry jsou ty, kde je chudoba vymezena faktory nezávislými na mínění těch, kdo jsou pak za chudé považováni. *Subjektivní* jsou založeny na hodnocení vlastní zkušenosti jednotlivými domácnostmi. Do subjektivních konceptů se promítají i aspirace těchto domácností (z tohoto hlediska jsou i relativními).

Některé studie se snaží o kombinovaný přístup k určení chudoby. Příkladem může být Halleröd [1995b] s konceptem „skutečně chudých“ (*truly poor*), kombinujícím krité-

¹⁷) Podle Veit-Wilsona [1987] proto hrozí záměna deprivace a životního stylu. Mack a Lansley [1985] to řeší tím, že vedle zjištění položek mnohonásobné deprivace navrhuji zjišťovat i nálehavost pocitu potřeby těchto položek (vážení položek do indexu deprivace mírou jejich významu pro životní styl).

rium příjmu pod stanovenou hranicí chudoby s kritériem určité hodnoty indexu deprivace.¹⁸

Z uvedeného výčtu měř chudoby je zřejmé, že přístupy k ní mohou být velmi různorodé. Okamžitě tak vzniká otázka, k čemu to vše slouží? Lakonická odpověď by mohla znít: k počítání chudých v populaci. V rozvinutější podobě také k vysvětlení, proč se lidé stávají chudými (mají malé příjmy nebo neadekvátní výdaje?), k měření hloubky jejich chudoby a nakonec k určení hranice chudoby, neboli minimální úrovně peněžního příjmu, který domácnost potřebuje, aby se vyhnula deprivaci: ať již absolutní, nebo relativní ve vztahu k životnímu standardu, který je v dané společnosti v daném okamžiku považován za průměrný [Veit-Wilson 1987]. Tedy k stanovení hranice, pod níž je chudoba již nepřijatelná a kdy nutí společnost, aby na osud osob, které se pod její úroveň ocitnou, v rámci své sociální politiky reagovala.

Česká sociální politika používá pro určení míry chudoby především objektivního přístupu. Významnou roli v ní hraje tzv. životní minimum jako preskriptivní míra a zákonná hranice chudoby. Z hlediska této míry Ministerstvo práce a sociálních věcí odhadovalo ve druhé polovině roku 1995 podíl chudých v české populaci asi na 3-4 %, což je v evropském kontextu relativně velmi příznivý výsledek. Z hlediska srovnávání s jinými populacemi musíme ovšem být velmi obezřetní, neboť životní minimum odráží v každé zemi její ekonomickou úroveň, sociální tradici a kulturní normy.¹⁹ Přesto, že pozornost je u nás pragmaticky soustředěna na objektivní míry, byla již provedena i měření subjektivní chudoby [Večerník 1991a a 1995].²⁰

Míry subjektivní chudoby

Subjektivní chudoba se měří několika variantními postupy. Od prostého dotazu, zdali se člověk cítí chudý či bohatý až po složitěji stanovenou subjektivní příjmovou hranici chudoby.

Večerník [1995] zjistil, že podíl domácností vnímajících sebe sama jako chudé se dnes v ČR pohybuje v rozmezí 8-10 %. Míra takto měřené subjektivní²¹ chudoby je v naší společnosti nižší než v ostatních postkomunistických zemích. V mezinárodním komparativním výzkumu [Tuček 1995] odpovědělo v ČR v roce 1992 na otázku „*Srovnám-li naši současnou životní situaci s ostatními, myslím, že jsme chudá rodina*“, variantou *určitě ano* 12 % respondentů oproti 16 % respondentů na Slovenska, 21 % v Polsku a 23 % v Maďarsku. Ve srovnání se zeměmi EU je ovšem subjektivní chudoba v ČR rozšířenějším jevem.

¹⁸) Sen [1985] naopak zdůrazňuje, že přímá metoda a nepřímá metoda nepředstavují alternativní způsob měření téže věci, ale reprezentují dva alternativní koncepty chudoby. První identifikuje domácnosti, jejichž aktuální úroveň spotřeby je pod hranicí uspokojování minimálních potřeb. Druhý identifikuje domácnosti, které nejsou schopny uspokojit vzorce spotřeby typické pro své okolí.

¹⁹) A též rozsah příjmové nerovnosti, respektive příjmové nivelizace. Blíže na tento problém již dříve upozornil Večerník [1991b].

²⁰) Tato měření byla provedena i v jiných postkomunistických zemích. O slovenské zkušenosti referoval Karásek [1993].

²¹) To, že je subjektivní, neznamená, že je vymyšlená. Ve shodě se sociologickými konstruktivisty musíme konstatovat, že subjektivní chudoba může být pro jedince i pro společnost stejně tíživá jako chudoba objektivní.

Naše vlastní měření subjektivní chudoby zjišťovalo sebepercepci populace na kontinuu mezi chudobou a bohatstvím několika způsoby. První z nich představoval sebezařazení se na devítistupňové škále, jejíž jeden pól byl vymezen jako „chudý“ a druhý jako „bohatý“ (viz tab. 1).

Tabulka 1. Podíl osob zařazujících se do jednotlivých kategorií devítistupňové škály pocitu chudoby či bohatství

	bohatí	3	2	1	střed	1	2	3	chudí
podíl z celku (%)	0	1,7	5,1	13,0	45,6	14,9	11,6	6,5	1,6

Otázka zněla: „*V naší společnosti jsou lidé, kteří patří spíše k bohatým, a lidé, kteří patří spíše k chudým. Kam byste se Vy osobně zařadil(a) na následujícím žebříčku?*“ Pod otázkou byl nakreslen devítistupňový žebříček s kategorií *bohatí* nahoře a kategorií *chudí* dole.

Podíl chudých bude při tomto způsobu zjišťování samozřejmě záležet na tom, které kategorie budeme ještě považovat za výraz chudoby. Pokud bychom tuto devítistupňovou stupnici trichotomizovali, dostali bychom 20 % respondentů považujících se za chudé, 73 % za ani chudé, ani bohaté a 7 % za bohaté.²² Takto měřený podíl chudých by byl vyšší, než zaznamenali jak Večerník, tak Tuček. Pokud ovšem za chudé budeme považovat jen ty, kdo se zařadili na dva nejnižší stupně, získáme, stejně jako oni asi 8 % chudých.

Subjektivní pocit chudoby souvisel zejména s vlastním sebezařazením se do společenské třídy.²³ Lidé, kteří se cítí bohatí, se také s velkou pravděpodobností zařazují do vyšší třídy a naopak. Nicméně síla korelace (Spearmanovo $\rho = 0,61$) byla nižší, než bychom čekali. Asi 9 % ze subjektivně bohatých respondentů se zařadilo do nižší střední třídy, našlo se dokonce i 1 % respondentů, kteří se přiřadili k vyšší třídě, ale považují se za chudé. Naopak z těch, kdo se zařadili do nejnižší třídy, se sice nikdo necítí jako bohatý, ale plných 37 % se necítí ani jako chudí.²⁴

Subjektivní hranice chudoby (SHCh)

Jedním ze způsobů, jak stanovit hranici chudoby, je určit minimální množství peněz potřebné pro chod domácnosti, pro uspokojení jejich základních potřeb. Zákonné životní minimum tak činí prostřednictvím expertů, kteří rozhodnou – za celou veřejnost – „s jakým příjmem se dá ještě přežít“. Velkou otázkou v demokratické společnosti ovšem je, zda s tímto množstvím peněz, s touto hranicí chudoby souhlasí také veřejnost? Jak vysoká by byla příjmová hranice chudoby, kdyby její výši neurčovali experti, ale společnost

²²) Všimněme si neobsazené nejvyšší kategorie bohatství. Nikdo z Čechů ještě nemá dost odvahy označit se suverénně za bohatého, byť někteří z respondentů uváděli i měsíční příjmy 50 000 Kč.

²³) V našem výzkumu jsme položili respondentům otázku: „*Do které společenské vrstvy byste Vy sám(a) zařadil(a) svou rodinu či sebe?*“ Do nižší třídy se zařadilo 20 % respondentů, do nižší střední 61 %, do vyšší střední 17 % a do nejvyšší třídy jen necelá 2 % české populace.

²⁴) Subjektivní pocit bohatství a chudoby by teoreticky měl také souviset se vzděláním. Těsnost korelace mezi těmito proměnnými byla však nízká. Mezi respondenty s vysokoškolským vzděláním jsme našli 13 % těch, kdo se cítí být chudými, a 74 % těch, kdo se sice nepovažují za chudé, ale nepovažují se ani za bohaté.

sama? Odpověď na tuto otázku přináší subjektivní hranice chudoby, která je někdy chápána jako konsensuální.²⁵

- *SPL (Subjective Poverty Line)* byla vyvinuta na Leydenské univerzitě [Goethart et al. 1977, Van Praag et al. 1982]. Je založena na odpovědích respondentů v reprezentativním šetření na otázku po minimálním příjmu (tzv. *Minimum Income Question – MIQ*), která zní „*Jaký je minimální příjem, který ještě dovolí vaši rodině za daných okolností uspokojit její základní potřeby?*“ Tato odpověď závisí na řadě charakteristik domácnosti, které musejí být rovněž předmětem dotazování. Tak především, předpokládá se, že minimální příjem je funkcí skutečného příjmu rodiny a počtu členů rodiny (rozlišuje se navíc zvlášť počet dětí a počet dospělých). Očekává se, že velikost uvedeného minimálního příjmu se bude zvyšovat se skutečným příjmem a s počtem členů domácnosti (čím vyšší příjmy se v rodině sejdou, tím vyšší životní úroveň; čím více členů domácnosti, tím více peněz je třeba na její reprodukci). Jelikož se předpokládá, že tato funkce má lineární charakter, je možno ji řešit prostřednictvím lineární regrese.
- *CSP (Centre for Social Policy)*, která byla vyvinuta v Centru pro sociální politiku v Antverpách [Deleeck 1989], vychází též z MIQ, ale klade doplňující otázku: „*Se svým současným příjmem vycházíte: 1. s velkými obtížemi 2. s obtížemi 3. s jistými obtížemi 4. poměrně snadno 5. snadno 6. velmi snadno*“. Hranici chudoby pak v tomto případě počítáme jen z odpovědí na MIQ od respondentů, kteří na tuto doplňující otázku odpověděli „s určitými obtížemi“. Má se za to, že pouze tito respondenti mohou být relevantními zpravodaji o potřebné minimální částce pro chod domácnosti.²⁶

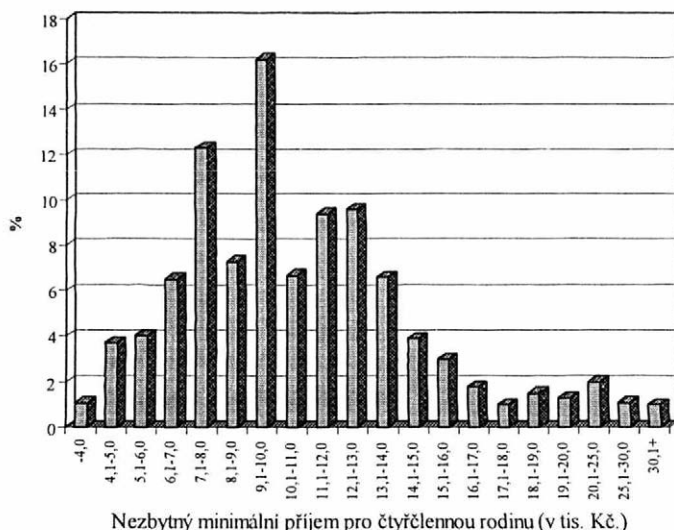
Pro stanovení subjektivní hranice chudoby je tedy třeba zjistit minimální příjem, který považuje rodina z hlediska své existence za nezbytný²⁷ (viz obr. 1). Protože tato informace nemá význam bez přihlédnutí k velikosti a složení rodiny, byly údaje pomocí ekvivalenčních škál používaných běžně v EU (1,0 první dospělý, 0,7 každý další dospělý a 0,5 dítě) přepočítány na standardizovanou čtyřčlennou rodinu (dva dospělí a dvě děti).

²⁵) Ani jedno pojmenování není ideální. Výraz „konsensuální“ je poněkud zavádějící, neboť takto stanovená hranice chudoby je vlastně populačním průměrem a ne hranicí chudoby, s níž musí nezbytně všichni souhlasit. Podobně ani přívlastek „subjektivní“ není úplně nejvhodnější, neboť zkonstruovaná hranice chudoby neznamena, že jedinec individuálně určuje, zdali domácnost je chudá či nikoliv. Výsledkem tohoto postupu je intersubjektivní standard, s nímž se situace jednotlivých jednotek (rodin, domácností) srovnává. Bosch [Bosch et al. 1993] upozorňuje, že SPL i CSP předpokládají, že: Jak „minimální příjem“, tak i „s jistými obtížemi“ mají pro všechny respondenty stejný význam. V domácnostech existuje konsensus týkající se reflexe životního standardu této domácnosti.

²⁶) V České republice vycházelo podle našich dat v polovině roku 1995 se svými příjmy s obtížemi 27 % domácností, naopak dobře vycházelo 31 % domácností. Pro srovnání, z australských a švédských dat, jež pocházejí z konce osmdesátých (Austrálie) a počátku 90. let vyplývá, že se svými příjmy vycházelo s obtížemi plných 39 % australských domácností, ale jen 19 % domácností švédských. Dobře se svým příjmem vycházelo 13 % domácností australských a 30 % domácností švédských [Saunders, Halleröd a Matheson 1994]. Situace v ČR je analogická spíše situaci vzniklou v kontextu liberálního (Austrálie) než sociálně demokratického (Švédsko) sociálního státu.

²⁷) Otázku po minimálním příjmu (MIQ) jsme v našem výzkumu formulovali takto: *Kolik by potřebovala vaše rodina nejméně měsíčně, kdyby to mělo být jen na holé živobytí a nic víc?*

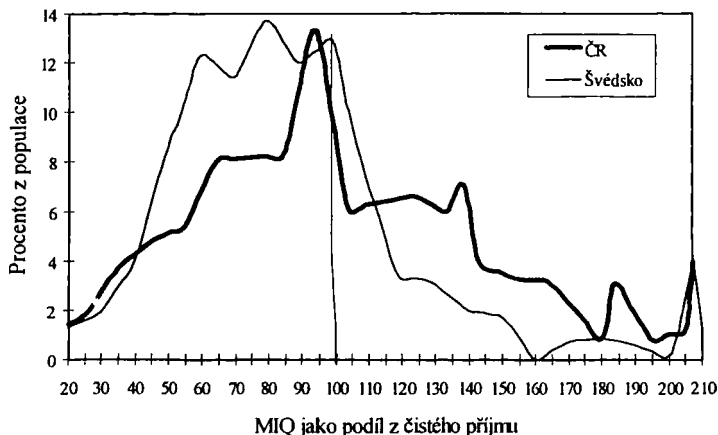
Obr. 1. Distribuce příjmu považovaného za minimální pro čtyřčlennou rodinu (odpovědi na MIQ, standardizované pomocí ekvivalenčních škál). Česká republika 1995.

V průměru standardizovaná čtyřčlenná česká domácnost uváděla v červnu 1995, že jen k holému živobytí (a nic více) potřebuje měsíčně asi 11 207 Kč. Připomeňme si, že průměrný příjem jedince se v té době pohyboval na úrovni asi 7 000 Kč (obvyklé dva platy – pokud byly průměrné, poskytly této rodině po zdanění a odečtení pojistného asi 11 000 Kč) a životní minimum pro čtyřčlennou rodinu (rodiče a dvě děti ve věku 6-10 let a 10-15 let) tehdy představovalo 7 580 Kč.

Metodologie SPL předpokládá, že mezi skutečným příjmem a příjmem, který je považován za minimálně nutný, je úzký vztah. Na to, jaká je mezi těmito dvěma údaji relace v ČR, lze usuzovat z následujícího obrázku.

Obr. 2. Distribuce podílu uváděného minimálního měsíčního příjmu nutného k holému živobytí jako procenta z příjmu skutečného

Všichni, kdo jsou napravo od dělicí čáry, uvedli, že jejich skutečný příjem je vyšší než ten, jaký považují za minimálně nutný. V ČR jde o 33 % populace. Odečteme-li ty domácnosti, v nichž se oba příjmy rovnaly (celkem 9 %), zůstává 24 % domácností, jejichž skutečný příjem byl nižší než průměr odpovědí na minimální příjem. V Austrálii (24 %) i ve Švédsku (20 %) byl tento podíl velmi podobný. Pozor ale, tyto podíly není možné ještě chápat jako proporci chudých, neboť pouze odpověď na otázku, „*jaký nejnižší příjem dovoluje holé živobytí*“, ještě neurčuje subjektivní hranici chudoby. Parametry pro její výpočet se získají prostřednictvím lineární regrese proměnných skutečný příjem rodiny, počet dospělých v rodině a počet dětí v rodině.

$$(1) \quad \text{Příjem}_{\min} = a_0 + b_1 * \text{Příjem}_{\text{skut}} + b_2 * \text{Počet dosp.} + b_3 * \text{Počet dětí}$$

Mnohé návody doporučují, aby výpočet parametrů proběhl v logaritmované podobě. Jeli-kož výsledky obou postupů se příliš neliší,²⁸ budeme z důvodů přímočařejší interpretace používat řešení nelogaritmovaného.²⁹ Lineární regrese z dat pro celou populaci přinesla tuto rovnici:

$$(2) \quad \text{Příjem}_{\min} = 3\,573 + 0,17 * \text{Příjem}_{\text{skut}} + 895,98 * \text{Počet dosp.} + 1\,493,4 * \text{Počet dětí}$$

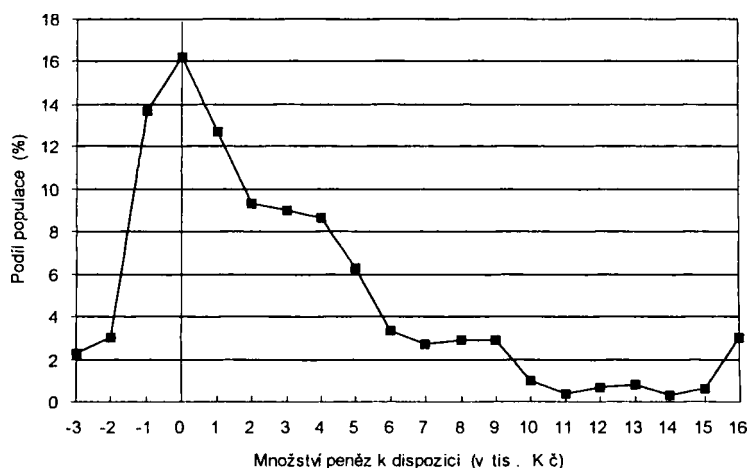
Z těchto hodnot lze pak vypočítat subjektivní hranici chudoby. V prvním kroku analýzy je možno zobrazit rozdíl mezi průměrem uváděného subjektivního minima (spočteného v tomto případě pro celou populaci) a skutečným příjmem, který má rodina k dispozici (tzv. *poverty gap*). Předpokládáme-li, že hranice chudoby znamená u každého respon-

²⁸) K témuž závěru dospěl např. i Halleröd [1995a]. Existují i jednodušší postupy, které berou v úvahu např. jen počet osob v domácnosti bez rozlišení dospělých a dětí. Jak však dokladuje Muffels [Muffels et al. 1990], vezmeme-li v úvahu složení domácností, zejména věk dětí, jsou výsledky výpočtů SHCH stabilnější v čase.

²⁹) Soubor jsme před výpočty očistili o několik případů s odlehlými hodnotami, např. o respondenty, kteří uvedli, že jim k živobytí stačí měsíčně 1 000 Kč či naopak o respondenty, kteří nárokovali měsíčně 40 000 Kč.

denta takové množství peněz, které je nutné pro uspokojení jen těch nejzákladnějších potřeb, pak můžeme také předpokládat, že množství peněz, které domácnost vlastní poté, co jsme odečetli částku, jež tvoří hranici chudoby, vytváří teprve finanční prostředky určené ke konzumu. Proto se v této souvislosti také hovoří o tzv. prostoru spotřeby [Halleröd 1995a]. Odečtením částky tvořící subjektivní hranici chudoby od reálného příjmu domácnosti získáme pochopitelně jak kladné, tak také záporné hodnoty. Domácnosti s kladnými hodnotami jsou ty, které mají subjektivně k dispozici určité finanční prostředky ke konzumu, domácnosti se zápornými částkami jsou ty, jimž se takovýchto prostředků subjektivně nedostává (obr. 3).

Obr. 3. Prostor spotřeby v českých domácnostech (rozdíl mezi skutečným příjmem a příjmem tvořícím subjektivní hranici chudoby)

Nezanedbatelná část zkoumané populace (asi 22 %) uvedla svůj reálný měsíční příjem³⁰ v úzkém intervalu do 2 000 Kč nad subjektivní hranici chudoby, což není příliš rozsáhlý prostor pro měsíční konzum rodiny. Připočteme-li k tomuto podílu ještě 16 % rodin, jejichž reálný měsíční příjem se dle jejich vyjádření kryje s příjmem subjektivně nutným, a dalších 19 % rodin, které jsou v záporných hodnotách grafu 3, dostaneme značné proporce těch, kdo mají subjektivně záporný, nulový či minimální prostor ke spotřebě (57 %).

Pro adekvátnější analýzu subjektivní hranice chudoby však výpočet pro celou populaci nemá příliš velký význam. Naopak je třeba stanovit jednotlivé SHCh pro různé typy rodin, tedy vypočítat parametry regresních rovnic pro jednotlivé podsoubory typů domácností, v nich pak každé jednotce vypočítat podle těchto parametrů hodnotu její individuální SHCh a zprůměrováním stanovit subjektivní hranici chudoby dané sociální kategorie (typu domácnosti).

Takto provedená strukturovaná analýza podle jednotlivých typů rodin (viz tab. 2) přinesla následující subjektivní hranice chudoby (sloupec 2). Ti, kdo mají skutečný příjem nižší než SHCh, jsou považováni za chudé (sloupec 3). Výpočtem lze také lehce zjistit podíl jednotlivých kategorií domácností z celku chudých (sloupec 4).

³⁰⁾ Jsme si ovšem vědomi značné nespolehlivosti údajů tohoto typu.

Tabulka 2. Subjektivní hranice chudoby (SHCh) pro různé typy českých domácností

Typ domácnosti	(1) N (abs.)	(2) SHCh (v Kč)	(3) podíl domácností pod SHCh (%)	(4) podíl mezi chudými (%)	(5) průměrný příjem
jedinec ve věku 60+ let	110	5 686	87	23	4 838
dvojice ve věku 60+ let	126	7 026	58	18	8 096
jedinec	104	7 050	41	10	10 035
bezdětná dvojice	146	7 867	16	4	12 750
rodič, 1 dítě	70	8 928	33	5	11 344
rodič, 2 děti	40	9 768	45	3	10 039
dvojice, 1 dítě	159	9 541	24	9	14 056
dvojice, 2 děti	193	10 583	45	21	12 720
dvojice, 3 děti	30	12 157	47	3	13 047
Celkem	978	x	42	100	x

Poznámka: Není-li uveden věk, rozumí se osoby mladší 60 let.

Výsledky naší analýzy naznačují, že rizikovou skupinou jsou z hlediska chudoby domácnosti starých osob, především jednočlenných. Se svými příjmy jsou také často pod subjektivní hranicí domácnosti rodičů se třemi a dvěma dětmi a domácnosti jednoho rodiče se dvěma dětmi. Z hlediska celkového podílu chudých rodin navazují naše výpočty na výsledky Večerníkovy [1995], který konstatuje, že od prosince roku 1990, kdy bylo pod subjektivní hranicí chudoby 25 % domácností, se jejich počet zvýšil do listopadu 1994 na 33 %. Podle našich měření jich bylo ovšem v polovině roku 1995 více, asi 42 %. Rozdíl mezi naším výsledkem a výsledkem Večerníkovým mohl být způsoben dalším růstem subjektivní chudoby, ale i tím, že Večerník svůj výpočet nezaložil na tak detailní struktuře domácností jako my.

Naše data a naše výsledky ovšem dovolují již zmíněnou komparaci se situací ve Švédsku a v Austrálii. Je uvedena v tab. 3.

Tabulka 3. Podíl domácností, jejichž skutečný příjem byl nižší než subjektivní hranice chudoby (v %)

	ČR	Austrálie	Švédsko
jedinec ve věku 60+ let	87	69	30
dvojice ve věku 60+ let	58	53	6
jedinec	41	32	32
bezdětná dvojice	16	16	8
rodič, 1 dítě	33	48	5
rodič, 2 děti	45	47	22
dvojice, 1 dítě	24	19	10
dvojice, 2 děti	45	10	5
dvojice, 3 děti	67	12	11
Celkem	42	22	13

Poznámka: Není-li uveden věk, rozumí se osoby mladší 60 let.

Pramen: Saunders, Halleröd, Matheson [1994].

Všechny tři země mají některé společné charakteristiky subjektivní chudoby. Všude jsou chudobou nejvíce postiženi senioři žijící samostatně, v Austrálii a u nás navíc i seniorský pár, což ale už neplatí o Švédsku. Naopak, nejméně trpí chudobou ve všech třech zemích bezdětné páry, jejich podíly pod subjektivní hranici chudoby jsou navíc velmi podobné. Celkově je ale možno konstatovat, že ČR a Austrálie jsou si z hlediska distribuce subjektivní chudoby poměrně značně podobné a že Švédsko se od nich v některých případech podstatně liší. Platí to především o relativně nízkém výskytu subjektivní chudoby seniorských dvojic a jednoho rodiče s dítětem, což je výsledek švédské sociální politiky. Naopak největší podíl chudých byl ve Švédsku mezi samostatně žijícími jedinci-neseniory, což neplatí pro Austrálii ani pro ČR, kde tito jedinci mezi relativně nejchudší nepatří.

Takto stanovené subjektivní hranice chudoby a z ní vypočtené podíly chudých domácností neberou v úvahu to, zdali respondent se svým skutečným příjmem vychází dobře nebo s obtížemi. I ti, jejichž skutečný příjem byl nižší než konsensuálně stanovený minimální příjem (a kdož tedy podle definice spadli do kategorie chudých), mohli ve skutečnosti se svým příjmem vycházet poměrně dobře. Jejich hodnotové preference a z nich vyplývající vzorce spotřeby (dobrovolná skromnost) mohou být takové, že i s relativně nízkým příjmem mohou mít pocit, že docela dobře vycházejí.³¹ A naopak ti, kdo se díky svému aktuálnímu příjmu, který byl vyšší než konsensuální subjektivní hranice chudoby, dostali do kategorie nechudých, mohou mít z nejrůznějších důvodů pocit, že se svým příjmem nevycházejí. Deprivace je totiž, jak známo, vždycky velmi relativní.

Kombinované kritérium subjektivní chudoby

Vědomi si tohoto omezení, můžeme vytvořit ještě jeden ukazatel subjektivní chudoby. Chudí budou všichni ti, kdo budou splňovat současně dvě následující podmínky:

- 1) Skutečný příjem rodiny musí být nižší než subjektivní hranice chudoby (SHCh) a
- 2) Respondent odpověděl, že v jejich domácnosti vycházejí s příjmy obtížně. Proporce chudých se po provedení příslušných výpočtů sníží (viz tab. 4).

³¹) Tak v ČR vyjádřilo 32 % z těch, kdo spadli pod konsensuální hranici chudoby, že se svým skutečným příjmem vycházejí dobře, v Austrálii 38 % a ve Švédsku plných 66 %. Blíže o problémech napětí mezi pojmy chudoby a dobrovolné skromnosti Librová [1995] a Jelínek [1995].

Tabulka 4. Podíl domácností, jejichž skutečný příjem byl nižší než subjektivní hranice chudoby a které měly současně potíže vyjít se skutečným příjmem, a struktura chudoby podle typů domácností v ČR, Austrálii a Švédsku

	ČR	Austrálie	Švédsko
jedinec ve věku 60+	25	35	10
dvojice ve věku 60+	15	29	1
jedinec	12	23	13
bezdětná dvojice	2	9	1
rodič, 1 dítě	10	16	5
rodič, 2 děti	18	40	0
dvojice, 1 dítě	4	12	3
dvojice, 2 děti	4	7	3
dvojice, 3 děti	20	7	5
Celkem	12	13	5

Poznámka: Není-li uveden věk, rozumí se osoby mladší 60 let.

Pramen: Saunders, Halleröd, Matheson [1994].

Striktnější definice konsensuální chudoby (s přihlédnutím k manifestovaným rozpočtovým obtížím rodin) podíly chudých v populaci výrazně redukovala. V ČR se podíl chudých domácností snížil o 71 % (téměř o tři čtvrtiny), v Austrálii o 41 % (více než o třetinu) a ve Švédsku o 62 % (téměř o dvě třetiny).

Takto zjištěných 12 % chudých domácností v ČR naznačuje, že v různých typech domácnosti je celá řada těch, kteří byt' z hlediska skutečné výše příjmu padnou pod konsensuálně zformulovanou subjektivní příjmovou hranici chudoby, vycházejí se svým příjmem subjektivně docela dobře.³² Obecně to může naznačovat, že mnoho obyvatel ČR pociťuje potřebu vyšších příjmů ke krytí nejnutnějšího živobytí. Avšak v každodenním rozpočtovém zápase mají nakonec pocit, že s financemi, kterými disponují, nějak vyjdou (popřípadě se smiřují s tím, že vyjít tak jako tak musí). To, že redukce chudoby po zavedení její přísnější definice byla nejvyšší v ČR, může také naznačovat, že Češi mají ve srovnání s Australany a Švédy větší příjmové aspirace.

Důležité ovšem je, že i nový způsob určení chudých domácností drží nadále stejnou strukturu rizikových skupin: domácnosti seniorů, osamocené rodiče s dvěma dětmi a rodiny se dvěma a třemi dětmi. Bezdětné páry nebo páry s jedním dítětem patří naopak ke kategoriím subjektivní chudobou ohroženým nejméně.

Subjektivní hranice chudoby umožňuje některé další analytické operace. Např. je možné zjistit, jak se liší deklarované minimálně nutné příjmy domácností (subjektivní hranice chudoby) od minima stanoveného jako zákonné životní minimum (viz sloupce (d), (e) a (f) v tab. 5.

³²) Tento výsledek může být také dán tím, že při dotazování v rámci sběru dat není mnoho respondentů ochotno přiznat tváří tvář tazateli neschopnost své rodiny vyjít s příjmem, tedy de facto, z hlediska masmediálně šířené rétoriky, přiznat svůj neúspěch.

Tabulka 5. Relace mezi subjektivní hranicí chudoby (SHCh) pro různé typy českých domácností a odpovídajícím životním minimem platným v době sběru dat (červen 1995)

	(a) abs. poč. chudých	(b) SHCh (v Kč)	(c) životní min.* (v Kč)	(d) b-c (v Kč)	(e) b/c	(f) c/b*100 (v %)
jedinec ve věku 60+ let	96	5 686	2 440	3 246	2,3	43
dvojice ve věku 60+ let	73	7 026	4 360	2 666	1,6	62
jedinec ve věku 18-59	43	7 050	2 440	4 610	2,9	35
bezdětná dvojice	24	7 867	4 360	3 507	1,8	55
1 rodič, 1 dítě	23	8 928	3 910-4 460	5 018-4 468	2,3-2,0	44-50
1 rodič, 2 děti	18	9 768	5 380-6 480	4 388-3 288	1,8-1,5	55-66
dvojice, 1 dítě	38	9 541	5 830-6 380	3 711-3 161	1,6-1,5	61-67
dvojice, 2 děti	86	10 583	7 060-8 160	3 523-2 423	1,5-1,3	67-77
dvojice, 3 děti	14	12 157	8 450-10 100	3 707-2 057	1,4-1,2	70-83
Celkem	415	X	X	X	X	X

Poznámka: Není-li uveden věk, rozumí se osoby mladší 60 let.

*) Vzhledem k tomu, že v domácnostech, kde jsou děti, je výpočet životního minima závislý na věku dítěte (na nejmladší se počítá nejnižší příjem, na nejstarší nejvyšší), uvádíme v takových případech vždy interval, v němž dolní hranici tvoří situace, kdy má domácnost jen nejmladší děti a horní interval situaci, kdy v domácnosti jsou jen děti nejstarší.

Legenda: Sloupec (d): údaj o rozdílu mezi subjektivní hranicí chudoby a zákonem stanoveným životním minimem (o kolik je životní minimum nižší). Sloupec (e): Subjektivní hranice chudoby jako násobek životního minima (kolikrát je stanovené životní minimum nižší). Sloupec (f): Podíl životního minima v subjektivní hranici chudoby (kolik % ze subjektivní hranice chudoby představuje stanovené životní minimum).

Závěr

Chudoba se v české společnosti po roce 1989 zviditelnila a stala se v ní nedílnou součástí politického i veřejného diskursu. Také v ČR se potvrzuje zkušenost průmyslově vyspělých evropských zemí, že subjektivní chudoba (pocitovaná) je rozsáhlejší než chudoba vyjádřená „objektivními“ indikátory (uznaná ze strany sociálního státu).

Největší podíl mezi subjektivně chudými (měřeno metodikou SPL) tvoří v ČR staří lidé. Ať již jde o osamocené jedince (23 %) či o dvojice (18 %). Vedle nich pak rodiny s dvěma nezletilými dětmi (21 %). Co se týče starých osob, nejenže dominují mezi chudými, ale i chudoba dominuje mezi nimi (83 % osamělých starých osob a 58 % starých dvojic hospodářů s příjmy nižšími, než je jejich subjektivní hranice chudoby).³³ Situace starých lidí je, z tohoto pohledu, výrazně méně příznivá nejen ve srovnání se Švédskem, ale i ve srovnání s Austrálií. Rodiny s 2 nezletilými dětmi sice, díky své početnosti, tvoří nezanedbatelnou část subjektivně chudých, podíl chudých mezi těmito rodinami je však přece jen nižší (45 %). Třetí dítě však představuje relativně vysoké riziko pádu pod hranici chudoby (ocitá se pod ní 67 % z těchto rodin). Zatímco subjektivní chudoba v rodi-

³³⁾ Vysoký podíl osamělých starých osob se ocitá pod hranicí subjektivní chudoby i přes značnou skromnost, o které vypovídá nízká úroveň této hranice (5 686 Kč).

nách s jedním dítětem je v ČR poměrně srovnatelná se situací Austrálie, ale do jisté míry i Švédska, u rodin s více dětmi se rozdíl v míře subjektivní chudoby posunuje výrazně v neprospěch ČR. Překvapením může být nízký podíl osob s příjmem pod subjektivní hranicí chudoby ve skupině neúplných rodin (nejčastěji jde o osamělou matku s dítětem), což může být i výsledkem relativně příznivého poměru sociální politiky státu k této kategorii osob. Ve srovnání s liberalistickým sociálním státem v Austrálii se zdá tato skupina v ČR lépe ošetřena, zdaleka však ne tak, jako v sociálně demokratickém sociálním státu Švédska.

Disproporce mezi objektivní a subjektivní chudobou vede k řadě otázek. Není to jen otázka po hranicích redistribuce prostředků prostřednictvím státního rozpočtu – subjektivní chudoba nemůže být pochopitelně kritériem pro dávky sociální pomoci, ale příliš velké pnutí mezi preskriptivní příjmovou úrovní pro nárok na tyto dávky a hranicí subjektivní chudoby však může vést ke společenskému napětí. Stejně jako příliš vysoký podíl osob, které se pod hranicí subjektivní chudoby ocitají.

Neméně důležitou otázkou je i obsah subjektivní chudoby ve vztahu k životnímu stylu, životním hodnotám a aspiracím (které jsou stejně významnou složkou formování hranice subjektivní chudoby domácností jako jejich disponibilní příjem a jeho kupní síla). Tento fakt směřuje pozornost nejen k rozlišování chudoby a bídy, které je latentní i v českém jazykovém diskursu, jak tomu nasvědčují slovníky spisovné češtiny,³⁴ ale také k odlišení chudoby a dobrovolné skromnosti [Librová 1994]. Bída má blízko k problému přežití, a je proto chápána spíše v absolutním smyslu. Chudoba má blízko k pojmu anomie v Mertonově smyslu rozporu mezi aspiracemi (cíli, které společnost před jedince staví jako žádoucí) a prostředky k jejich naplnění, které jsou mu k dispozici – subjektivní atributy chudoby zde mohou převažovat nad jejími atributy objektivními. Dobrovolná skromnost nese objektivní atributy chudoby bez zátěže atributů subjektivních. Oba pojmy, tedy chudoba a dobrovolná skromnost, jsou předmětem nejen vědeckých, ale i ideologických sporů jak v kontextu diskuse o občanské společnosti, tak i v kontextu diskuse o trvale udržitelném životě. To jsou ovšem již otázky přesahující úzký rámec našeho článku.

PETR MAREŠ je docentem a současně i vedoucím katedry sociologie Školy sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se problematikou nezaměstnanosti a chudoby. Přednáší kursy „Nezaměstnanost jako sociální problém“ a „Chudoba, problém chudých, nebo bohatých?“. Kromě toho přednáší také metody sociálně vědního výzkumu. Publikuje především v Sociologickém časopise. V roce 1994 vydal monografii *Nezaměstnanost jako sociální problém*.

LADISLAV RABUŠIC je docentem a současně i vedoucím katedry sociální politiky a sociální práce Školy sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V současné době se specializuje na problematiku populačních studií, v jejichž rámci přednáší kursy „Populace a rozvoj“ a „Stárnutí a česká společnost“. Kromě toho přednáší také metody sociálně vědního výzkumu.

³⁴) Například nejen Slovník spisovného jazyka českého z roku 1989, ale i Příruční slovník jazyka českého z roku 1940 rozlišují mezi „bídou jako nedostatkem životních potřeb a prostředků k jich nabytí“ a „chudobou jako nedostatkem jmění, nemajetností“. Bída je tedy stupňováním chudoby ve shodě s Gebauerovým Staročeským slovníkem, podle kterého znamená „být velmi chudý“. Chudoba má v českém kontextu poněkud jinou konotaci než v angličtině „poverty“, zmíněné slovníky mimo jiné naznačují, že je tento termín v češtině spojen spíše s „deserving poverty“ (proto také překládáme termín „culture of poverty“ jako kulturu bídy a ne jako kulturu chudoby).

mu. Publikuje především v Demografii a v Sociologickém časopise. V roce 1995 vydal monografii Česká společnost stárne.

Literatura

- Alcock, P. 1993. *Understanding Poverty*. Macmillan: Hampshire & London.
- Booth, C. 1889. *The Life and Labour of the People*. London: Williams and Northgate.
- Bosch, K. van den, T. Callan, J. Estvill et al. 1993. „A Comparison of Poverty in Seven European Countries and Regions Using Subjective and Relative Measures.“ *Journal of Population Economics* 6: 235-259.
- Dahrendorf, R. 1987. „The Erosion of Citizenship and its Consequences for us all.“ *New Statesman*, 12. June.
- Dahrendorf, R. 1990. *The Modern Social Conflict: An Essay on the Politics of Liberty*. Berkeley: University of California Press.
- Deleeck, H. 1989. „The Adequacy of the Social Security System in Belgium, 1976-1985.“ *Journal of Social Policy* 18, No. 1.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Goedhart, T., V. Halberstadt, A. Kapteyn, B. Van Praag, 1977. „The Poverty Line: Concept and Measurement.“ *Journal of Human Resources* 12: 503-520.
- Gustafsson, B., M. Lindblom 1993. „Poverty Lines and Poverty in Seven European Countries, Australia, Canada and the USA.“ *Journal of European Social Policy* 3: 21-38.
- Hagenaars, A. 1985. *The Perception of Poverty*. Proefschrift. Alblasterdam: Offsetdrukkerij Kantors B. V.
- Halleröd, B. 1994. „Poverty in Sweden: A New Approach to the Direct Measurement of Consensual Poverty.“ *Umeå Studies in Sociology*, No. 106.
- Halleröd, B. 1995a. „Making Ends Meet: Perceptions of Poverty in Sweden.“ *Scandinavian Journal of Social Welfare* 4: 174-189.
- Halleröd, B. 1995b. „The Truly Poor. Direct and Indirect Consensual Measurement of Consensual Poverty.“ *Journal of European Social Policy* 5: 111-129.
- Jelínek, I. 1995. „Chudoba a bída.“ Pp. 139-141 in *O chudobě v české a slovenské společnosti*, ed. P. Mareš. Brno: Masarykova univerzita.
- Kapteyn, A., P. Kooreman, R. Willemsen 1988. „Some Methodological Issues in the Implementation of Subjective Poverty Definitions.“ *Journal of Human Resources* 23: 222-242.
- Karásek, J. 1993. „K otázce hranic chudoby obyvatelstva Slovenskej republiky.“ *Sociológia* 25: 53-66.
- Lewis, O. 1968. *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty*. New York: Panther.
- Librová, H. 1994. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronika, Hnutí Duha.
- Librová, H. 1995. „Poznámka k sociologickému vymezení chudoby.“ Pp. 8-13 in *O chudobě v české a slovenské společnosti*, ed. P. Mareš. Brno: Masarykova univerzita.
- Mack, J., S. Lansley 1985. *Poor Britain*. London: Allen and Unwin.
- Mareš, P. 1994. „Konsenzuální přístup k definici chudoby.“ *Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, G 36: 7-22.
- Mareš, P. 1995. „Jaký obsah má chudoba?“ *Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis*, G 37, (v tisku).
- Mareš, P. (ed.) 1995. *O chudobě v české a slovenské společnosti*. Brno: Masarykova univerzita.
- Mareš, P., I. Možný 1995. „Status for the Poor.“ *Occasional Papers in European Studies* 7, Colchester, University of Essex.

- Mareš, P., L. Rabušic 1995. „Několik poznámek na úvod konsenzuálního přístupu k chudobě.“ In *Chudoba v české a slovenské společnosti*, ed. P. Mareš. Sborník textů z mezinárodní konference. Brno: Masarykova univerzita.
- Možný, I., P. Mareš 1995. *Institucionalizace chudoby v Čechách*. Praha: Nadace pro výzkum sociální transformace START.
- Muffels, R., A. Kepteyn, J. Berghman 1990. *Poverty in the Netherlands: Report on the Dutch Contribution to an International Comparative Study on Poverty and the Financial Efficiency of the Social Security System*. The Hague: VUGA.
- O'Higgins, Jenkins S. 1990. „Poverty in Europe: Estimates for the Numbers in Poverty in 1975, 1980, 1985.“ In *Analysing Poverty in the European Community*, ed. by R. Teekens, B. van Praag. Luxembourg: Eurostat News Special Edition, Office for Official Publications of the European Communities.
- O'Higgins, Jenkins S., A. Hagenaaars, K. de Vos 1988. „The Definition and Measurement of Poverty.“ *Journal of Human Resources* 23: 211-221.
- Obsah chudoby v české společnosti* 1995. Brno: Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.
- Orshansky, M. 1965. „Counting the Poor: Another Look at the Poverty Profile.“ *Social Security Bulletin* 28: 2-29.
- Orshansky, M. 1969. „How Poverty is Measured.“ *Monthly Labour Review* 92: 37-41.
- Piachaud, D. 1981. „Peter Townsend and the Holy Grail.“ *New Society* 57: 419-421.
- Piachaud, D. 1987. „Problems in the Definition and Measurement of Poverty.“ *Journal of Social Policy* 16: 147-164.
- Poverty in the United States* 1991. Current Population Reports. Consumer Income. Series P-60, No. 181.
- Ringen, S. 1988. „Direct and Indirect Measures of Poverty.“ *Journal of Social Policy* 17: 351-366.
- Rowntree, B. S. 1901. *Poverty – A Study of Town Life*. London: Macmillan.
- Sahlins, M. 1974. *Stone Age Economics*. London: Tavistock.
- Saunders, P., B. Halleröd, G. Matheson 1994. „Making Ends Meet in Australia and Sweden: A Comparative Analysis Using the Subjective Poverty Line Methodology.“ *Acta Sociologica* 37, No. 2, pp. 3-22.
- Sen, A. 1985. „A Sociological Approach to the Measurement of Poverty: A Reply to Peter Townsend.“ *Oxford Economic Papers* 37: 669-676.
- Tawney, R. H. 1913. *Equality*. London: Allen and Unwin.
- Townsend, P. 1979. *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Townsend, P. 1985. „A Sociological Approach to the Measurement of Poverty – a Rejoinder to Professor Amartya Sen.“ *Oxford Economic papers* 37: 659-668.
- Townsend, P. 1987. „Deprivation.“ *Journal of Social Policy* 16: 125-146.
- Tuček, M. 1995. „Porovnání chudoby a postojů k chudobě v České republice a v některých evropských zemích.“ In *O chudobě v české a slovenské společnosti: Sborník z konference*, ed. P. Mareš. Brno: Masarykova univerzita.
- Van Praag, B., J. S. Spit, H. Van de Stadt 1982. „A Comparison between the Food ratio Poverty Line and the Leyden Poverty Line.“ *Review of Economics and Statistics* 64: 691-694.
- Večerník, J. 1991a. „Úvod do studia chudoby v Československu.“ *Sociologický časopis* 27: 577-602.
- Večerník, J. 1991b. „Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992.“ *Sociologický časopis* 28: 666-684.

Večerník, J. 1995. „Subjektivní indikátory a rozah chudoby v České republice: změny v období 1991-1994 a mezinárodní srovnání.“ In *O chudobě v české a slovenské společnosti: Sborník z konference*, ed. P. Mareš. Brno: Masarykova univerzita.

Veit-Wilson, J. 1987. „Consensual Approach to Poverty Line and Social Security.“ *Journal of Social Policy* 16: 183-211.

Summary

Poverty has emerged as a new phenomenon of social policy in the Czech Republic after 1989. While under Communism, poverty officially did not exist, it has now become a legitimate problem for the new system of Czech social policy. As in Western developed countries, debates on how to define and measure poverty have become a regular element of the Czech welfare system discourse. This three-part article firstly summarises the basic economic and sociological approaches to poverty in terms of poverty definition and measurement. Secondly, and because the legal poverty line has already been set in the Czech Republic (according to which the Czech Ministry of Labour and Social Affairs claimed in 1995 that there were about 4 percent of poor people), we have applied another measure of poverty: the Subjective Poverty Line method with its Minimum Income Question. Basing ourselves on data collected during a representative survey of Czech population carried out in June 1995, we demonstrate the methodology behind this consensual approach and the calculations of SPL. Finally, Czech subjective poverty is presented. Table 2 illustrates our results: altogether 42 percent of the Czech population was under the subjective poverty line in 1995. The groups at risk are single elderly (age 60+) – 87 percent of them perceived themselves as subjectively poor, elderly couples (age 60+) – 58 percent of them subjectively poor, and couples with three children (47 percent poor). As we had access to compatible data on subjective poverty in Sweden and Australia [see Saunders, Halleröd and Matheson 1994] the comparison of these three countries proved extremely interesting (table 3). Not surprisingly, the lowest rate of subjective poverty was recorded in Sweden (13 percent poor), followed by Australia with 22 percent, then the Czech Republic (42 percent). However, the structure of poverty from the point of view of household composition was similar, especially in Australia and the Czech Republic.

*DEMO GRAFIE

Vybíráme pro vás z obsahu posledního čísla revue pro výzkum populačního vývoje
DEMOGRAFIE č. 2/1996:

ČLÁNKY

Jitka Rychtaříková: Současné změny charakteru reprodukce v České republice
a mezinárodní situace

Ludmila Fialová: Demografie o dětech v České republice v 80. letech

Jaroslav Kraus, Ivan Tomek, Petr Velebil: Výsledky průzkumu reprodukce a zdraví,
ČR 1993 – 1. část

RECENZE

Vladimír Srb: Pramenné dílo o Sčítání lidu, domů a bytů 1991

Eduard Charvát: Analýzy Sčítání lidu, domů a bytů 1991 v publikacích Terplanu

Ivan Kuchár: Stojíme před druhou demografickou revolucí?

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Pohyb obyvatelstva v ČR v letech 1986-1995

Přirozený pohyb obyvatelstva ČR v letech 1990-1995 podle měsíců

Mezinárodní stěhování Východ-Západ a Západ-Východ 1918-1993

Matrimoniálne premeny v západnej Európe a na Slovensku

Názor české veřejnosti na interrupce

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či
objednat přímo v redakci – Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-
Karlín.

Sociální konstruktivismus

JIŘÍ KABELE*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Social Constructivism

Abstract: Sociology and other social sciences are influenced by constructivism when they connect the transformation of static and traditional societies into modern and dynamic ones predominantly with the division of labour (Marx, Durkheim, Weber, Pareto, American pragmatic sociology etc.) The social constructivism of Schütz, Berger, Luckmann and Goffman directed the focus of sociology to the intentional structuring of everyday social reality (taken for granted) by mutual communication and individual activities. Our survey of social constructivism continues with the theories of semiotic construction of reality: Garfinkel's studies of indexical expressions, Habermas' theory of argumentative rationality and Ricoeur's hermeneutics. The author finally offers his own theory on the social construction of reality by parallel institutionalisation and narrativization. The central puzzle of this theory is how to cope with extreme situations, crisis and transitions.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 317-337)

Úvod

Expanze sociálního konstruktivismu v 80. a 90. letech

V odborné literatuře zejména posledního desetiletí najdeme pravděpodobně pro všechny jevy (zásadní i nepodstatné, abstraktní i velmi konkrétní) pojednání představující je jako sociální (nebo kulturní, rétorické) konstrukce. Následující výčet příkladů proto také může být jenom ilustrativní: vědecký text [Gusfield 1967], manželství [Berger, Kellner 1977], chronická nemoc [Williams 1984], čas [Ricoeur 1986], sociální problémy [Kitsuse, Spector 1973], pacient [Herzlich, Pieret 1985], vedlejší efekty léků [Etkin 1992], transsexualismus [King 1987], emoce [Armon-Jones 1985], neviditelnost [Collins 1989], riziko [Stallings 1990], žal [Wambach 1985], nemoc [Bury 1986], moc [Benford 1992], lynč [Wolf 1992], právo [Sobota 1992], sociální pozice [Wynne 1990], ekonomické instituce [Granovetter 1992], virtuální reality [Franc 1993] atd. Práce Bergera a Luckmanna *The Social Construction of Reality* [1966] se stala tak vlivnou proto, že nabídla lákavé procesuální řešení subjekt-objektového dualismu. Toto řešení je původní syntézou weberiánské chápající sociologické tradice („Stejně tak pro sociologii dneška jako minulosti jsou jejím předmětem komplexy subjektivních významů lidského jednání.“ [Weber 1947]) a durkheimovského realistického uvažování („První a základní pravidlo zní: Uvažujte sociální fakta jako věci.“ [Durkheim 1950]). Tuto inspirující syntézu provedli autoři na bázi nově pojaté sociologie vědění vycházející z filozofické antropologie (Gehlen, Plessner), fenomenologické sociologie (Schütz) a symbolického interakcionismu (Mead).

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Kabele, CSc, Institut sociologických studií FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 14 98, fax (02) 24 22 79 50.

Metafora konstrukce

Lidská účast na proměnách společnosti bývá maně v novodobé společnosti přirovnávána ke stavění budovy anebo konstruování stroje. Společenský pokrok se tu rodí z praktických činností, které obohacují národy, protože: i) jsou pěstovány jako umění-profese, ve kterých se lidé cvičí, ii) jsou účelné a organizované a iii) propojují prostřednictvím spolupráce a soutěže více jedinců i sociálních útvarů tak, že jejich úsilí se kumuluje do celku jinak nedosažitelného (efekt dělby práce). Přívlastek „sociální“ připojený k termínu „konstruktivismus“ spíše pak ale omezuje platnost této metafory. Představuje sociální realitu jako skutečnost, která je neustále ve stavu zrodu. „Děláme“ ji, i když nic „neděláme“. Neplatí zde ještě jiný rys vlastní technickému konstruování: monopol ústředního rozumu ztělesňovaný jediným šéfkonstruktérem, který postup konstruování nejprve do detailu naplánuje, pak zorganizuje a nakonec vykoná. Naopak základem sociálního konstruování je utváření a ožívání každodenního světa, který „je intersubjektivní, protože v něm žijeme jako lidé mezi lidmi, jsme s nimi svázáni pouty společného ovlivňování a práce, chápeme je a jsme předmětem jejich chápání.“ [Schütz 1962].

Konstruktivismus jako sebepojetí novodobé společnosti

Konstruování, dělba práce a étos povolání

Weberův duch kapitalismu [1983], z něhož se rodí racionální organizace svobodné práce, stejně tak jako dnešní kult „manažerismu“ jsou metaforou konstruování rámovány i prostoupeny. Ta vyjadřuje v počátcích novověku provedený „utilitaristický“ obrat smýšlení, podle něhož se cílevědomé vytváření prosperujícího světa stalo „službou slávě Boží“. Tento obrat¹ znamená zdůrazňování „good of the many“ nebo „common best“ ve jménu společenské solidarity a posléze i sociální spravedlnosti. Takové neosobní pojetí „lásky k bližnímu“ spolu s myšlenkou rovnosti jednotlivců před zákonem zakládá novodobou společnost organizovanou trhem a demokratickou politikou. V tomto duchovním klimatu bují činorodost. Čas se stal vzácným statkem a ze subjektivního hlediska ekvivalentem peněz. Utilitaristický obrat spojil Weber [1983] s nově se rodícím étosem povolání. Charakterizují jej dva klíčové výroky puritánského teologa Bextera (1678), cit. dle [Weber 1983]: „Mimo určité povolání představují pracovní úkoly člověka jenom nestálou příležitostnou práci a on sám stráví více času v zahálčivosti než práci.“ „Specializace povolání, tím, že umožňuje dosažení vyšší zručnosti dělníka, vede ke kvantitativnímu i kvalitativnímu růstu pracovního výkonu a tedy slouží všeobecnému blahu (common best).“

Metafora konstruování versus tradicionalismus

Podle Webera [1983] se duch kapitalismu materializuje v racionálním zhodnocování kapitálu a racionální kapitalistické organizaci práce. Jako takový se musel především utkat s duchem tradicionalismu, jenž posvěcoval a reprodukoval svět, v němž vše podstatné bylo jednou provždy již vytvořené a nebylo třeba nic nově přetvářet a konstruovat. Ve hře zde ovšem nebylo jenom hospodářství. Právě v šestnáctém století se ujímá metafora ztotožňující stát se strojem. Na správu veřejných záležitostí včetně zákonodárství je tu rovněž nahlíženo jako na lidskou konstrukci [Tilly 1975, Bělohradský 1992, Furet 1994]. Mohli bychom tedy říci: duchem nové doby se stal optimismus pracovní manažerského konstruktivismu vyrůstající z představy dynamicky se rozvíjející společnosti. Tento pod-

¹) Weber ho nachází v kalvinismu, a proto si ho nesmíme rovnou představovat jako upadnutí do sekularizovaného utilitarismu benthamovského ražení.

nikavý sebeoslavující duch určující zrychlený tep doby změnil západní Evropu a posléze Ameriku a další kontinenty v prostor Lévi-Straussových horkých společností [1962], které historii „odhodlaně interiorizují, aby z ní učinily hnací sílu svého vývoje (...) tím, že si ji uvědomují, zvětšují její důsledky (pro sebe samé i pro společnosti ostatní) do ohromných rozměrů.“

Spontánní versus řízený konstruktivismus

Hromadění kapitálu a rozvoj průmyslových technologií se staly „předvojem“ zrychleného pohybu novodobých společností a vtiskly mu i směr. Ekonomie se svým věděním na tomto „konstruování nového světa“ podílela ze společenských věd nejvýrazněji. Proto se také ustavila s velkým předstihem před ostatními společenskými vědami právě Smithovým [1930, orig. 1776] odmítnutím naivního konstruktivismu: „Systematický člověk (...) si zřejmě představuje, že může pohybovat různými členy velké společnosti stejně snadno, jako jeho ruka pohybuje různými figurkami na šachovnici. Nebere v úvahu, že figurky na šachovnici nemají žádný jiný princip pohybu kromě toho, který jim vnucuje jeho ruka, a že na velké šachovnici lidské společnosti má každá jednotlivá figurka vlastní princip pohybu, jenž je zcela odlišný od toho, který by jí mohl chtít vnutit zákonodárny sbor.“ Tak se v samotném počátku zrodu společenských věd dostaly do opozice konstruktivismus spontánní a řízený. U Hayeka [1991] jej ztělesňuje rozdíl mezi „kosmosem“ a „taxisem“ (řádem a organizací). Tato opozice získává plný smysl na pozadí „konstruktivistického“ Hayek-Smithova pojetí svobody, která nastává, když „všichni směji využívat svých znalostí pro své účely a jsou omezeni jen všeobecně platnými pravidly správného chování“ [Hayek 1991]. Takový stav totiž „bude pro ně pravděpodobně vytvářet ty nejlepší podmínky dosahování jejich záměrů“.

Popperova otevřená společnost

Popper v obhajobě otevřené společnosti popisuje dva styly sociálního inženýrství: po krocích postupující inženýrství (*piecemaal*) a holistické. Popper [1960] tvrdí, že myšlenka proměny společnosti podle komplexního vědeckého plánu prováděného ústřední autoritou je utopií, která vede ve svých důsledcích k popření lidské svobody a k uzavření společnosti. Lidé totiž svou schopnost účelně zasahovat do sociálního dění mohou vylepšovat zejména metodou pokus-omyl. Nevyužívají při tomto „konstruování světa“ ani tak pozitivních formulací zákonů jako dřívějších negativních zkušeností, které zužují prostor nadějných pokusů. Mezi designem sociálních institucí a designem stroje není pak podle Poppera zásadní rozdíl. V obou případech se postupuje metodou pokusu a omylu a ve zpětných rekapitulacích dodatečně „konstruktéři“ svůj postup racionalizují. Jenom menšina sociálních institucí proto může být vědomě designovaná, zatímco většina vyrůstá jako nedesignovaný výsledek kumulujících se spontánních lidských aktivit.

Coase: soutěž mezi trhem a organizováním

Dělba práce a podnikání, které jsou prakticky ve všech společenských vědách uznávaným zdrojem „konstruování“ novodobé společnosti, jsou samy podle Coase [1988, orig. 1937] „konstruovány“ soutěží trhu a organizace. Coase charakterizuje v této souvislosti organizaci jediným rysem: dělba práce se tu uskutečňuje na principu dohodnuté ochoty podřídit se rozhodnutím nadřízeného, která je podložena smlouvou o mzdě. U zrodu tohoto Coaseova myšlenkového průlomu stálo odmítnutí „samozřejmosti“, že subjekty tržních směn jsou firmy organizující produkci zboží. Naopak, kdyby platilo neoklasické paradigma

ekonomie, všechny firmy by musely zaniknout. Byly by nahrazeny tržně pořádanými směnnými vztahy jednotlivců na bázi cenového mechanismu. Firmy-organizace mohou tedy existovat jenom proto, že se tím snižují celkové náklady na dosažení žádoucích cílů. Ušetří se na transakčních nákladech spojených s vyjednáváním ceny v rámci trhu, které v neoklasické ekonomii nejsou brány v úvahu. Firmy se podle Coase rozmáhají tehdy, jestliže náklady na transakce nutné k zabezpečení jejich výroby organizované podnikatelem (obecněji manažerem) jsou menší, než kdyby se uskutečnily tržní koordinací.²

Konstruktivismus versus systémový societismus

Smithův, Hayekův, Popperův i Coasův konstruktivismus jsou odrůdami konstruktivismu *a priori*. Jeho východiska můžeme vyjádřit těmito tvrzeními: Společnost je lidský produkt. Vzniká kumulativním účinkem individuálních zásahů do skutečnosti usměrňovaných „neviditelnou rukou“ trhu, obecněji sociálních institucí. Proti takovému abstraktně vyhraněnému předpokladu je možné postavit jediné stejně důsledný, právě opačný předpoklad, že lidské jednání je pro utváření sociální skutečnosti irrelevantní, protože je samo sociálními vztahy určováno. Sociální vztahy „se dějí“, jsou sociálními procesy, které mají své vlastní zákony. Společnost zde není lidskou konstrukcí, protože je realitou *sui generis*; skutečností nadindividuálních, na lidském porozumění a rozhodování v zásadě nezávislých procesů a hodnot. Takový krajní sociologický realismus zde budeme pracovně nazývat systemickým societismem. Vyjadřují ho věty: Společnost se utváří svými vlastními zákony. Jednotlivec je společenský produkt. Kategoriální systém pro societismus nabízejí strukturalismus anebo systémové paradigma, kde ovšem jednotlivec, ale třeba i atomy jeho těla mohou být zahrnuty jako sub-sub-...-sub-subsystémy. Societismus může být důsledně rozvinut, a představuje tedy z čistě gnozeologického hlediska legitimní alternativu ke konstruktivismu. Tvoří základní východiska teorií Durkheima, Parsonse anebo nověji Luhmanna. Snadno přehledněným rubem systémového societismu bývá ovšem nedůsledná představa, že když lidé poznají zákony společnosti, budou je moci následně využít k usměrňování sociálních procesů, tj. ke konstruování sociální reality. Systémový societismus skrytě tak v sobě často zahrnuje konstruktivismus *a posteriori*.

Metodologický individualismus a holismus

V pozadí sporu mezi konstruktivismem a systémovým societismem je paradigmatický spor mezi metodologickým individualismem a holismem, který se vyvinul na přelomu 20. století. Byl výsledkem odmítnutí evolucionismu a historicismu 19. století ve jménu poznávání řádu existujícího v témže poměrně homogenním časoprostoru. Můžeme ho vidět ale i jako pokračování sporu těchto dvou škol: aprioristického Darwinova evolucionismu a aposterioristického Marxova historicismu. Metodologický individualismus se

²) Coase [1988, orig. 1960] týž problém komplementarity trhu a organizování představuje ještě obecněji jako problém abstraktní nerozhodnutelnosti o tom, kdo přispívá v prostředí s nenulovými transakčními náklady k zvýšení společného produktu: zda více trh, firma anebo vládní manažerské či správní zásahy. Coasova soutěž trhu a organizace se jen postupně stávala výstižným modelem zdroje organizovanosti novodobých společností spolu s tím, jak se prosazovaly trh a demokratická politika proti institucím tradiční společnosti a jejich novodobým mutacím (např. klientelám, „kmenovým“ hnutím). Obě poslední století této proměny výrazně poznamenával střet kapitalistické a socialistické strategie. V tomto dodnes trvajícím sporu o způsob, směr a tempo této proměny šlo a dosud jde, jak Schumpeter [1942] správně rozpoznal, o to, jaké jsou nutné a společensky přijatelné náklady této „velké transformace“.

stal na konci 19. století převládajícím paradigmatickým ekonomie (rozhodl o tom *Methodenstreit* vyvolaný Mengerem [1976, orig. 1871, 1883]). Pareto a Weber z této individualistické tradice vycházejí, ale teprve v druhé polovině dvacátého století začíná být síla abstrakce metodologického individualismu, stavícího na racionální volbě, zjevná i v politologii a sociologii (Popper, Homans, Blau, Arrow, Tullock, Buchanan, Downs, Olson, Coleman, Becker atd.). Naproti tomu metodologický holismus vedl ke zrodu velmi vlivného strukturalismu a později teorie systémů, které se naopak výrazněji prosazovaly v 50. a 60. letech v neekonomických společenských vědách včetně sociologie.

Bergerův a Luckmannův sociální konstruktivismus

Perspektiva sociálního konstruktivismu v původním Bergerově a Luckmannově pojetí [1966] může být shrnuta do tří ústředních vět: „Společnost je lidský produkt. Společnost je objektivní realita. Člověk je společenský produkt.“ Těmto tvrzením je třeba po vzoru Marxe rozumět dialekticky: člověk a sociální prostředí interagují navzájem tak, že produkt zpětně působí na producenta. Jen v takto popsané cirkularitě, která do značné míry překlenuje rozdíly mezi konstruktivismem *a priori* i *a posteriori*, musíme hledat jádro metafory představující sociální skutečnost jako sociální konstrukci. V rudimentární podobě objevíme tuto cirkularitu u všech klasiků sociologie i ekonomie. Např. Schumpeter [1964] artikuluje roli podnikatelů, North [1990] organizací coby stěžejních aktérů. Coleman [1990] chápe popis této cirkularity jako metateorii společenských věd, která vede k vysvětlování sociálního dění pomocí tří kroků:

- a) popisem účinků vlastností (omezení) systému na orientaci aktérů,
- b) popisem akcí aktérů v rámci systému,
- c) popisem toho, jak kombinace a interakce těchto akcí mají systemický účinek na chování systému.

Plán výkladu

V následujícím textu nejprve charakterizujeme blíže prvky konstruktivismu v pracích klasiků Marxe, Webera, Pareta a Durkheima. V tomto kontextu ještě poukážeme na konstruktivismus vlastní americké pragmatické sociologii. Pak probereme sociálnímu konstruktivismu blízké sociologické směry a autory: Schützovu teorii každodennosti, samotnou Bergerovu a Luckmannovu teorii sociálního konstruování a Goffmanův strategický interakcionismus. Následovat bude pojednání o sémiotickém konstruování, o Garfinkelově etnometodologii, o Habermasově teorii komunikativního jednání a o Ricoeurově hermeneutice konstituující narativní paradigma. Přehled teorií zakončíme výkladem principů dualistického sociálního konstruování, které má otevřít konstruktivistickou perspektivu i pro studium mezních situací, krizí a přerodů. Zde budeme prezentovat výsledky vlastní práce.

Prvky konstruktivismu v díle klasiků sociologie

Durkheim a Marx

Všichni uznávaní klasici sociologie, Marx, Weber, Pareto i Durkheim, se zabývají v nějaké podobě významem účelného jednání pro utváření společnosti. Stali se totiž klasiky právě proto, že všichni řešili problém novodobé společnosti jako problém „velké transformace“ tradiční statické společnosti na společnost novodobou dynamickou, jejímž motorem anebo alespoň výrazem je dělba práce. Ta je pak nejen mírou společenského

pokroku, ale také v zásadě stanovuje povahu „vtěsnanosti“ hospodářství do života společnosti. Pouze Durkheim [1964] rozvoj dělby práce nepřisuzuje kumulativnímu účinku účelového jednání, ale chápe jej v duchu „systemického scientismu“ především jako projev sociální diferenciací vynucené nahromaděním velkého množství lidí v jednom prostoru. V Marxově historickém materialismu [1978] je naopak konstruktivismus nejotevřeněji formulován a stává se zdrojem vize vědeckého budování komunismu. Berger spolu s Luckmannem se proto také odvolávají na Marxovo dialektické pojetí lidské praxe, která zároveň produkuje společenské vztahy a síly i je jimi zpětně zásadním způsobem utvářena. Lidská praxe takto u Marxe konstruuje svět, jej pak ale může uvádět opakovaně do situace, kdy výrobní síly a vztahy se dostávají do rozporu. Tak logicky vstoupily do hry třídní konflikty (konstituující výrobní síly) a idea holistického sociálního inženýrství (racionální metoda řešení tohoto rozporu). Zdrojem třídního konfliktu je u Marxe soukromé vlastnictví výrobních prostředků, které je dehonestováno pracovní teorií nadhodnoty popisující mechanismus státem garantovaného vykořisťování člověka člověkem. Soukromé vlastnictví výrobních prostředků a trh se tu stávají původcem všeho zla a to může být odstraněno jedině prostřednictvím revolučního vystoupení dělnických mas a následným vytvořením beztržní plánované společnosti. Marx tímto způsobem slepě uvěřil strhujícímu revolučnímu mýtu, který se zrodil na konci 18. století ve Francii.

Weber a Pareto

Konec devatenáctého století přinesl s konečnou platností překonání pracovní teorie hodnoty v teorii mezního užitku a vedl k vykristalizování metodologického individualismu vykládajícího ekonomické jednání racionální volbou [Menger 1883]. Neznamenalo to konec konstruktivistického pohledu na sociální dění, spíše potvrzení původní Smithovy [1930] intuice, velící nahlížet dynamiku společnosti jako výsledek působení vědomě jednajících jednotlivců majících svůj „vlastní princip pohybu“. Vytvořila se tak platforma použitelná pro kritiku Marxova revolučního konstruktivního racionalismu i pro nové vymezení sociologie ve vztahu k ekonomii. Weber i Pareto se obraceli k sociologii jako k oboru, který může představovat nezbytný doplněk ekonomie, protože může vysvětlit neracionální jednání a jeho podíl na utváření sociálního světa. Weber [1968], který vytvořil protiváhu trhu v hierarchické správě, popsal „velkou transformaci“ jako rozsáhlou modernizaci tradičních sociálních institucí, při níž se prosazuje hlavně účelová racionalita a svět je odkouzlován. Skeptičtější Pareto [1966] naopak pustil do hry temné síly reziduí působící v každém jednotlivci a nutící je utvářet svět podle nelogických teorií. Tato rezidua ovšem také uvádějí do pohybu koloběh střídání elit, který zpochybňuje běžné naděje vkládané do společenského pokroku.

Americká pragmatická sociologie

Americká sociologie 20. století se formovala pod vlivem pragmatismu. Konstruktivistické východisko zde bylo vtěleno do pojetí zrodu jednající osoby v socializaci. Osoba (subjektivita) jednotlivce je zde podmětem („I“) i předmětem („ME“) poznávání. Utváří se kumulací jazykově uchopitelných zkušeností, které využívá k tomu, aby si přizpůsobovala prostředí a dokázala je kontrolovat. Spolu s problémem utváření sociálního „I“ je tu ovšem také otevřen problém, jak mohou lidé sdílet společný svět. Tento problém byl u fenomenologa Husserla nezávisle pojmenovaný jako problém intersubjektivit. Cooley, Thomas, Mead, stejně jako autoři chicagské školy nekonstruovali rozsáhlé teorie a ani nebyli významně strháváni představou, že společnost je racionálně konstruovatelná. Je-

jich samozřejmý pragmatismus vyjadřuje nejlépe Thomasův teorém: „Jestliže lidé definují situace jako reálné, jsou reálné ve svých důsledcích.“ Pragmatismus je jim především pozadím, na němž mohou vyniknout jevy (postoje, vzorce jednání, hodnoty, normy atd.), které představují omezení, rámce a struktury lidského snažení. Implicitně přitom ctí již dříve popsanou cirkularitu sociálního konstruování [Thomas 1966: 6]. Všechna výše zmíněná témata jsou nejsoustavněji teoreticky rozpracována v Meadově [1934] symbolickém interakcionismu, který zdůraznil roli symbolické komunikace při utváření sociálního světa. Sociologové chicagské školy se naopak velmi prakticky ve svých výzkumech věnovali studiu městského prostředí, které je rozhodným způsobem utvářené lidskými aktivitami. Vždy se pokoušeli popsat jejich spontánní řád, vzorce a nadindividuální souvislosti, které vytvářejí rámce pro svobodné rozhodování jednotlivců. V tomto úsilí se jim stala přirozeným protějškem americká kulturní antropologie (Boas, M. Meadová, Benedictová, Kroeber, Bateson a další) upínající svou pozornost k „primitivním“ kulturám.

Sociální konstruktivismus 2. poloviny 20. století

Schützova fenomenologická sociologie

Schützova fenomenologická sociologie [1962] znamenala v prostředí převládajícího strukturálního funkcionalismu, který v osobě Parsonse do sebe integroval evropskou weberovskou tradici uvažování, výpravu do Carrolova světa za zrcadlem. Jeho sociologie nekultivovala laické konstruktivistické představy o utváření lidské společnosti stejně jako razantně odmítala pozitivistickou gnozeologii založenou na pozorování z odstupu. Zdůraznila a učinila předmětem svého zájmu záhadu každodenní reality, vůči níž stejně tak laici, jako doboví sociologové byli slepí. Považovali ji za samozřejmou a zaručenou („taken for granted“). Schütz popsal, jak lidé vnoření do dění dosahují komunikací a svým jednáním tohoto „nepravděpodobně“ vysokého stupně intersubjektivní pomoci předem daného obrazu světa (life world), který je subjektivní formací vznikající sedimentací životních zkušeností. Řešením této záhady intersubjektivní učinil spojitou a pre-reflexivní recipocitu expresivních a interpretačních aktů (původně již [Husserl 1968], orig. 1930) rozvíjených souběžně v různých semiotických systémech v situacích tváří v tvář. Tak se může stát, že je pro aktéry osoba jejich partnerů dostupná skrze maximum symptomů. Může se zde rodit typizace akcí a na jejich pozadí i vědomí spojitě korespondence mezi mými významy a významy druhých patřících téže situaci. Přitom pochybnost o nich je sankcionizována. Každodenní realita, kromě toho, že je samozřejmě obývaná, tvoří také gravitační pole, v němž všechny ostatní možné subjektivně i intersubjektivně „konstruované“ reality mohou být testovány co do své reálnosti, nebo přesněji závaznosti, při rozhodování o vlastním jednání.

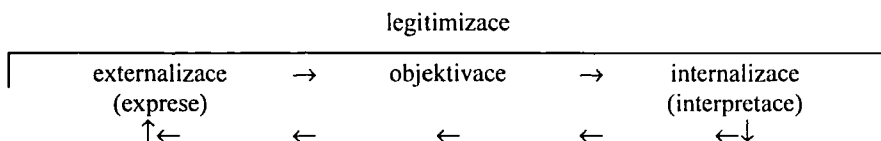
Struktura každodenního světa

Každodenní svět je totální, zahrnuje jak jednající, tak ostatní živé tvory a věci. Je strukturován kolem „zde“ těla a mysli aktéra a „nyní“ jeho přítomnosti, protože situace „zde a nyní“ je ohniskem pozornosti jednajícího. Každodenní realita ovšem není vyčerpána těmito bezprostředními přítomnostmi, je zakoušena v termínech různého stupně blízkosti a vzdálenosti časové, prostorové i „důležitosti“. Věží-li lidé v neustále se pohybujícím „nulovém bodu“ situace „zde a nyní“, je podstatným činitelem jejich výběru jednání jeho aktuální – obnovitelný anebo nově vytvořitelný – dosah. Stejně tak musí stále počítat s druhými, současníky, předchůdci a následníky. Svět je tedy z hlediska jednotlivce zónován podle „dosahu“ a „důležitosti“ jeho vlastních intervencí a zásahů do běhu záleži-

tostí. Ne všechny sektory takto zónované každodenní reality se jeví jednajícimu jako nezpochybněné a rutinně zvládnutelné. Smyslem jednání, které je v první vrstvě vedeno nějakým zacíleným „životním plánem“, je tak neustálé zvládání této lokální problematičnosti každodenního světa, tj. obnovování jeho samozřejmosti. Lidé ponoření ve své biografické situaci zvládají své úlohy díky sedimentovaným znalostem-návodům, které mají v sobě zabudován intersubjektivní rozměr každodenního světa v podobě sociálně podmíněných recipročních schémat exprese a interpretace. Tato reciproční schémata sdílení vlivu a výkonu společných akcí tvoří sedimentovanou „kulturu“ jejich společenství. Činitel výběru se tu neuplatňuje jen ve vědomém vážení cílů a způsobů jejich dosažení, ale je „vlastní již systému typifikací a strukturám relevancí, které tvarují subjektivní zásobu znalostí aktéry přijímanou jako ‚taken for granted‘ stejně jako sociální situace, do nichž tito vstupují v interakci“ [Šrubař 1993].

Bergerovo a Luckmannovo pojetí sociálního konstruování

Realita je v pojetí Bergera a Luckmanna [1966] kvalita spojovaná s jevy, které považují lidé za důležité, ale také nezávislé na své vůli. Nemohou si je odmyslet. Tato realita je sociálně konstruována primárně v rámci institucionalizace a socializace jako proces vrůstání jednotlivce do institucionálního světa. Jejich teorii sociálního konstruování můžeme pak vyjádřit následujícím schématem:

Subjektivní interpretace situací a pohnutky k nim se externalizují expresí a jednáním. Objektivizují se a jako takové je opět jednotlivci internalizují. Přitom se jedná o proces historický, v němž velkou roli sehrávají sedimentace zkušenosti a tradice. Jedinec se vřazuje do tohoto procesu v rámci prvotní a druhotné socializace. Legitimizace rámuje tento cirkulární proces, neboť vysvětluje a ospravedlňuje institucionální řád a individuální biografii tím, že vytváří nové významy, které slouží k tomu, aby integrovaly významy již dříve institucím a životním událostem připisované. Takto vznikající další patra významů tvoří symbolické univerzum spravované ve vyspělejších společnostech k tomu vyhrazenými specialisty (šamany, teology, filozofy či vědci).

Teorie institucionalizace

Berger a Luckmann zcela přejímají Schützův koncept každodenní reality a s ním i jeho, potažmo Husserlovo, řešení intersubjektivnosti. Překlenují svět Schützův a svět klasické sociologie (především Bergerovi je blízký Weber) tím, že přijímají pojem „reciproční typizace“ za základ svého pojetí instituce a institucionalizace. Reciproční typizace spojuje již více lidí na principu vzájemné anticipace jednání založené na typizační situaci, akcí a rolích. Institucionalizace se začíná habituací. V ní se už vytvářejí vzory chování, které mají význam, a predefinice situací, v nichž je vhodné tyto vzory chování uplatňovat. Proces habituace je zde vysvětlován ekonomik lidského jednání. Každá taková standardizace a nácvik činí jednání efektivnějším a prostor voleb menším. Prvek efektivity, daný získáním dovednosti v určité situaci jednat až na jasně vymezená rozhodnutí automaticky, je tu podstatný. Jsou-li po ruce vzory vzniklé habituací, mohou se dle Bergera a

Luckmanna [1966] stát prvky reciproční typizace. Berger a Luckmann tento proces modelově popisují na setkání dvou cizinců. V prvním kroku A jen pozoruje, co B dělá a připisuje B motivy. Při opakování – rozpoznává toto opakování a typizuje akci i motivy. Reciprocita se rodí v kroku, kdy již dochází k interakci: A pozoruje, co B dělá, co se ho dotýká (B intervenuje v jeho světě) a připisuje B motivy. Přitom už ale chápe jednání B jako reakci na své dřívější jednání. Časem A i B rozpoznávají opakování akce a reakce, tj. recipročně³ typizují své jednání i jednání partnerů. Protože A a B mohou za popsanych okolnosti vzájemně předvídat své jednání, mohou také žít společně danou situací jako samozřejmost.

Předávání instituce a problém její legitimace

Problém nastává, mají-li být instituce předávány třetím osobám, kteří nejsou už jejich tvůrci, ale osvojovatelé. V třetím kroku reciproční typizace, jímž se dle Bergera a Luckmanna institucionalizace završuje, dochází k podstatnému sémantickému posunu: od toho „jak my to děláme“ k „tak se věci dělají“. Původní tvůrci proto instituci dovybavují legitimací, aby ji mohli úspěšně předat. Sami se s ní ovšem druhotně identifikují. Legitimace řeší problém integrace porozumění spojovaných s institucí anebo individuálním životem do smysluplných celků, jejichž části se podpírají, tj. je trvalým konstruováním totality jak institucionálního světa, tak i biografie. Odehrává se také v rámci stejného cirkulárního procesu dialektiky subjektivní a objektivní reality, který vyjadřuje uvedené schéma. Tento cirkulární proces se zde však odehrává především na úrovni jazykové. Berger a Luckmann takto konstruované sémiotické stavby legitimací nazývají symbolická univerza a péči o tato symbolická univerza svěřují institucionalizované praxi – pojmovým mašinériím: v historickém sledu mytologii, teologii, filozofii a vědám.

Goffmanův strategický interakcionismus

Teorie institucionalizace

Goffmanova [1963, 1967, 1974, 1981, orig. 1959] teorie institucionalizace ztělesňuje rysy výkladu popsané již u Bergera a Luckmanna [1966]: přístup tabula rasa (Goffman se zajímá o spontánní zrod vzájemné reciprocity typizací na rudimentární úrovni necentrovane interakce, k níž dochází mezi lidmi například při čekání na tramvaj) a soustředění pozornosti na rutinizaci vyjádřenou opakováním. Goffman [1974] ovšem zavádí nově pojem „rámce“ přejatý od Batesona [1955]. Používá ho pro označení kontextu interakce, který je v ní spolupřítomný na principu značení. Poukazují k němu akty jednání jako znaky, jedine tak mohou být tyto akty srozumitelné, tj. i čitelné. Šrubař [1993] rekapituloval Goffmanovu teorii primárních interakčních rámců, aby vysvětlil svou vlastní myšlenku autogeneze intersubjektivního řádu. Při této autogenezi se uplatňují již Goffmanem objevené generativní mechanismy (situační tlaky a nutnosti exponovat se a interpretovat), tak i regulační mechanismy, které jsou zdrojem uniformity, reprodukovatelnosti a standardizace jednání. Tyto interakční regulativy obstarávají vzájemné zřetězení elementů jednání a prožívání, tím i „intersubjektivní interpretační schéma, které transcenduje interakční příspěvky jednotlivců a vystupuje proti nim jako od nich odlišná a na jejich subjektivním chtění nezávislá – tj. sociální realita *par excellence*“ [Šrubař 1993].

³) Použitý pojem „reciprocita“ může klamně navozovat představu rovného partnerství. Reciprocita však může být stejně vlastní i stabilizovanému vztahu nadřazenosti, nebo dokonce konfliktu.

Pojem „strategická interakce“

Goffmanův význam ovšem hlavně spočívá v tom, že vnesl do hry strategický aspekt chápání sociální skutečnosti. Proto také nejvýznamněji ze sociologů ovlivnil ekonomii transakčních nákladů, která soustřeďuje svou pozornost na praktické důsledky střetů zájmů pro „organizování“ sociálních světů [Williamson 1975] a která spontánně přijala pohled teorie her. Ve své průkopnické práci [Goffman 1981, orig. 1956] charakterizující jednání lidí na veřejnosti popisuje Goffman strategie sebe prezentace na pozadí známé metafory stavící inscenované jednání na veřejné scéně do protikladu se zákulisím, kde se veřejné vystoupení připravuje. Ve svých pracích pak toto strategické pojetí interakce zobecňuje tak, že: „1) jednající pro sebe v interakci reklamuje jistou identitu (osobu v terminologii této práce – pozn. aut.) a tento nárok vyjadřuje pro druhého svým jednáním. 2) Svým jednáním aktér také naznačuje, jakou identitu připisuje svým partnerům. 3) Tyto akty jednání, kladené aktérem jsou akceptovány nebo negovány jednáním jeho partnerů a *vice versa*.“ Toto obecné Šrubařem z Goffmanových prací vyabstrahované [1993] strategické zřetězování akcí jednajících se odehrává v Batesonových rámcích, tj. relativně „sémioticky fixovaných“ kontextech interakcí. Odehrává se jako trvalé vyjednávání a soutěžení.

Sémiotický konstruktivismus

Sociální konstruktivismus v Bergerově a Luckmannově teorii získal teoretickou platformu i jméno a u Goffmana strategický rozměr. V Garfinkelově práci se prolomuje nejhlouběji do sociálního mikrosvěta. Dostává se velmi původně za rámec „chápací“ sociologie, která běžně „chápaní“ s implicitním odkazem na všemocnost přirozeného jazyka pojímá jako samozřejmost. Skryté též předpokládá, že lidé svobodně s pojmy zacházejí a skládají z nich věrohodné modely světa. Tato mnohými sdílená představa naivního „sémiotického konstruktivismu“ je vyústěním dlouhé tradice stejně tak jazykovědy, logiky i hermeneutiky. Jakobson [1956] ji vyjadřuje jako ideu elementární stavebnicovosti: „Řeč implikuje *výběr* určitých lingvistických entit a jejich *kombinaci* do jednotek vyšší složitosti. Na lexikální úrovni je to zjevné: mluvčí vybírá slova a kombinuje je do vět podle syntaktického systému jazyka, který užívá; věty jsou dále kombinovány do promluv.“ Proti tomuto pojetí Garfinkelova etnometodologie staví své pojetí účinné a úsporné konverzace a sdílení vlivu založené na indexikálních výrazech,⁴ které činí dění pro účastníky srozumitelným. Logika se zase dlouhá století zabývala argumentací, která měla vydat své tajemství v podobě pravidel správného odvozování jedněch výroků z jiných, chápaných jako premisy. Argumentace ovšem může být chápána také jako způsob a princip dosahování a konstruování porozumění v podobě ucelených sledů zdůvodnění a ospravedlnění [např. Toulmin 1964]. Jeho logika se „zabývá podstatností nároků, které lidé vznášejí – solidností podkladů, které vytvářejí, aby je podpořili, pevností pozadí, které jim obstarávají – a nebo, abychom změnili metaforu – s povahou případu, který prezentují v obraně svých nároků.“ Právě toto pojetí rozvinul Habermas [1987] ve své teorii komunikativní akce. Sémiotický konstruktivismus založený na dosa-

⁴) O indexikální výrazy (v hovoru například výraz „tam“ nebo „před tím“) se zajímal již Husserl. Jejich význam a smysl je situačně vázaný. Nemůže být stanoven posluchačem bez nutné znalosti předpokladů vztahených k biografii hovořícího, k účelu vyjádření, okolnostem promluvy, předchozímu vývoji konverzace anebo ke zvláštnímu vztahu mezi mluvčím a posluchačem (např. přátelství anebo rivalství).

hování porozumění je konečně vlastní i Ricoeurově hermeneutice, která v jeho chápání vyprávění a metafory [Ricoeur 1986, 1978] nejpřehledněji otevřela prostor pro alternativní, „neracionální“ pojetí dynamiky porozumění. Ricoeur vyprávění studuje jako nástroj konstruování srozumitelného času, protože dokáže proměňovat nespojitost sociálních zvrátů ve spojitost. Metafora je mu naopak sémiotickým postupem, kterým se lidé mohou odpoutávat z nadvlády určitých porozumění a objevovat nová.

Garfinkelova etnometodologie

Garfinkelovy experimenty

Garfinkel [1967] se spolu se svými studenty snažil pokusy ověřit Schützovy hypotézy [Schütz 1962] týkající se přístupu lidí ke každodenní realitě jako k samozřejmě a zaručeně sdílené realitě s druhými, která nevyžaduje další verifikace vně své zjevnosti. Studoval jednak komunikaci anebo různým způsobem narušoval tento neproblémový tok dění, vyvolával příkré karamboly v sociálním dění. Šlo mu o to prokázat, že: „Běžná znalost faktů sociálního života členů společnosti je institucionalizovanou znalostí reálného světa. Nejen zobrazuje reálnou společnost svým členům, ale také formou sebesplňujících proctví vytváří charakteristické rysy reálné společnosti pomocí osobně motivované ochoty s takovým očekáváním v pozadí počítat.“ Čím si je člen společnosti jistější, že to, co on právě ví a vnímá, musí každý přece nutně právě vědět a vnímat hůř v osamění ponese zpochybnění tohoto samozřejmého předpokladu. Například studenti opakovaně hodnotili v jednom pokusu „nemožného“ uchazeče o přijetí na jejich školu, na základě záznamu jeho pohovoru. Uchazeč byl jimi poprvé hodnocen – jinak to ani nešlo – jako velmi slabý. Ale studenti byli ve druhé části pokusu seznámeni s velmi kladným hodnocením adepta přijímací komisi a s biografickými údaji, které byly dodatečně sestaveny tak, aby byly právě opačné než ty, které oni sami předpokládali při prvním poslechu rozhovoru. Pak původní záznam pohovoru znovu vyslechli a znovu s nimi bylo provedeno interview zjišťující, jak změnil pod vlivem dodatečných informací svůj pohled na uchazeče a jeho hodnocení. Garfinkelovi se podařilo v tomto a dalších podobných pokusech navodit silné vykojení osoby u většiny účastníků. Studenti nebyli např. schopni rozpoznat status událostí jako typických a odhadovat jejich pravděpodobnosti. Porušovala se jim jinak samozřejmá spojení mezi vnímanými situacemi a city. Prostředí se stávalo pro ně specificky bezesmyslné. Reagovali šokem, pohoršením, zděšením, pocitem nejistoty, zažívali izolaci, úzkost, stigmatizaci a odcizení.

Etnometodologie

Garfinkel [1967] nikdy nepropracoval svou etnometodologii v soustavnou teorii. Chápal ji naopak jako „praxi“ popisovaného prolamování se do mikrosvěta sociálního dění, který je teorií beze zbytku neuchopitelný. Etnometodologii pojímal jako studium „racionálních vlastností indexikálních výrazů a ostatních praktických akcí každodenního života. Etnometodologie analyzuje každodenní aktivity jako účastnické (členské) metody, jimiž jsou tytéž aktivity prezentovány jako *viditelné reálné a zdůvodnitelné pro všechny praktické účely*.“ Vycházel tedy z předpokladu, že jednání, kterým lidé uspořádávají svůj každodenní svět, je identické s praktikami, které činí tento svět uchopitelný, pochopitelný, zdůvodnitelný, ospravedlnitelný (accountable), tj. samozřejmě pozorovatelný i druhým sdělovatelný. Díky „formátování“ rutinního dění indexikálními výrazy se stačí na sociální dění jen dívat, poslouchat doprovodný rozhovor a reagovat, aby člověk samozřejmě vtiskával dění – sobě i druhým – pochopitelnou „podobu či figuru“.

Reflexivita rutinních aktivit

Racionální či praktický rozměr indexikálních výrazů je výsledkem institucionalizace. Ta vnáší do dění pravidelnosti a pravidla, která mají nejen svou explicitní legitimaci ve smyslu pojetí Bergera a Luckmanna [1966], ale také implicitní v podobě účastnický zviditelnovaných zdůvodnění (accounts) vepsaných do každodenních aktivit [Garfinkel 1967]. Jednající užívají indexikální výrazy jako odkazy k předpisům, jak umístit, identifikovat, analyzovat, klasifikovat, učinit rozpoznatelným a nalézt východisko ve srovnatelných okolnostech. Tyto předpisy jsou jen „jako zákony“. Jsou časoprostorově omezené a specificky nepevné a pružné. Je třeba je dotvářet v souladu s jedinečnými rysy situace. Velmi úsporně referují podle Garfinkela jednajícím mnoho „organizačně důležitých záležitostí“: co jsou zdroje, cíle, příležitosti situace, evidence pro argumentaci a předvídání, aniž se samy stávají předmětem jejich zájmu, nebo dokonce zkoumání. U Garfinkela je tedy praktická figurace dění popisována jako výsledek souběžné exprese a jednání, které odkazují k oněm výše zmíněným „organizačně důležitým záležitostem“. Rutinní povaha praktických činností ale neznamená, že si lidé osvojují institucionální vzorec (vývojem nebo převzetím) a pak jej strojově opakují. Garfinkel [1967] v této souvislosti obviňuje sociology, psychology a psychiatry, že z lidí dělají hlupáky zbavené soudnosti, kteří jsou schopni pouze slepě imitovat kulturní vzory, anebo naopak jejich jednání je triviálním důsledkem jejich životopisu. Opakování tu znamená stav záležitostí, kdy je uchovávána a „vyznačována“ identita postupu v rámci porozumění dění.

Habermasova teorie komunikativního jednání

Habermasův [1987] model komunikativního jednání popisuje dosahování intersubjektivního porozumění v rámci jednání různých aktérů koordinovaných komunikací. Toto porozumění se zakládá na konsensu opírajícím se o racionalitu, tj. souhlas dosažený v rámci vznášených nároků na validitu argumentů. „Dosahování porozumění“ se děje buď implicitně v rámci interakce jednajících (proto Habermas hovoří o komunikativním jednání), anebo i explicitně v rámci argumentace (diskursu). Ve druhém případě komunikující tematizují, co jednající aktéři dění předpokládají, že ostatní účastníci vědí, a podrobují to kritickému přezkoušení. Sociální vědec se proto musí stát virtuálním účastníkem dění, aby jej mohl interpretovat. Habermas ustavuje dva základní rozměry racionality argumentace, na níž staví jakékoliv porozumění: interpretativní přístup k objektivní skutečnosti spojený s otázkou pravdy a instrumentální přístup k téže skutečnosti zabývající se možnostmi efektivní koordinace jednání zúčastněných aktérů (otázka efektivity). Po sémantických analýzách argumentace Habermas dospěl ke čtyřem různým typům nároků na validitu argumentů: nároky na pravdu (deskriptivní věty), na správnost (normativní věty), vhodnost (hodnotící věty) anebo pochopení (výklad myšlenkových operací anebo subjektivních pocitů). K nim se váží i specifické styly argumentace charakteristické zejména pro novodobé společnosti: teoretický diskurs, praktický diskurs, estetická kritika a explikativní diskurs (resp. terapeutická kritika). Těmto diskursům pak nakonec odpovídají v jeho koncepci různé světy předpokládané v argumentaci (potažmo v komunikativním jednání): objektivní svět (teoretický diskurs), sociální svět (praktický diskurs) a subjektivní svět (explikace).

Výklad racionalizace společnosti

Habermas [1987] pojímá komunikativní racionalitu jako „neomezenou, sjednocující, konsensus přinášející sílu argumentativní řeči, v níž různí účastníci překonávají své čistě

subjektivní pohledy a díky vzájemnosti racionálně motivovaných přesvědčení si zajišťují jednotu objektivního světa a intersubjektivitu každodenního světa (lifeworld)“. Aktéři snažící se v dění prosadit získávají větší nezávislost na nahodilých omezeních a překážkách dění: i) díky většímu stupni své kognitivně-instrumentální racionality, která kombinuje instrumentální mistrovství a komunikativní porozumění, a ii) díky vyšší návodnosti prostředí vyjadřované v intersubjektivně uznávaných nárocích na validitu. „Čím víc se komunikativní racionalita prosazuje, tím víc se také zvětšuje dosah neomezené koordinace jednání a konsensuálního zvládnání konfliktů.“ Jedná se tu o Weberův historický proces racionalizace, vyjadřující transformaci tradičního mytického porozumění světu v porozumění moderní povýtce racionální. Zázemí této proměny tvoří principy a pravidla hry racionálního diskursu založeného na umění argumentace. Habermas pak výslovně hovoří o novodobé „racionální vnitřní struktuře dosahování porozumění“. Racionální je „v termínech:

- a) vztahů aktéra ke třem konceptuálně odlišným světům, objektivnímu, sociálnímu a subjektivnímu,
- b) nároků na validitu týkající se propoziční pravdy, normativní správnosti jednání i upřímnosti a autenticity úmyslů jednajícího,
- c) koncepce racionálně motivovaného souhlasu, který je založen na intersubjektivním uznání kritizovatelnosti jakýchkoli nároků na validitu,
- d) koncepce dosahování porozumění na bázi kooperativního vyjednávání o společných definicích situace.“

Habermas se tak pokusil usmířit „tvrdý“ konstruktivismus Weberovy účelové racionality s „měkkým“ konstruktivismem fenomenologické sociologie, etnometodologie a hermeneutiky. Teorie komunikativní akce tedy „jen“ modifikuje a zdůvodněněji obhazuje základní teze Weberovy sociologie týkající se modernizace.

Ricouerova hermeneutika

Dynamika porozumění není ovšem vyčerpána dialogickou argumentací. Uplatňují se v ní jako svébytný živel ještě vyprávění a metafora studované Ricoeurem [1986, 1978] pro mohutnost ustavovat a uchovávat ve spojitosti lineární běh událostí a radikálně měnit přístupy ke skutečnosti a tím i samu skutečnost.

Vyprávění jako zdroj zpodobení a porozumění

Ricoeur [1986] obrací při výkladu konstruktivní síly vyprávění svou pozornost k řecké tragédii. Pro Aristotela [1964] příběh – mythos – představoval organizaci událostí a jako takový byl zpodobením (reprezentací) lidského jednání (mimesis praxeos). Produktem vyprávění je ale také soulad nesouladného (disconcordant concordance). Politováníhodné a strašné incidenty spjaté s nečekaným zvratem štěstí v neštěstí jsou v tragédii učiněny nutnými a pravděpodobnými. Je jim takto nejen porozuměno, ale rozumějící se také očisťuje (katarze). Ricoeur dialogicky propracoval Aristotelovu koncepci mimetické aktivity tím, že ji rozložil do tří na sebe navazujících operací: referenční mimesis₁, konfigurační mimesis₂ a posluchačovu mimesis₃, která je završením mimetické aktivity v posluchačovi a čtenáři. Referenční mimesis₁ spočívá v tom, že materiál, který je v příběhu přetvářen, je již v samotném počátku určitou reprezentací lidského jednání. Konfigurační mimesis₂ vydobývá příběh z takto předpochopeného dění, z neúplné diverzity podnětů a incidentů. Vytváří z příběhu jednotu jednoho časového (dodejme i prostorového) celku. Produktivní

imaginace tu sestavuje příběhy, které jsou syntézou intelektuálního (tématu, myšlenky, zaměření a smyslu příběhu) a intuitivního (výběr a prezentace okolností, postav, zvrátů štěstěny apod.). Takto v konfigurační mimesis₂ vzniklá jednota časoprostorového celku vyprávění odpovídá – a to je podstatné – kapacitě příběhu být sledován. Realizuje se pohybem čtenáře (diváka) mezi reprezentovanými okolnostmi a zápletkami, který je veden svými očekáváními, jež se naplní až v závěru příběhu [Gallie 1964]. Ricoeur [1986] tvrdí, že příběh může být v úplnosti popsán jako akt souzení či produktivní imaginace jen potud, pokud spojuje text se čtenářem (posluchačská mimesis₃). Vyprávění tedy nabývá svého plného významu, když vstupuje jako aktuální porozumění znovu do času jednání a utrpení. K tomu dochází při interpretaci příběhu čtenářem.

Metafora jako zdroj nového porozumění

Podle Bělohradského [1992] bylo lidstvo v 16. století osvobozeno tehdy skandálně nemsmyslnou metaforou: „stát je stroj“ od pojmání státu jako nástroje spásy ospravedlňovaného božským právem. Tento zásadní zvrat v porozumění, který se odehrál na pozadí staletí trvajících vývoje státní správy [např. Furet 1994] ovšem klasickou substituční teorií metafory vysvětlitelný není. Nešlo tu jen o označení jednoho jevu pojmenováním jevu jiného, které vyvolává plodné srovnání a konfrontaci obou těchto jevů. Podle Blacka [1962] a Ricoeura [1978] metafora také není založena na deviantní denominaci (nahrazení běžného označení novým na základě podobnosti), ale na deviantní predikaci, která porušuje interakci mezi logickým předmětem a predikátem. „Skandálním nemsmyslem“ je na úrovni věty nebo sdělení učiněna sémantická nenáležitost (impertinence) a ta umožňuje vytvořit novou přináležitost (pertinenci). Dovoluje dopracovat se nového porozumění. Poetický jazyk se týká neméně reality jako popisná řeč, ale užívá složitější strategie, založené na suspenzi a zdánlivém zničení obyčejné reference vlastní popisné řeči. Tato suspenze je však jenom negativní podmínkou pro radikálně nový pohled na věc, pro vytvoření druhotné, nepřímé reference založené na ruinách přímé reference (druhotné jen ve vztahu k prvotnosti obyčejného jazyka).

Duální pojetí sociálního konstruování

V předchozím výkladu sociálního konstruktivismu se dají celkem snadno objevit dvě základní teoretické nesrovnalosti. Pnutí mezi různými typy konstruktivismu – pracovní manažerským, každodenním a sémiotickým – se stalo organizačním principem celého textu a již Berger a Luckmann či Habermas se s ním vědomě vyrovnávají. Rozpor můžeme nalézt i mezi paradigmatem institucionálním a narativním [Fischer 1985, Ricoeur 1986, Brunner 1987, Kabele 1989 a 1994, u nás dále Alan 1994, Kamberský 1994, Konopásek 1994], který je dle našeho názoru jen modifikací či projasněním rozporů ve východiscích Webera a Pareta. Méně nápadné jsou pak dva stejně tak zásadní vstupní předpoklady výše popsaných teorií, které je třeba učinit spornými. První odpovídá samozřejmosti individuální osoby (její subjektivity), druhý samozřejmosti předpokladu, že sociální světy jsou určité a podstata této určitosti spočívá v pravidlech a pravidelných souvislostech. Výše popsané duální pojetí sociálního konstruování [Kabele 1995] reaguje na takto zformulované teoretické výzvy. Nabízí verzi sociálního konstruování světa, který je setrvalým překonáváním neurčitosti sociálního dění zranitelnými osobami jednotlivců i sociálních útvarů. Řád světa zde musíme nahlížet z perspektivy pro něj konstitutivních mimořádných situací a přerodů. Principy sociálního konstruování mohou být pak předmětem našeho bádání jen proto, že existují společné jmenovatele uvádění neurčitého dění

do sdíleného řádu. Prosazují se napříč sociálním časoprostorem, platí pro doby řádné a v určité modifikaci i pro doby mimořádné.

Transakce a transformace

Neurčité dění uvádějí lidé a sociální útvary do řádu dosahováním porozumění i strategickým jednáním, a to tak, že dění prekonstruují, konstruují a rekonstruují jako integrální součást společného světa. Toto uvádění do řádu má tři odlišné rozměry: figurační, organizační a transformační. Je spojeno s vynaloženým úsilím, při němž jednatelé provádějí pokusy a také se vystavují riziku neúspěchu. Figuraci rozumíme především interpretační a expresivní úsilí vynakládané na tvorbu spojení neurčitého dění s poměrně určitým společně sdíleným herním rámcem určujícím, o co v dění jde. Strategické uvažování a na ně většinou vázané rozhodování těsně propojuje figuraci s organizováním, které chápeme jako propojení dvou praktik, režírování a producentství. Sociální dění se tu uvádí do řádu pomocí strategické synchronizace a zřetězení akcí a interakcí všech zúčastněných. Děje se přinucením, především však ale komunikací a vyjednáváním. Organizování je nástrojem transformace, která představuje cílový zásah vyvolávající změnu sociálního světa. Rozlišované operace – figurace, organizování a transformace – se dají od sebe čistě oddělovat jen v abstrakci. Zejména těsné spojení je mezi figurací a organizováním. V jejich spojení a prolnutí o nich budeme hovořit – respektujíc zavedenou terminologii institucionální ekonomie – jako o transakcích [Coase 1988, Williamson 1975: 4].

Dualita sociálního řádu

Osoby jednotlivců i sociálních útvarů mohou rozumět sociálnímu dění jen jako sehrávkám a inscenacím známých soutěživých nebo dramatických her, které zaznamenávají i předjímají jejich angažovanost v téměř dění. Taková porozumění tak současně odkazují ke světu jako řádu, uvnitř něhož se dění odehrává. Neurčité sociální dění je ovšem také trvalým zdrojem větších nebo menších krizí a zvratů. Nedá se mu proto vždy snadno porozumět a jednat v něm bez rizika. Díky úsilí jednotlivců a sociálních útvarů dění zpravidla získává za pochodu určitější podobu spolu s tím, jak je strategicky (soutěživě a dramaticky) hráno. Myšlenka řádu má proto dva na sebe nepřevoditelné jen v abstrakci oddělitelné rozměry: jeden je zakotven v statistické pravděpodobnosti závislosti jevů podložených pravidly hry (probability), druhý v pravděpodobných (versimilitude) příbězích a jejich situační zaměřenosti děje. První rozměr staví na předvídatelnosti, druhý řeší delikátní problém nepředvídatelnosti a jedinečnosti. V prvním případě můžeme o řádu hovořit jako o dynamickém režimu, v němž jedinečnost je srozumitelná buď jako uplatnění pravidelností a pravidel hry (mohou zde existovat pravidla hry pro změnu pravidel), anebo jejich porušení. V druhém případě budeme hovořit o světu příběhů, který propojuje a zapojuje jednotlivá vyličení sociálního dění (vyprávění), biografie, historie i mýty v jednotný a hybný obraz světa, který se děje.

Institucionalizace a narativizace

Při sociálním konstruování neurčitého dění může být dění uspokojivě spojeno s pravidelnostmi a pravidly hry anebo v případě „nouze“ může být jen zpodobeno jako sled událostí pomocí vyprávění. Proto sociální konstruování musíme popisovat v podobě dvou současně rozvíjených procesů institucionalizace a narativizace, které ovšem můžeme oddělovat jen díky abstrakci. Institucionalizace stejně jako instituce, které se v ní rodí, mají podle duálního pojetí sociálního konstruování herní charakter. Institucionalizace tedy

neústí prvotně v ustanovení vzorců jednání, které se opakují (rutinizace), ale herních rámců jednání a jeho pravidel charakteristických pro soutěživé hry. Tato pravidla se ustavují v procesu konstitucionalizace obměnou již zažitých herních rámců a jejich pravidel. Prostředkem tu je vyjednávání a metoda pokus-omyl dovolující zvládat problémové a konfliktní situace. Narativizace se podílí na sociálním konstruování tím, že pojednává a formuje sociální svět jako běh událostí, scénář otevírající se budoucnosti. Umožňuje zakoušení světa jeho účastníky v podobě sdílených, v zásadě lineárně se rozvíjejících příběhů vlastních dramatických her, které mohou být zahrnuty do uceleného světa příběhů. V „bezproblémových“ dobách jako by se sociální světy reprodukovaly a modifikovaly téměř výhradně silou institucionalizace. Ve výrazně neurčitějších krizích a převratných údobích, kdy je bytostně ohrožena integrita jak zúčastněných osob, tak jimi sdíleného světa, se pak o slovo hlásí především narativizace.

Přerody

„Pracovní, každodenní i sémiotický“ konstruktivismus stavěl – vyjma Ricoeura – téměř beze zbytku na teorii institucionalizace. Mezní situace, krize a přerody se tu jeví jenom jako upadnutí do útržkovitě popsatelného ne-řádu. Svět se ale i v krizích, mezních situacích a přerodech mění za aktivního podílu zúčastněných osob. Starý řád – jeho dynamický režim i příslušný svět příběhů – končí. V přerodu je samovolně i vědomě destruován, odstraňován a na jeho místě je vytvářen nový. Taková proměna je však vždy také konstruováním provizóriem, které je poznamenáno bohatou dynamikou sociálních problémů, mocenskými konflikty i nevyváženým, nestabilním a situačně podmíněným rozložením ztrát a zisků zúčastněných osob. Konflikty, které jsou s těmito procesy spjaté, pořádají chaotickou situaci a za příznivých okolností mytického rámování formují přerod jako sérii krizí, které dovádějí sociální útvar do nového řádu. Tyto mytické struktury určují průběh utkání s existenční ztrátou [Kübler-Rossová 1969] stejně tak jako budují na principu sémantických opozic [Greimas 1966, Lévi-Strauss 1962, Kabele 1994] nadějnou vizi nového řádu jako „mutaci starého“. Řád může být obnoven po překonání seriálu zkoušek, které činí věrohodnou „zázračnou“ proměnu starého řádu v nový.

* * *

Metaforu konstruování můžeme přijmout jedině tehdy, když si neustále budeme uvědomovat, že toto konstruování je dílem individuálních a kolektivních osob, které tak vstupují do hry sil, jež je přesahují. Mohli bychom tedy říci, že sociální konstruktivismus je přístup, který zdůrazňuje subjektivní a strategický charakter zásahů do dění připisovaných individuálním a kolektivním osobám, které takto – v druhém plánu – ustavují a vyjednávají svou totožnost. Tato hra sil vzbuzená porozuměním, volbou a jednáním individuálních a kolektivních osob je organizovatelná jen tehdy, jestliže její pravidla a příběhy respektují spontaneitu jednání osob vyrůstající z provázání svobody a odpovědnosti jednotlivce. Jakékoliv centrální konstruování sociální reality, které se pokouší rušit osobu aktérů dění uplatňující se v soutěži, tj. nahradit „neviditelnou ruku trhu a dialogu“ viditelnou, vyhání jen spontaneitu do stínových oblastí. Takové holistické inženýrství vyvlastňuje sociální skutečnost a může učinit hru společenských sil vybavenou moderními technologiemi mocnou svou nekontrolovatelností a destruktivitou. Společenské řády novodobých společností se tedy z konstruktivistického pohledu neliší mírou uplatnění spontaneity, ale jen stupněm nesvéprávnosti a marnosti jednotlivcova snažení a počtem

zbytečně zmařených lidských osudů v neprůhledné hře nadindividuálních společenských sil.

JIŘÍ KABELE je vysokoškolským učitelem v Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd UK. V minulosti se zabýval klinickou sociologií, v současné době problémy sociální transformace.

Literatura

- Alan, J. 1994. „Narativní a analytické paradigma v soudobé sociologii.“ *Sociologický časopis* 30: 11-21.
- Aristotelés 1964. *Poetika*. Praha: Orbis.
- Armon-Jones, C. 1985. „Prescription, Explication and the Social Construction of Emotion.“ *Journal for Theory of Social Behavior* 15: 1-22.
- Bateson, G. 1955. „A Theory of Play and Fantasy.“ *A.P.A. Psychiatric Research Reports* 2: 177-193.
- Becker, G. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bělohradský, V. 1992. *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Český spisovatel.
- Benford, R. 1992. „Dramaturgy and Social Movements: The Social Construction and Communication of Power.“ *Social Inquire* 62: 36-55.
- Berger, P., T. Luckmann 1966. *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday.
- Berger, P., H. Kellner, 1977. „Marriage and the Construction of Reality.“ In *Facing up to Modernity*, ed. by P. Berger. Harmondsworth: Penguin Books, Ltd.
- Black, M. 1962. *Models and Metaphors*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bruner, J. 1987. „Life as Narrative.“ *Social Research* 54: 11-32.
- Bury, M. 1986. „Social Constructionism and the Development of Medical Sociology.“ *Sociology of Health and Illness* 8: 137-169.
- Coase, R. H. 1988. *The Firm, the Market and the Law*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Coleman, J. 1990. *The Foundation of Social Theory*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Collins, P. 1989. „The Social Construction of Invisibility: Black Women's Poverty in Social Problems Discourse.“ *Perspectives on Social Problems* 1: 77-93.
- Coyne, J. 1985. „Toward a Theory of Frames and Reframing: the Social Nature of Frames.“ *Journal of Marital and Family Therapy* 11: 337-344.
- Durkheim, E. 1950. *The Rules of Sociological Method*. Chicago: Free Press.
- Durkheim, E. 1964. *The Division of Labor in Society*. Glencoe, IL: Free Press.
- Durkheim, E. 1990. *Elementarne formy życia religijnego. Biblioteka socjologiczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Etkin, N. 1992. „„Side Effects“: Cultural Constructions and Reinterpretations of Western Pharmaceuticals.“ *Medical Anthropology Quarterly* 6: 99-113.
- Fischer, W. 1985. „The Narrative Paradigm: In the Beginning.“ *Communication Monographs* 52: 347-367.
- Franc, D. 1993. „Labyrinty (virtuálního) světa.“ *S-Obzor* 2, No. 4: 15-27.
- Furet, F. 1994. *Promýšlet francouzskou revoluci*. Brno: Atlantis.
- Gallie, W. 1964. *Philosophy and Historical Understanding*. New York: Schocken Books.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Gehlen, A. 1940. *Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Berlin.
- Goffman, E. 1961. *Asylums*. New York: Anchor Books.

- Goffman, E. 1963. *Stigma*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual*. New York: Anchor Books.
- Goffman, E. 1974. *Frame Analysis*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goffman, E. 1981. *Człowiek w teatrze życia codziennego*. Warszawa: PIW.
- Granovetter, M. 1992. „Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis.“ *Acta Sociologica* 35: 3-11.
- Greimas, A. J. 1966. *Sémanique structurale. Recherche de méthode*. Paris: Librairie Larousse.
- Gusfield, J. 1967. „The Literary Rhetoric of Science: Comedy and Pathos in Drinking Driver Research.“ *American Sociological Review* 41: 16-34.
- Habermas, J. 1987. *Theory of Communicative Action*. London: Polity Press.
- Hayek, F. A. 1991. *Právo, zákonodárství a svoboda. 1) Pravidla a řád*. Praha: Academia.
- Husserl, E. 1968. *Karteziánské meditace*. Praha: Svoboda.
- Jakobson, R. 1956. „The Linguistic Problems of Aphasia.“ Pp. 70-96 in *Fundamentals of Language*, ed. by R. Jakobson, M. Halle. Hague: Mouton Publishers.
- Jakobson, R. 1993. *Dialogy*. Praha: Český spisovatel.
- Kabele, J. 1989. „Konstruování sociální reality a životopisné vyprávění.“ Pp. 3-23 in *Výzkum rodiny IV. Bulletin VÚSRP*. Praha: Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce.
- Kabele, J. 1993. „The Dynamics of Social Problems and Czechoslovak Transition.“ *Social Research* 60: 763-768.
- Kabele, J. 1994. „Mýtus, realita a transformace.“ *Sociologický časopis* 30: 21-35.
- Kabele, J. 1995. „Přerody: principy sociálního konstruování.“ Habilitační práce. Praha: FSV UK.
- Kamberský, P. 1994. „Prolínání světů.“ *S-Obzor* 4, No. 4: 12-27.
- King, D. 1987. „Social Constructionism and Medical Knowledge: The Case of Transsexualism.“ *Sociology of Health and Illness* 9: 356-377.
- Kitsuse, J. I., M. Spector, 1973. „Toward a Sociology of Social Problems: Social Conditions, Value-Judgments, and Social Problems.“ *Social Problems* 12: 131-139.
- Knight, F. 1921. *Risk, Uncertainty, and Profit*. New York: Hart, Schaffner, and Marx.
- Konopásek, Z. 1994. „Auto/biografie a sociologie: druhá verze.“ Praha: Institut sociologických studií FSV UK.
- Kübler-Ross, E. 1969. *On Death and Dying*. New York: McMillan Publishing Co.
- Lévi-Strauss, C. 1950. „The Structural Study of Myth.“ *Journal of American Folklore* 68: 428-444.
- Lévi-Strauss, C. 1962. *Myšlení přírodních národů*. Praha: Český spisovatel.
- Linz, S. 1974. *Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. London: Johns Hopkins University Press.
- Marris, P. 1974. *Loss and Change*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Marx, K. 1953. *Kapitál*. Praha: SNPL.
- Marx, K. 1978. *Ekonomické a filosofické rukopisy*. Praha: Svoboda.
- Mead, G. 1934. *Mind, Self and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mechling, J. 1984. „Peter L. Berger's Novels of Precarious Vision.“ *Sociological Inquiry* 54: 359-381.
- Menger, C. 1976. *Principles of Economics (1871)*. New York and London: New York University Press.
- Menger, K. 1883. *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere*. Leipzig.

- North, D. C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pareto, V. 1966. *Sociological Writings*. London: Pall Mall Press.
- Plessner, H. 1928. *Die Stufen des Organischen und der Mensch*. Berlin.
- Popper, K. R. 1950. *The Open Society and Its Enemies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Popper, K. R. 1960. *The Poverty of Historicism (2nd edition)*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ricoeur, P. 1978. „The Metaphorical Process as Cognition, Imagination, and Feeling.“ Pp. 141-159 in *On Metaphor*, ed. by S. Sacks. Chicago: University of Chicago Press.
- Ricoeur, P. 1981. *Hermeneutics and the Human Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricoeur, P. 1986. *Time and Narrative (Vol. 2)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Saussure, F. de 1989. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- Schumpeter, J. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Brothers.
- Schumpeter, J. 1964. *Business Cycles*. New York: McGraw-Hill Co.
- Schütz, A. 1962. *Collected Papers I. The Problem of Social Reality*. Hague: Martinus Nijhoff.
- Smith, A. 1930. *Wealth of Nations (1776)*. London: E. Cannon.
- Sobota, K. 1992. „The Rhetorical Construction of Law.“ *International Journal for the Semiotics of Law* 5: 39-54.
- Stallings, R. 1990. „Media Discourse and the Social Construction of Risk.“ *Social Problems* 37: 80-99.
- Srubar, I. 1993. „On the Limits of Rational Choice.“ *Rationality and Society* 5: 32-46.
- Šrubař, I. 1993. „Sociální jednání a sociální řád.“ *S-Obzor* 2, No. 4: 5-17.
- Thomas, W. 1966. *Social Organization and Social Personality*. London/Chicago: Phoenix Books/The University of Chicago Press.
- Tilly, C. 1975. „Western State-Making and Theories of Political Transformation.“ In *The Formation of National States in Western Europe*, ed. by C. Tilly. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Toulmin, S. 1964. *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner, V. 1980. „Social Dramas and Stories about Them.“ In *Narrative*, ed. by W. Mitchell. Chicago: Chicago University Press.
- Wambach, J. 1985. „The Grief Process as a Social Construct.“ *Omega* 16: 201-211.
- Weber, M. 1947. *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: O.U.P.
- Weber, M. 1968. *Economy and Society (1921)*. New York: Bedminster Press.
- Weber, M. 1983. „Protestantská etika a duch kapitalizmu (1920).“ Pp. 271-361 in *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda.
- Williams, G. 1984. „The Genesis of Chronic Illness: Narrative Re-construction.“ *Sociology of Health and Illness* 6: 175-200.
- Williamson, O. 1975. *Market and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. New York: The Free Press.
- Wolf, C. 1992. „Constructions of Lynching.“ *Sociological Inquiry* 62: 84-97.
- Wynne, D. 1990. „Leisure, Lifestyle, and the Construction of Social Position.“ *Leisure Studies* 9: 21-34.

Summary

Constructivism is based on the supposition that society is a human product. It comes into being by the cumulative effect of individual interventions into reality directed by the „invisible hand“ of institutions which are also people's construction. This paper argues that sociology and other social

sciences are influenced by constructivism when they connect the transformation of static and traditional societies into modern and dynamic ones primarily with the division of labour. Elements of this labour&management constructivism are revealed in the classics of sociology (Marx, Durkheim, Weber and Pareto) and American pragmatic sociology (Thomas, Mead and Chicago school). The social constructivism of Schütz, Berger, Luckmann and Goffman directed the focus of sociology to the intentional structuring of everyday social reality – taken for granted – by mutual communication and individual activities. Berger and Luckmann [1966] put forward the theory of the social construction of reality as a synthesis of Weber's understanding of sociology with Durkheim's realistic approach to social reality. They based this synthesis on their new sociology of knowledge which incorporated views of Plessner's and Gehlen's philosophical anthropology, Schütz's phenomenological sociology, and Mead's symbolic interactionism.

Our survey of social constructivism continues with the theories of „reaching understanding“, i.e. theories on the semiotic construction of reality. Here, we mention Garfinkel's studies of indexical expressions, Habermas' theory of argumentative rationality and Ricoeur's hermeneutics based on the notions of narration and metaphor. The author's dual concept of the social construction of reality is presented at the end of the paper. The central puzzle of this theory is how to cope with extreme situations, crisis and transitions. This is two-dimensional, both dimensions being present in normal situations: the imprinting of regularity, the rules of the game to the flow of events (institutionalisation) and the ever possible depiction of the same flow of events by narratives (narrativization). During crisis and transitions, the latter was only ever predominant uppermost in stressful situations of high uncertainty.

The structure of the paper is as follows:

Introduction

The recent expansion of social constructivism

Metaphor of construction

Constructivism as a self-concept of modern society

Construction, division of labour and the ethos of calling

Metaphor of construction versus traditionalism

Spontaneous versus controlled constructivism

Popper's open society

Coase: the competition of market and organisation

Constructivism versus systemic societism

Methodological individualism versus holism

Berger and Luckmann's social constructivism

Plan of presentation

Elements of constructivism in the classics of sociology

Durkheim and Marx

Weber and Pareto

American pragmatic sociology

The social constructivism of second half of 20th century

Schütz's phenomenological sociology

Structure of life world

Berger and Luckmann's social construction of reality

Theory of institutionalisation

Diffusion of institutions and their legitimation

Goffman's strategic interactionism

Theory of institutionalisation

The notion of strategic interaction

Semiotic constructivism

Garfinkel's ethnomethodology

Garfinkel's experiments

Ethnomethodology

Reflexivity of routine activities

Habermas' theory of communicative action

The rationalisation of society

Ricouer's hermeneutic

Narration as a source of mimesis and understanding

Metaphor as a source of new understanding

The dual concept of social constructivism

Transactions and transformations

Duality of social order

Institutionalisation and narrativization

Transitions

SOCIOLOGIA

Časopis Sociologického ústavu SAV

vychádza 6 krát ročne vo Vydavateľstve SAP spol. s r.o.

Ročné predplatné 201.- Sk, jednotlivé číslo 29.- Sk, rozsah 96 s.

ponúka vážnym záujemcom

* teoretické štúdie, sociologické eseje, interpretácie sociologických výskumov, rozhlady, dokumenty z histórie slovenskej sociológie, správy a informácie o sociológii u nás i v zahraničí, recenzie a anotácie sociologickej literatúry,

* z oblasti politického a občianskeho života, ekonomickej a sociálnej transformácie, sociologických problémov práce a podniku, zamestnanosti, sociálnej patológie, mesta a vidieka, rodiny a mládeže, duchovného života a verejnej mienky.

Číslo 1-2/1995

I. Mikloš: *Analýza postupu ekonomickej transformácie v ČSFR a SR*. K. Pekník: *Globálne tendencie zmien v príjmovej štruktúre obyvateľstva Slovenska počas transformačného obdobia do konca roku 1993*. P. Križan, J. Ďurian, P. Krnáč: *Reforma štruktúry, riadenia a financovania zdravotníctva na Slovensku v rokoch 1989-1993*. L. Falt'an, P. Gajdoš, J. Pašiak: *Marginálne územia na Slovensku - história a súčasnosť*. P. Guráň, J. Filadelfiová, A. Ritomský: *Lokálna typológia rodinného správania na Slovensku*.

Číslo 3/1995

R. Roško: *Pred tridsiatimi rokmi*. S. Szomolányi: *Metareflexia histórie SÚ SAV*. L. Falt'an: *Sociologický ústav - päť rokov existencie. Beseda k tridsiatemu výročiu vzniku Sociologického ústavu SAV*. A. Štefánek: *Národ, nacionalizmus, homoetnológia*. R. Roško: *K hypotéze o reziduálnej skupine*. E. Laiferová: *Sociológia v meniacej sa spoločnosti*. J. Sopóci: *K aktuálnym otázkam výskumu verejnej mienky*. P. Ondrejko: *Katedra sociálnej práce Pedagogickej fakulty UK*.

Číslo 4/1995

P. Gajdoš: *Transformačný proces a rozvojové problémy sídiel a regiónov na Slovensku*. M. Strussová: *Všeobecná problematika vzťahu sídelných spoločenstiev a sídelnej samosprávy*. A. Kvasničková: *Ku konceptualizácii nových otázok sociológie literatúry*. J. Sopóci, R. Roško, B. Búzik: *Teoretická diverzifikácia slovenskej sociológie*. L. Macháček: *Tretí sektor a občianska spoločnosť*. L. Malíková: *Lokálna moc v transformačnom procese*. S. Miháliková: *Demokracia a ľudské práva v stredovýchodnej Európe*.

Číslo 5-6/1995

M. Sloboda: *Úvahy o tolerancii a intolerancii*. I. Chorvát: *Ženské hnutie a rodina: príbeh západného feminizmu*. L. Kráľová: *Vývojové tendencie v manželských vzťahoch v západnej Európe a na Slovensku*. E. Kvapilová: *Práca a občianstvo (dva pohľady na problematiku občianskych práv)*. M. Lukáčsová, Z. Kusá: *Interpretácia súčasného slovensko - maďarského súžitia a rodinná pamäť*. L. Benkovičová: *Tolerancia a intolerancia v každodennom živote*. L. Mistríková: *Prejavy intolerancie a násilia voči ženám v SR*. M. Schragegová, E. Rošková: *Lokálna environmentálna zmena ako subjektívna životná udalosť*.

Objednávajú si aj Vy na adrese:

Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava

tel.: 07-326321, Fax: 07-361312

Politická kultura – teoretický koncept a výzkum*

ZDENKA VAJDOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Political Culture – Theoretical Concept and Research

Abstract: The text deals with the history and the genesis of the term „political culture“. The author refers extensively to the book *Civic Culture* written by Almond and Verba as a classical theoretical and empirical study. Current studies, which focus on defining post-communist regimes maintaining and developing democracies exploiting the term of political culture as a data organising concept, illustrate the topicality of the concept. Some examples of Czech surveys of political culture are briefly introduced. The text could serve as an introduction to the theoretical concept of political culture in the Czech sociological environment and in view of contemporary empirical research on political culture in the Czech society.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 339-351)

Z historie pojmu politická kultura

Budeme-li sledovat Almondův [Almond 1980] výklad historie pojmu politická kultura, resp. změna politické kultury, budeme sledovat historii jednoho z nejsilnějších témat klasické literatury. Souvislost strukturálních a performančních charakteristik společností s postoji, hodnotami, politickou socializací a politickým chováním jejích členů zmiňují v analytických nebo aforistických formulacích Platón, Aristotelés, Machiavelli, Montesquieu, Rousseau i Tocqueville. Osvícenství a liberální teorie 17.-19. století byly zásadně teoriemi politické kultury a politické socializace. Sociologie, která se v 19. století začala rozvíjet, spolehlivě rozeznávala důležitost subjektivních proměnných pro vysvětlení politických jevů: Saint Simon, Comte, Marx, Durkheim, Pareto a hlavně Weber. Závaznost subjektivních proměnných lze vidět v tom, že typy politické autority Maxe Webera jsou subjektivní kategorie; difference mezi politickými systémy jsou odvozeny od subjektivních kategorií; typologie politických stran je založena na subjektivních důvodech ať členství nebo podpory straně. To všechno významně ovlivnilo teorie rozvoje a modernizace, které se berou v potaz při výzkumu politické kultury. Pokračovatelem Webera je T. Parsons v tom smyslu, že jeho kategorie jako specifická, univerzalismus, cílová motivace a afektivní neutralita jsou z Weberovy pozice interpretovatelné jako vlastnosti racionální kultury a struktury, zatímco opozitní kategorie jako aspekty tradice.²

*) Text byl zpracován v souvislosti s výzkumným projektem „Politická kultura lokálních společenství“, podpořeným grantem GA ČR 408/93/1084.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Zdenka Vajdová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 235, fax (02) 24 22 02 78, e-mail local@site.cas.cz

1) V originálním textu je slovo polity, kterému rozumíme takto: jakákoliv komunita, žijící pod organizovaným systémem vlády.

2) Jde o kategorie rozptýlenost, partikularismus, askripce a afektivita.

Dalším intelektuálním proudem, který vešel do konceptualizace politické kultury a jejího výzkumu byla podle Almonda [1980: 12] sociální psychologie; v citované práci je disciplína popsána jako „úsilí porozumět a vysvětlit, jak a proč jsou postoje a chování individuí podmíněny a ovlivněny přítomností a působením jiných individuí a sociálních uskupení“.³ V této souvislosti zmiňuje Almond jako vlivné studie výzkum *Autoritářská osobnost* (Adorno et al.) a *Americký voják* (Stouffer et al.); první kombinující metody a teorie psychologie, sociologie a psychoanalýzy, druhá rozvíjející metody a teorii sociální psychologie. Lazarsfeldovy výzkumy volebních preferencí v termínech demografických charakteristik, postojových vzorců a otevřenosti komunikaci zanechaly rovněž svůj vliv na studie formování politických postojů. Almond ještě konstatuje vliv psychoantropologie, která se pokoušela vysvětlit odstíny politické kultury socializací v dětství, nevědomými motivacemi a psychologickými mechanismy.

Avšak za katalyzátor a motor konceptualizace a výzkumu politické kultury v 60. letech považuje Almond [1980: 15] „novou výzkumnou technologii – survey“ (dotazníkové šetření) a rozvoj statistické analýzy dat.

Politická kultura tak představuje v sociologii poměrně otevřený koncept, ale o jeho podstatě existuje více méně souladné mínění. Široce se užívá Almond-Verbovo vymezení [Almond, Verba 1963: 14-17]: politická kultura společnosti se vztahuje k politickému systému, jak je internalizován v poznání, cítění a hodnocení členů této společnosti; koncept je operacionalizován skrze politické orientace k politickým objektům; pak charakterizovat politickou kulturu národa znamená určit frekvence různých druhů kognitivních, emotivních a evaluativních orientací

- vůči politickému systému obecně (např. státu, kde poznávací a hodnotící aspekt je vyjadřován jako „malý či velký“, „slabý či silný“, a systém vlády jako „demokratický či konstituční či socialistický“; cítění pak zahrnuje patriotismus nebo odcizení);
- vůči politickým a administrativním procesům jako vstupním a výstupním aspektům politického systému (u každého aspektu lze rozlišit strukturu či role – legislativa, exekutiva, byrokracie, dále nositelé těchto rolí a samotná politika či rozhodování);
- a vůči sobě jako politickému aktéru.⁴

Almond a Verba v citované práci pak popisují *tři základní typy politické kultury*, které mají ve svém základu koncepty a kategorie Weberovy a Parsonsovy:

- parochiální; lze ji najít ve společnostech kmenových a v takových lokálních komunitách, kde neexistují specializované politické role;
- subjektivní či poddanská, charakterizovaná vysokou frekvencí orientací vůči diferencovanému politickému systému a jeho výstupním aspektům či administrativní stránce systému, orientace vůči sobě jako politickému aktéru dosahují nuly; jde o pasivní vztah vůči politickému systému;

³) Základní jednotky, které sociální psychologie užívá jako prvky explanace, jsou instinkt, zvyk, sentiment a postoj. Nelze na tomto místě aspoň nepřipomenout jméno Norberta Eliase a jeho figurativní sociologii, jejímž východiskem je „individuum ve figuraci s ostatními individui a sociálními uskupeními“ [Elias 1978].

⁴) Chceme-li pak mluvit o politické kultuře lokálního společenství, to zde znamená specifikaci ve smyslu určení populace, na kterou se distribuce politických orientací vztahuje, a politický systém je zde určen především jako lokální politický systém: instituce veřejné správy na lokální úrovni, politické strany a další organizace občanů, prostředky komunikace.

- participativní, charakterizovaná jasnou orientací jednotlivců na politický systém, na jeho politické i administrativní struktury, a orientací jednotlivce na vlastní aktivní roli v systému.

Sám pojem *občanská kultura* je založen na následujících představách [Almond, Verba 1963: 21-25]): Politická kultura může či nemusí být kongruentní, může či nemusí být v souladu s politickou strukturou. A je kongruentní tam, „...kde poznání vzhledem k politickému systému je převážně správné či odpovídající, kde cítění a hodnocení jsou spíše pozitivní.“ Obecně lze vzájemně přiřadit, resp. lze považovat za kongruentní: parochiální politickou kulturu a tradiční komunitní politickou strukturu; subjektivní-poddanskou politickou kulturu a centralizovaný autoritativní systém; konečně participativní politickou kulturu a demokratickou politickou strukturu. Kongruence je pak charakterizována jako silná, převládá-li v postojích důvěra, oddanost, loajalita (allegiance), nebo jako slabá, převládá-li lhostejnost (apathy); inkongruence je pak charakterizována odcizením (alienation). Je nezbytné připomenout, že jde především o procesy; politické systémy se mění, stav kongruence není trvalý, většina politických systémů stále mění do určité míry svou formu.

Podle Almonda a Verby [1963: 32 an.] lze rozlišit další typy politické kultury – smíšené, charakterizované hojným současným zastoupením frekvencí postojů, které byly nejfrekvetovanější v již dříve zmíněných „čistých“ typech politické kultury. Almond a Verba pak určují občanskou kulturu takto: je to smíšená politická kultura, v níž se participativní orientace kombinují s poddanskými a parochiálními orientacemi; nikoliv, že by je nahrazovaly. „Jednotlivec se stává účastníkem politického procesu, aniž by odložil své poddanské či parochiální orientace“ (...) „jsou kongruentní s participativní orientací“, a sice v tom smyslu, že neparticipativní, více tradiční orientace omezují, usměrňují jednotlivcovu zaujetí vůči politice do rozumných mezí. Vedle postojů nakloněných participaci v politickém systému hrají neméně důležitou roli nepolitické postoje, jako jsou důvěra k ostatním lidem a společenská participace obecně. „Zachování těchto tradičnějších postojů a jejich spojení s participativními orientacemi vede k rovnovážné politické kultuře, kde politická aktivita, zapojení se a racionalita existují, ale jsou vyváženy pasivitou, tradicí a respektováním parochiálních hodnot.“ Pro udržení demokratických institucí politického systému je tento typ kultury považován za rozhodující. Vzájemný vztah postojů a politického chování prokázali autoři (1) ve vzájemném vztahu schopnosti porozumět politice, pocitu schopnosti ovlivnit politiku a faktické zkušenosti s jejím ovlivněním, (2) ve vzájemném vztahu pocitu politické kompetence, politické participace a pozitivní podpory politického systému a (3) ve vzájemném vztahu mezi obecnou důvěrou v lidi a schopností spolupracovat v politice.⁵

Kritika vytykala studii *Civic Culture* především to, že imputuje kauzální vztah mezi kulturou a strukturou s tím, že první produkuje druhé. Almond považuje tuto kritiku za nesprávnou [Almond 1980: 29] a tvrdí, že ve studii je koncept politické kultury chápán i jako závislá, i jako nezávislá proměnná, jako příčina, ale i jako důsledek.

⁵) Empirickými daty studie *The Civic Culture* bylo 5000 rozhovorů v pěti státech (USA, Velká Británie, NSR, Itálie, Mexiko). Zjištění převažujících typů politické kultury a srovnání bylo cílem studie. Studie [Almond, Verba 1963] se stala zdrojem poučení pro každého, kdo se v této oblasti angažoval. „Je to jedna z nejcitovanějších studií 60. let“ [Wiater 1980: 105]. Přístup aplikovaný ve studii ovlivnil vědce po celém světě.

Ale pozdržme se ještě u historie konceptu politická kultura [Almond 1980], neboť ta naznačuje, za jakých společenských situací se dostává koncept politické kultury do středu pozornosti. Byl to kolaps evropských kontinentálních demokracií – Francie, Itálie a Německo a nárůst totalitních hnutí po druhé světové válce, který vzbudil novou vlnu úvah a teoretických spekulací o podmínkách stability demokracie. Říká se, že nestabilita demokracie a kolaps režimů byly důsledkem masové společnosti, která vznikla jako vedlejší produkt procesů industrializace, urbanizace a demokratizace; rozpad sociálních vazeb a sociální organizace v masové společnosti ji činí náchylnou k podřízení se demagogickému vedení a autoritářskému hnutí.⁶ Pluralistická teorie, která byla v této souvislosti vypracována, má hodně společného s tradicí smíšené vlády (trochu oligarchie, trochu demokracie už doporučuje Aristoteles) a teorií občanské kultury právě v důrazu na vyškolené elity, na integraci jednotlivců do společenských struktur. Z pluralistické hypotézy vyplývala role zájmových skupin, které formulovaly zájmy a potřeby různých sociálních skupin. Role spočívala v tom, že se jednak utvářela zdatná zájmová elita, a jednak možnosti redukovat intenzitu zájmů jejich rozptýlením. Od realizace doporučení vyplývajících z pluralistické hypotézy se pak očekávalo potlačení důsledků masové společnosti.⁷

V adaptaci pojmu politická, resp. občanská kultura pro potřeby empirických šetření lze u různých autorů pozorovat různě kladený důraz. Zrekapitulujme si podle toho, jak informuje Almond [1980]. Almond zdůraznil ve studii *Civic Culture* [Almond, Verba 1963] politické vědomosti a dovednosti, citové a hodnotové orientace vůči politickému systému jako celku, vůči sobě jako účastníku politických procesů, vůči politickým stranám a volbám atp. Verba [Pye, Verba 1966] definoval důležité dimenze politické kultury, jako je např. národní identita, postoj vůči sobě jako účastníku, postoj ke spoluobčanům, postoj a očekávání vzhledem k výstupům vládní politiky, znalosti o procesu politického rozhodování a postoje k němu. Dahl [1966] se soustřeďuje na orientace vůči politickému systému jako celku, na postoje ke kooperaci, k jednotlivci a k lidem obecně, na orientace související s řešením problémů, ať už pragmatických, nebo ideologických.

⁶) Almond cituje v této souvislosti Lederera, Arendtovou, Kornhausera a Fromma.

⁷) Jako příklad pluralistické teorie uvádí Almond *Pět podmínek úspěchu demokratické metody* Josepha Schumpetera [1942]. (1) Demokratická politika potřebuje vycvičené profesionální politiky (nejen charakterní a inteligentní, ale i zdatné ve vyjednávání, vytváření koalic, vedení volební kampaně atp.); (2) Politický proces nemá být zahlcen množstvím projektů a programů, tj. rozsah vlády má být omezen; (3) Musí existovat profesionální byrokracie, aby zajistila kontinuitu a odbornost legislativních a administrativních procesů, tj. byrokratický profesionalismus má být silný a důvěryhodný, aby mohl instruovat politiky; (4) Má existovat demokratická sebekontrola, jde o doménu toho, čemu se říká politická kultura: všichni – vláda, opozice, poslanci, voliči – musí respektovat politickou dělbu práce; opozice má povinnost oponovat, ale musí odolat pokušení svrhnout či ohrozit vládu vždycky, když to jen trochu jde; voliči musí respektovat dělbu práce mezi sebou a zvolenými, nesmějí snadno ztrácet důvěru mezi volbami a musí respektovat fakt, že když si jednou někoho zvolili, pak politická akce je jeho byznys; (5) Tolerance různých přesvědčení a mínění, tj. všechny smysluplné zájmy mají být prakticky ve vzájemné shodě a oddány nejen zemi, ale i strukturálním principům existující společnosti. Těchto pět podmínek vychází z analýzy Anglie a USA, ale také Německa, Itálie a Francie, při hledání odpovědi na otázku, proč se demokracie zachovala u prvních zemí a zkolabovala na evropském kontinentu.

Ani marxistická sociologie východní Evropy nezůstala nezasažena proudem zájmu o rozvíjení konceptu a výzkum politické kultury v 60. letech. Wiatr [1980] připomíná dva autory, jejichž práce se zabývá problematikou politické kultury, v jejichž textech je koncept považován za legitimní prvek v terminologii marxistické společenské vědy: Burlatski [1970] v SSSR a Markiewicz [1972] v Polsku. Každý z nich vymezuje termín po svém; neliší se však navzájem a příliš ani od Almondova vymezení v *Civic Culture*, jak je analyzoval Wiatr. Wiatr sám vypracoval definici politické kultury: [Wiatr 1973: 367] „je to komplex postojů, hodnot a vzorců chování existujících v dané společnosti; souvisejí se vzájemnými vztahy moci (státu) a občana a zahrnují tyto kategorie: znalost politiky, hodnocení politických jevů, emotivní aspekt politických postojů a vzorce politického chování.“ Pokud jde o empirický výzkum politické kultury v socialistických zemích, Wiatr [1980: 106] rekapituluje: „Jenom v některých zemích východní Evropy, za zmínku stojí Polsko a Jugoslávie, kde byly nějaké výzkumy realizovány a výsledky, týkající se vybraných aspektů politické kultury byly publikovány.“ Připomíná také rozsáhlý mezinárodní projekt ze 60. let *Hodnoty a aktivní komunita*,⁸ na němž participovalo Polsko, Indie, USA a Jugoslávie a který nebyl zaměřen exkluzivně na politickou kulturu, nicméně je považován „za příspěvek ke komparativnímu výzkumu politické kultury elit“.⁹

Aktuálnost pojmu politická kultura

Z předcházejícího se zdá, že lze připustit názor: politická kultura se dostává do centra pozornosti vždy znovu, když dochází ve společnosti k radikálním změnám politického systému, k utvoření nových politických institucí, které mají garantovat prosazení nových norem a působí na změnu politické kultury tak, aby se stala kongruentní s novou politickou strukturou. V průběhu posledních tří dekad se závažnost pojmu politická kultura, resp. občanská kultura, prosazovala v souvislosti s nově vznikajícími a zanikajícími demokraciemi, v poslední době v souvislosti s pádem komunistických režimů ve střední a východní Evropě.

S. M. Lipset v Adrese americké sociologické společnosti „The Social Requisites of Democracy Revisited“ [Lipset 1994] zmiňuje obtíže, které provázejí pohyb společnosti k demokracii. Připomíná, že demokracie vyžaduje podpůrnou politickou kulturu, v níž občané i elity akceptují principy demokratické společnosti, kde „...Silná občanská

⁸) Za zmíněným projektem *Hodnoty...* (Values and Active Community) stojí především jména Adam Przeworski a Henri Teune.

⁹) Na rozdíl od studie *Civic Culture*, která byla orientována na národní populaci, studie *Values...* měla jako jednotku komunitu, která byla v jednotlivých zúčastněných státech specifikována jako taková územně administrativní jednotka, aby byly zajištěny nároky komparace. Byly empiricky šetřeny dvě populace; jednak soubor občanů vymezené jednotky (okres, komuna, municipalita) přičemž bylo uplatněno dotazníkové šetření a statistické metody analýzy dat, jednak soubor lidí zastávajících v té době významné funkce ve společenském životě dané komunity – lokální elity, kde byly uplatněny i metody další. Kombinace různých zdrojů informace a různých metod představovala metodologický problém. Na druhé straně umožňovala hledat odpovědi i jinde než jenom ve studiu postojů. Wiatr [1980: 110] k tomu říká: „Vzniklo tak mnoho, ne úplně vyřešených problémů, jako např. oprávněnost interpretace rozdílů v aktivitě mezi jednotlivými komunitami na základě charakteristiky elit, jejich hodnot apod., aniž by byly současně studovány postoje obecného lidu a faktické chování elit. Krátce, projekt *Values...* se podujal ambicióznějšího (než *Civic Culture*) metodologického úkolu, ale zaplatil za to vysokou cenu tím, že zůstala řada metodologických a teoretických problémů nevyřešena.“

společnost – existence množství prostředkujících institucí včetně skupin, médií a sítí, které nezávisle operují mezi jednotlivci a státem, povzbuzuje stabilní systém. (...) Skupiny občanů musí být základem a zdrojem podpory institucionalizovaným politickým stranám, které jsou nezbytnou podmínkou – také součástí definice – moderní demokracie.“ Ovšem takové normy se ve společnosti neprosadí ze dne na den. Lipset cituje Huntingtona [1991]: ze 32 ve světě fungujících demokracií se v roce 1958 do poloviny let 70. vrátila k autoritářskému systému jedna třetina. S. M. Lipset vyjadřuje pochyby o demokratické budoucnosti postkomunistických zemí. Domnívá se, na základě dat a dostupných informací, že právě tento typ politické kultury – občanská kultura – v těchto zemích chybí nebo je jen slabě zastoupen.

Koncepty obsažené ve studii *Civic Culture* a dalších pracích pojednávajících toto téma sleduje Putnamova studie *Making Democracy Work* z roku 1993 [Putnam 1993].¹⁰ Referuje o 20 let trvajícím výzkumu regionálních vlád v Itálii. Původně byl celý výzkum zaměřen na kontinuitu a změnu regionální politiky. Později, když byly zjištěny velké rozdíly v úspěšnosti různých regionálních vlád, se pozornost stočila na jejich srovnání a z toho vyplývající fakt, že rozdíly mezi regiony mají hluboké historické kořeny. Pojmy občanská kultura, sociální kapitál, normy vzájemnosti a sítě občanské angažovanosti či účasti se staly vysvětlujícími proměnnými úspěchu či neúspěchu regionálních vlád.¹¹

Sítě občanské účasti jsou základní formou sociálního kapitálu [Putnam 1993: 173 an.]. Čím hustší je síť těchto vztahů v komunitě, tím je pravděpodobnější, že občané budou schopni kooperovat. Neboť tyto sítě usnadňují komunikaci a zlepšují toky informací o důvěryhodnosti jednotlivců. Důvěra a spolupráce závisí na spolehlivé informaci o minulém chování a současných zájmech potenciálních partnerů. Putnam dovozuje a posléze dokládá empirickým materiálem: kde v historii existovaly úspěšné formy spolupráce v komunitě, je na co navázat, semínka důvěry jsou zaseta. Zatímco v klientelistické společnosti, s převažujícími vertikálními toky a nesymetrickými závazky, jsou skupiny s horizontálními vazbami a solidarita podryty. Putnamova studie zkoumala sílu a mocnost institucionální reformy jako strategie politické změny a tlaky, zábrany, které jí klade sociální kontext. Studie ukázala, že tam, kde byla politická kultura charakterizována normami vzájemnosti a sítě společenské angažovanosti ztělesněny v různých organizacích s převažující horizontální vazbou, tyto horizontální občanské vazby pojistily zvýšení

¹⁰) Z dalšího je jistě zřejmé, že toto navazování se neděje tak, jak se lze dočíst v kritické recenzi G. Therborna (*Contemporary Sociology* 1995, s. 350) knihy L. Diamonda [1993] o politické kultuře a demokracii v rozvojových zemích: „Je to kniha ke cti a paměti starých dobrých časů před marxismem a *rational choice*, kdy modernita byla synonymem pro USA a kdy centrum Civic Culture bylo na Main Street“. Therborn totiž autorovi recenzované knihy zazlívá, že ponechal stranou to, kde se politická kultura projevuje v konkrétních kontextech, jako v politické rétorice, volební kampani, při politickém rozhodování, při implementaci politických rozhodnutí, ale i v interakci elit, ve vztazích státních aparátů, ve vztazích mezi státními úředníky nebo politiky a občany.

¹¹) Pojmu sociální kapitál rozumíme jako J. S. Coleman [1990: 302 an.]: jde o specifickou vlastnost struktury vztahů mezi lidmi; neleží ani v lidech, ani ve fyzických implementech produkce, narozdíl od lidského a fyzického kapitálu. „Sociální kapitál se vytváří, jestliže se vztahy mezi lidmi mění takovým způsobem, který usnadňuje jednání“. Není soukromým vlastnictvím žádné osoby, která z něj profituje, je nezcižitelný. Platí o něm, že faktory, které činí jednotlivce méně závislým na ostatních, jako např. blahobyt nebo masivní oficiální zdroje podpory, sociální kapitál deprivují. Na druhé straně je posilován častým využíváním.

úrovně institucionálního výkonu a ekonomiky. Stát a trh je uvažován jako alternativa pro řešení sociálních problémů, ale studie naznačuje, že stát i trh působí mnohem efektivněji v občanském prostředí; charakteristikou občanského prostředí je, že jeho stopy vedou do historie společnosti.¹² Putnamova pochybnost o trvalosti demokratického vývoje v postkomunistických zemích, vyslovená na konci jeho studie, čerpá z výše uvedených úvah a závěrů, v nichž sociální kapitál v pojmech jako důvěra, normy vzájemnosti a sítě občanské angažovanosti jsou klíčovými slovy pro „sociální kontext a historii“ [Putnam 1993: 183]: „Mnoho postkomunistických zemí mělo chudé občanské tradice ještě před příchodem komunismu a totalitní vláda zneužila i tento rozsah sociálního kapitálu...“

Ucelenou studií politické kultury v postkomunistických zemích je Schöpflinův příspěvek [Schöpflin 1993] o kultuře a identitě v postkomunistické Evropě. Úvahy a závěry příspěvku jednak dovozují vrstvení a změny politické kultury ve vzájemné závislosti s působením existujících politických režimů a jejich změn, jednak ústí v explicitní deskripci vzorců politické kultury, které vertikálně, a podle jeho mínění hluboce, rozdělují populaci jednotlivých postkomunistických států do tří kategorií s velice různými aspiracemi, omezenou komunikací mezi sebou a povážlivými vzájemnými nedorozuměními až antagonismy. Jsou popsány takto:

1. Tradiční společnost je popsána jako venkovská společnost, jejíž hodnoty přežily komunistickou modernizaci. Hodnoty jsou silně kolektivistické, hierarchické, antiintelektuální; k politice je nedůvěra na jedné straně, na druhé straně je společnost přístupná manipulaci populistickou demagogií. Veřejná kontrola moci není normou, ale existuje široké pole iluzí o tom, k čemu všemu je moc dobrá. Nízká úroveň politické gramotnosti vede k povýšení role státu a do závislosti na něm. Tradiční společnost těžce zápasí s komplexitou industriálního života, lidé jsou tlačeni do jednostranného vztahu s nepochopitelným státem a do podřízenosti etatismu. Komunistická industrializace je jediná poznaná a (tudíž splývá s obecným procesem industrializace) zanechává nepřátelství a nedůvěru vůči městu.¹³
2. Druhým segmentem je společnost vzniklá až za komunismu a utvářená komunistickým režimem, která si uchovává jako svůj nejvýraznější rys pozitivní postoj k závislosti na státu. Stát je i nadále považován za nejlepšího garanta osobního i kolektivního dobra. Komunistický systém, i když ne zcela perfektní, byl zdrojem společenského postavení, úspěchu, identity lidí. Na rozdíl od tradičního segmentu společnosti ak-

¹²) Je třeba mít na paměti a respektovat tvrzení, jako je A. Goldsmithovo [1994] „nelze najít rozhodný vztah mezi typem politického systému a ekonomickým rozvojem“. Liberální hypotéza o tom, že demokracie podporuje ekonomický rozvoj a autoritativní režim ne, není verifikována; demokratizace nemusí významně zlepšit ekonomické podmínky, ani je nemusí významně poškodit. Podle Goldsmitha má politická změna v jakémkoliv směru málo závislý ekonomický efekt, ať pozitivní, nebo negativní a rozvoj politické a občanské svobody je zanedbatelným faktorem klimatu vhodného pro obchod a průmysl; „hodnota demokratizace je v ní samotná a ne proto, že by to byl nástroj ekonomického vylepšení“.

¹³) O českých zemích říká Schöpflin [1993: 29]: „Absorpce rolnictva do průmyslu se tady odehrála daleko dřív (než v Polsku např.), když začala již před 1. světovou válkou, avšak dala české industrializaci zvláštní povahu; byly vytvořeny společenské útvary, izolované od řady technologických a ekonomických procesů, jež mohly založit postoje příznivější a uvolněnější vůči mobilitě a změně.“ Česká dělnická třída tak byla prostoupěna konzervativními hodnotami hierarchie a nehybnosti – cituje Rupnika.

ceptoval druhý segment modernizaci jako industrializaci a za nejefektivnější nástroj tohoto procesu považuje stát. Také byrokracie a transformace shora je považována za nejrozměrnější způsob změny. Nižší vrstvy tohoto segmentu se obávají o svoji bezpečnost, velmi často proto, že jejich kvalifikace neodpovídá nárokům současného trhu práce a zajištění své bezpečnosti spojují úzce se státem. V segmentu je široká vrstva intelektuálů, vděčících za své postavení komunistickému režimu, identifikujících se Západem a považujících se za Evropany. Mají administrativní a politickou zkušenost z minulého režimu a sebedůvěru, která tuto zkušenost provází. Vyšší vrstva, bývalá nomenklatura, proměnila svoji politickou moc na moc ekonomickou nebo konvertovala k nacionalismu pro uchování politické moci.

3. Třetí je občanský segment, liberální společnost, která akceptuje hodnoty politické a ekonomické soutěže. Je otevřená novým idejím, trhu, iniciativě, risku, technologickým změnám. Je přístupná poznání, že flexibilní politický systém založený na kompromisu, je ten, který nejlépe zajišťuje jejich zájmy. O tomto segmentu říká Schöpflin [1993: 33], že ve střední a východní Evropě nikdy nebyl moc silný.

Celá tato koncepce tří segmentů s různou politickou kulturou nemá za sebou nějaký empirický výzkum, který by dovolil odhadnout, jak rozsáhlé jsou jednotlivé segmenty v jednotlivých státech. Ale pokud jde o ustavení fungující demokracie, považuje Schöpflin za rozhodující velikost druhého a třetího segmentu. Jakousi aliancí mezi etatismem jednoho a liberalismem druhého segmentu považuje za možnou a současně za bázi, na níž by se mohla vyvinout občanská společnost.¹⁴ Nelze také přehlédnout zjednodušení v deskripci „tradiční společnosti“, které je založeno v různorodosti vývoje středo- a východoevropského prostoru před tím, než byl pohlcen komunistickým režimem. Schöpflinova deskripce jednotlivých segmentů není lehce adaptovatelná pro využití v empirickém šetření. Avšak v jeho studiu vlivu komunismu na masu lidí se dá najít vysvětlení geneze některých postojů, které jsou pozorovatelné v současnosti. Týká se to např. postojů k institucím, postojů netrpělivosti a radikalismu vůči ekonomickému zlepšení, konspiračního vědomí, nacionalismu.¹⁵

Na empirickém výzkumu je založena také většina příspěvků v knize o politické kultuře střední a východní Evropy [Meyer 1993], i když ne právě příspěvky české: příspěvek Jindřicha Fibicha [1993] není založen na empirickém výzkumu a příspěvek L. Brokla a Z. Mansfeldové [1993] se týká politické kultury jen vzdáleně. Ale příspěvek M. Marodyové [1993] o Polsku, který má v sobě potenci srovnání např. s prostorem České republiky vzhledem ke společnému dědictví komunistického režimu, dokumentuje úvahy

¹⁴) Pro české země má Schöpflin i zde poněkud jiné poselství kvůli „trochu jiné politické konstelaci“ (ODS zvolena na jasné protřžní orientaci, povaha tradiční společnosti je spíše industriální než agrární). Na druhé straně „mnoho procesů ještě nedosáhlo v českých zemích vyšší úrovně, a tak není jasné, jak budou různé segmenty společnosti reagovat.“

¹⁵) Uveďme pár vět o postoji k institucím [Schöpflin 1993: 26-27]: komunistické instituce byly považovány za neautentické; odsud přetrvává postoj, v němž jsou instituce považovány za podvodné a za nástroj, kterým elita manipuluje lidmi. Porozumění institucím, jako stabilizujícímu prvku, který pomáhá redukovat svévoli a chrání moc před jejím nakupením v rukou minority, v postkomunistických společnostech velice chybí. Důsledkem je, že osobní vztahy jsou viděny jako mnohem více autentické než vztahy institucionální. V takové situaci jenom personální loajalita dává smysl mocenským tokům a politickým interakcím. Je však zřejmé, že v komplexní společnosti nestačí personální loajalita vysvětlit realitu, což nutí lidi uchylovat se ke „konspiračním teoriím“.

příklady výsledků empirického výzkumu realizovaného na reprezentativním souboru respondentů. Autorka se vzdává otázek „Jak daleko jsme od komunismu?“ nebo „Jak daleko jsme pokročili k liberální demokracii?“ a ptá se „Co se skutečně děje?“, neboť další směr transformace v Polsku silně závisí na politickém chování lidí, tedy opět na politické kultuře občanů.

Lipsetova a Schöpflinova studie využívají koncept politické kultury, aby kolem něj uspořádali i vysvětlili data a informace o postkomunistických společnostech, data a informace získané z různorodých informačních zdrojů, o nichž se ve studiích nijak podrobně nezmiňují. Na základě těchto informací a z toho, co je o pojmu politická kultura známo, pak odhadují situaci v postkomunistických společnostech a její možný vývoj. Takovéto studie nejsou vystavěny tak, aby v nich pojem politická kultura sehrál úlohu analytického nástroje. Putnamova studie je empirickou prací a pojem politická kultura v ní hraje závažnou roli, a stejně jako občanská kultura je klíčovým pojmem úspěšného fungování demokratických institucí. Občanská kultura u Putnama se však neváže na Almond-Verbovu pojem kongruence politické kultury a politické struktury, ale spíše se orientuje na pojmy, zahrnující nepolitické postoje a jejich genezi v historii. Je vůbec otázka, jestli analytický koncept politické kultury a jeho operacionalizaci, jak byly založeny v pracích Almonda, Verby a Pye v 60. letech, lze a případně s jakými obtížemi využít dnes.

Pojem politická kultura v některých studiích české společnosti

Víme z příspěvku J. Wiatra [1980], že empirický výzkum politické kultury v socialistických zemích byl skrovný. Zmiňuje jenom Polsko, Jugoslávii v souvislosti s rozsáhlou komparativní a zde již zmíněnou studií *Values...* Almond [1980] připomíná studii politické kultury v sedmi komunistických zemích, tentokrát včetně Československa [Brown, Gray 1977]. Avšak na rozdíl od studie *Values...*, která byla empirickým šetřením, tato studie referuje k literatuře popisující vzorce politické kultury a která je někdy teoretická, jindy odkazuje na nějaký empirický výzkum.¹⁶

Pod heslem politická kultura (s výhradou poznámky 16) tedy nebyl v Československu realizován žádný empirický výzkum, přestože to byl legitimní pojem marxistické sociologie. Pravděpodobně bychom sestavili nějakou charakteristiku na základě výzkumů hodnot, které se už jistě v 80. letech realizovaly v různých vrstvách a skupinách společnosti, určitě mládeže. Znamenalo by to vlastně sekundární analýzu těchto výzkumů, podobně jako ji podnikl Slejška [1995], ovšem s jasnou představou, jaké indikátory a čeho hledáme. Bylo by možné také využít jiných zdrojů evidence, než jsou dotazníková šetření, s podstatně větší námahou a ne tak přesvědčivými výsledky.

Po změně režimu v roce 1989 byl pod heslem politická kultura realizován v Sociologickém ústavu AV ČR první empirický výzkum, podpořený grantem GA ČR v letech 1993-95 – *Politická kultura lokálních společenství*. Jak je z názvu patrné, projekt byl zaměřen na lokální společenství. Konkrétně na populaci tří měst – občany a elity, a na in-

¹⁶) S radostí uvádím pro mne novou informaci dr. L. Brokla o jeho osobní zkušenosti: Československo na rozsáhlé komparativní studii, kterou připomíná Almond, participovalo. V roce 1968 Verba navštívil Prahu, aby osobně zajistil spolupráci českých sociologů. Pětičlenný tým tehdejšího Sociologického ústavu, po specifikaci záměru na Brači s americkým týmem vedeným Verbou, Pyem a Triskou ze Stanford University, připravoval terénní výzkum. Po okupaci však tým, a vůbec Československo od projektu muselo odstoupit.

stituce veřejné správy a lokální politiky. O jejich vzájemných vztazích a kategoriích pro ně relevantních, jak jsou vyjádřeny ve vymezeních Almonda, Verby a Wiatra, byla získána empirická data. Ovšem tento projekt nebyl budován jako replika studie *Civic Culture* v lokalitách a výzkumné schéma současného projektu tuto studii nesledovalo. Základní otázka se ptá na to, jaké jsou vzorce politické kultury občanů a elit ve vybrané lokalitě, vysvětlení jejich podobností a rozdílů se hledá mezi sociologickými představami. Pluralitou metod a zdrojů informace se tento projekt podobá studii *Values...* a přes jejich časový odstup, se potýká s podobnými metodologickými i teoretickými problémy.

Avšak není to první empirický výzkum, který do této oblasti zasáhl. V letech 1991-92 byl uskutečněn projekt *Lokální demokracie a inovace*, mezinárodní srovnávací projekt, který byl v určitých partiích příspěvkem ke studiu politické kultury v transformujících se postkomunistických zemích [Baldersheim et al. 1996; Hanšpach 1992; Heřmanová, Vajdová 1991; Hubáček 1991, 1993; Illner 1991; Heřmanová, Illner, Vajdová 1992]. Rovněž další výzkumy, empirická šetření na reprezentativních souborech občanů ČR, které se dotazovaly na postoje k lokální politice a k lokálním politickým institucím, lze považovat za příspěvky k deskripci některých prvků politické kultury [Hanšpach, Kostecký, Vajdová 1993; Vajdová 1992, 1994, 1995].¹⁷

Za pozoruhodný lze považovat příspěvek kolegů psychologů k poznání politické kultury české postkomunistické společnosti [Feierabend et al. 1993]. Empirický výzkum politické kultury skupiny českých a amerických studentů vychází důsledně z analytického konceptu studie *Civic Culture*. (Tímto je dána odpověď na otázku ze závěru předchozí kapitoly.) Data, získaná rozsáhlým dotazníkem ke zjištění postojů, byla zpracována Q-faktorovou analýzou, která k sobě sdružuje případy podle blízkosti postojů. Výsledky jsou zajímavé především v prvním faktoru, který má zcela odlišné charakteristiky ve skupině amerických studentů a ve skupině studentů českých.¹⁸ V závěru studie říkají autoři [Ibid.: 295]: „Češi jsou daleko více ‚subjekt‘ a méně ‚odcizení‘ než jejich američtí vrstevníci. V tomto smyslu jsou vzorce občanské kultury obou skupin přesným opakem.“ Dále autoři interpretují výsledky v tom smyslu, že v nich nelze najít podporu strachu z katastrofických důsledků komunistického dědictví pro českou občanskou kulturu, jak se vyskytuje u tolika autorů.

Pokusili jsme se využít dostupnou literaturu týkající se konceptu politické kultury a udělat si jasno, v jakých situacích je tento koncept aktuální, z jakých prvků se skládá a jak je adaptován pro empirický výzkum. Je zřejmé, že od doby studie *Civic Culture* doznal koncept významného rozpracování, ať už v pracích spíše teoretických, nebo v empirických výzkumech. A jak naznačují výsledky současných studií, je třeba respektovat

¹⁷) Máme na mysli konkrétně projekty: LD & I také pod jménem *Sociologické aspekty lokální demokracie*, 1991-92, finančně podpořen NORAS a grantem ČSAV; *Místní správa a samospráva*, 1992, grant MV; *Postoje k životnímu prostředí a k místní politice*, ISSP 1993; a konečně současný projekt *Politická kultura lokálních společností*, 1993-95, grant GA ČR. Základní výsledky byly publikovány jako *Data & Fakta*, příspěvky do odborných časopisů, knih, které většinou teprve vyjdou. Otevřeně řečeno, politická kultura čeká na své shrnutí v knize. Naštěstí realita označená tímto pojmem je dlouhodobý proces, jehož poznání má nečasový význam.

¹⁸) Ve výzkumu jde o skupiny vysokoškolských studentů, 35 z Karlovy university, 39 na San Diego State University, obojí studenti humanitních věd. V průběhu času byl výzkum rozšířen o další komparativní soubory studentů [Feierabend 1996].

poznání, že vzorce politické kultury se utvářejí v konkrétním prostředí určité pospolitosti a její časové kontinuitě s kořeny hluboko v historii.

ZDENKA VAJDOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR. Zabývá se sociologickými aspekty lokální politiky, místní správy a samosprávy, sociálními změnami v lokálním společenství. Politická kultura lokálního společenství bylo téma jejího posledního projektu.

Literatura

- Almond, G. A. 1980. „The Intellectual History of the Civic Culture Concept.“ In *The Civic Culture Revisited*, ed. by G. A. Almond and S. Verba. Boston: Little Brown and Co.
- Almond, G. A., S. Verba 1963. *The Civic Culture*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Baldersheim, H., M. Illner, A. Offerdal, L. Rose, P. Swianiewicz (eds.) 1996. *Local Democracy and the Process of Transformation in East-Central Europe*. Boulder, CO: Westview Press.
- Brokl, L., Z. Mansfeldová 1993. „Die Wahlen in der CSFR 1992“. In *Die Politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*, hg. von G. Meyer. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Brown, A., J. Gray 1977. *Political Culture and Political Change in Communist States*. New York: Holmes and Meier.
- Burlatskii, F. M. 1970. *Lenin, gosudarstvo, politika*. Moskva: Nauka.
- Coleman, J. S. 1990. *Foundation of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Dahl, R. A. 1966. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Diamond, L. 1993. *Political Culture and Developing Countries*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Elias, N. 1978. *What is Sociology?* London: Hutchinson & Co.
- Feierabend, I. K., C. R. Hofstetter, C. J. Huie, M. Klicperova, D. Lautenschlager 1993. „Democracy, Civic Culture, and the Post-Communist Condition in the Czech Republic: A Pilot Study Using Q-Methodology“. In *The Legacy of the Past as a Factor of the Transformation Process in Postcommunist Countries of Central Europe*, ed. by V. Dvořáková, E. Voráček. Praha: VŠE.
- Feierabend, I., K., Hofstetter, M. Klicperova, B. Synak and C. Beres 1966. „Democracy, Civic Culture and Czech, Polish, Hungarian, and American Students: A Q-Factor Analytic Assessment.“ Prepared for Presentation at Annual Meeting of the Western Political Science Association, Cathedral Hill Hotel, San Francisco, March 14-16, 1966.
- Fibich, J. 1993. „Grundlagen der politische Kultur in der postsozialistischen Tschechoslowakei“. In *Die Politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*, hg. von G. Meyer. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Goldsmith, A. 1994. „Political Freedom and the Business Climate: Outlook for Development in Newly Democratizing States.“ *Social Science Quarterly* 75: 115-124.
- Hanšpach, D. 1992. „Sociální a politický profil místních politiků.“ *Data & Fakta* 16. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hanšpach, D., T. Kostecký, Z. Vajdová, 1993. „Local Government in the Czech Republic.“ Podkladová studie projektu Evropa 2000. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Heřmanová, E., Z. Vajdová 1991. „Transformation of Political Parties in Small Czech municipalities.“ In *Event and Changes*, ed. by G. Péteri. Budapest: LD & I Foundation.
- Heřmanová, E., M. Illner, Z. Vajdová, 1992. „Politické jaro 1990 na venkově a v malém městě.“ *Sociologický časopis* 28: 369-385.
- Hubáček, O. 1991. „The Parliamentary and the Municipal Elections Seen from the Local Level“. In *Event and Changes*, ed. by G. Péteri. Budapest: LD & I Foundation.

- Hubáček, O. 1993. „Attitudes of Czech and Slovak Local Elite towards the Transformation of Society.“ *Czech Sociological Review* 1: 111-114.
- Huntington, S. 1991. *The third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK: University of Oklahoma.
- Illner, M. 1991. „First Steps toward Local Democracy – the Election Year 1990 in a Czech Municipality“. In *Event and Changes*, ed. by G. Péteri. Budapest: LD & I Foundation.
- Lipset, S. M. 1994. „The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address“. *American Sociological Review* 59: 1-22.
- Markiewicz, W. 1972. *Socjologia a służba społeczna*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Marody, M. 1993. „Poland – A Society at the crossroads.“ In *Die Politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*, hg. von G. Meyer. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Meyer, G. (Hg.) 1993. *Die Politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pye, L., S. Verba 1966. *Political Culture and Political Development*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schumpeter, J. A. 1942. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper & Row.
- Slejška, D. 1995. *Hodnotové faktory v současných společenských změnách*. Praha: Sociologický ústav AV ČR. Nепublikováno.
- Schöpfli, G. 1993. „Culture and Identity in Post-Communist Europe“. In *Development in East European Politics*, ed. by S. White, J. Batt and P. Lewis. London: Mac Millan.
- Vajdová, Z. 1992. „Efektivita výkonných orgánů a jejich schopnost spolupracovat.“ *Data & Fakta* 17. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vajdová, Z. 1994. „Postoje k místní politice.“ *Data & Fakta* č. 3. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vajdová, Z. 1995. „Postoje k lokální politice.“ *Data & Fakta* č. 9. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Wiatr, J. 1973. *Spoleczeństwo*. Warszawa: PWN.
- Wiatr, J. 1980. „The Civic Culture from a Marxist-Sociological Perspective“. In *The Civic Culture Revisited*, ed. by G. A. Almond and S. Verba. Boston: Little Brown and Co.

Summary

This overview study mediates some selected studies fundamental to the understanding of the term „political culture“ and its use as an analytical tool in social research. It intends to inform on the classical, contemporary as well as political and cultural studies and on the first (after a twenty year break) empirical researches on the Czech society political culture.

The first part of the text deals with the classical work in this field – the *Civic Culture*, 1963 and the *Civic Culture Revisited*, 1980 by Almond and Verba. Their concept of political culture, as it is developed in the first study is described, for empirical purposes, in great detail: „pure“ types of political culture – parochial, subject and participative, and civic culture as a balanced complex of attitudes and orientations which are characteristic of the individual „pure“ types. The text is not involved in the discussion about whether the Civic Culture study establishes causal relations between culture and structure – the first inducing the second. It underlines however social situations as they are reflected in humanities through political culture as an organising and explicative concept – the collapse of some democratic European nations in the 30's, a totalitarian movement increasing after the WWII and the collapse of communist regimes in Europe in 90's.

The second part presents some contemporary studies illustrating the conditions of stabile democracy, the context of democratic institutions functioning and the political culture. Putnam's empirical study on regional government in Italy; Lipset's and Schöpflin's considerations on the durability of social changes in post-communist countries and on political culture patterns in these countries are particularly apposite.

The third part of the text is devoted to the empirical research of the Czech society political culture. It echoes the elimination of Czechoslovakia from the large comparative project, initiated by Almond and Verba, after 1968 thus ending the political culture research which had hardly started two decades ago. It introduces the first research in the field after 1990 which was undertaken by the Institute of Sociology: *Local Democracy and Innovation*, international comparative project and *Political Culture of Local Communities*, case study. Moreover, it displays the noteworthy comparative psychological study of political culture by Czech, American, Polish and Hungarian students.

KRITICKÝ SBORNÍK

literatura ✠ jazyk ✠ filosofie

ROČNÍK XVI

elitní časopis pro každého
kdo rád přemýšlí

1996/1997

Z obsahu 1. čísla (léto '96)

Hledá se poesie
Petr Fidelius

Strukturalismus v moderní lingvistice
Ernst A. Cassirer

Etické kořeny rozmluvy
Zdeněk Pinc

Katastrofa jako téma, technika a způsob šíření výtvarného projevu
Bohuslav Blažek

On, poslední křesťan
Michael Špirit

Vašíčkova cesta do hlubin časů (minulých)
Martin Hybler

Janouškovy nové šaty
Petr Fidelius

Z BIBLIOGRAFIE SAMIZDATU
Článekový rejstřík časopisu Obsah (3. část)

KRITICKÝ SBORNÍK vychází čtyřikrát ročně
Cena jednotlivých čísel 49 Kč, roční předplatné 180 Kč
Veškeré objednávky přijímá VESMÍR, 111 42 Praha 1, Národní 3

Postoje obyvatel ČR a SR k problému životního prostředí

PAVOL FRIČ*

Agentura GfK, Praha

Attitudes of the Czech and Slovak Populations towards the Environmental Problem

Abstract: This article presents the results of the quantitative sociological research which focused on the behaviour of the Czech and Slovak towards environmental problems. The results of the research shows that in both republics the optimistic-technocratic interpretation of the problem prevails. According to the interpretation in favour of atomic energy, scientific and technological development will eliminate all negative aspects induced by the growth of industrial production. The reason behind the unpleasant environmental situation is mostly due to people's indifference. On the other hand and in accordance with the technocratic orientation, the change of morality is considered to be the state's task, thus the real participation in ecological movement and actions is low. The author ends his article with a typological summary of attitudes towards the environmental problem and comments on the differences between the Czech and Slovak opinion.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 353-360)

1. Běžná perspektiva nazírání problému životního prostředí

Základní postoj průměrného občana ČR a SR k problému životního prostředí je dán značnou mírou jeho nespokojenosti se současným stavem, optimistickou vírou v možnosti řešení tohoto problému, neochotou k finančním obětem a nízkým stupněm veřejné angažovanosti ve prospěch životního prostředí. Vyplyvá to z výsledků reprezentativního výzkumu postojů obyvatelstva ČR a SR, který začátkem roku 1996 uskutečnila agentura GfK Praha.¹

V náhledu české a slovenské veřejnosti na problém životního prostředí převládá názor, že růst průmyslové výroby a větší čerpání přírodních zdrojů lze provádět i takovým způsobem, aby nedošlo k nenapravitelným škodám na přírodě. Tento názor je cha-

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Pavol Frič, agentura GfK, s. s. r. o., Újezd 40, 118 01 Praha 1, tel. (02) 57 00 76 09, fax (02) 24 51 02 83.

¹) Výzkum realizovala agentura GfK Praha metodou osobních standardizovaných rozhovorů, které podle dotazníku s obyvateli České a Slovenské republiky vedli školení tazatelé této firmy. Dotazník byl zařazen do omnibusového (vícetematického) pravidelného šetření. Pro výběr respondentů byl použit stratifikovaný vícestupňový náhodný výběr (podle W. E. Deminga). Terénní část výzkumu v ČR i SR probíhala v období od 19.-29. 1. 1996. Z 1 400 dotazníků rozeslaných v ČR bylo realizováno 986 rozhovorů (návratnost 70 %). V SR bylo ze 700 rozeslaných dotazníků realizováno 597 (návratnost 85 %). Reprezentativnost výběrových souborů byla sledována na znacích pohlaví, věk a vzdělání. Odchyly od hodnot základního souboru nepřesáhly povolenou toleranci 3 %. Navíc získaná data byla vícefaktorově převážena podle posledních výsledků sčítání lidu ČSÚ k 31. 12. 1992 na reprezentativní soubor 1 000 osob v ČR a 500 osob v SR. Výzkum byl realizován ve spolupráci se Společností pro trvale udržitelný život (STUŽ). Přípravných prací na dotazníku se účastnili: Fedor Gál, Jan Keller, Hana Librová a Eva Vavroušková. Všem patří uznání a poděkování autora.

rakteristický pro tři čtvrtiny obyvatel ČR a 80 % SR. Důvěřivost v potenciální schopnosti státu a techniky uvést do souladu přírodu a růst průmyslové výroby však nesouvisí s tím že by si lidé neuvědomovali hrozby ekologických katastrof anebo ignorovali negativní důsledky rozvoje průmyslu na kvalitu života. Většina obyvatelstva obou republik (ČR 54 %, SR 67 %) má dojem, že kvalita našeho života se vlivem rozvoje průmyslu zhoršuje a pojem „ekologická katastrofa“ nejčastěji spojuje právě s haváriemi různých průmyslových zařízení. Také se nedá říci, že by česká a slovenská populace projevovала vzhledem k problémům životního prostředí nějak zvlášť výraznou nekompetentnost. Např. 70 % obyvatel ČR a dvě třetiny obyvatel SR jsou schopny správně definovat pojem „ozónová díra“.

Jak odhalila hlubší analýza, existují tři faktory, které významně ovlivňují rozložení názorů na problém životního prostředí. Nejsilnějším z nich je faktor osudové lehkovážnosti, který v sobě spojuje jak pocit, že růst průmyslu a stále větší čerpání přírodních zdrojů jsou nevyhnutelné, tak lehkovážné odmítání varovných signálů o možných důsledcích průmyslové expanze. Dalším faktorem je nepřekonaný paternalismus, který nás nabádá spoléhat se jedině na stát a na jím podporovaný a ještě stále na něm silně závislý rozvoj vědy a techniky. Třetím faktorem podmiňujícím názorové spektrum týkající se problému životního prostředí je tradice zděděná po našich předcích, podle které máme považovat za správné a žádoucí úsilí mít se stále lépe, zvyšovat svou životní úroveň a blahobyť, zkrátka mít všeho více.

Tabulka 1. Výsledky faktorové analýzy pohledů na problém životního prostředí

Dominantní proměnná	faktor	procento vysvětlené variance
<i>Česká republika</i>		
1. volná soutěž zaručí zdravé ŽP		
2. růst průmyslu je nevyhnutelný		
3. řeči o škodách na ŽP jsou přehnané	fatální lehkovážnosti	20
4. jedině stát zaručí zdravé ŽP		
5. záchrana ŽP je ve vědě a technice	paternalismu	14
6. vrátit se k tradicím dědů		
7. mít se jako ministři	tradice	12
<i>Slovenská republika</i>		
1. jedině stát zaručí zdravé ŽP		
2. záchrana ŽP je ve vědě a technice	paternalismu	17
4. růst průmyslu beze škod		
5. vrátit se k tradicím dědů		
6. volná soutěž zaručí zdravé ŽP	tradice	14
7. růst průmyslu je nevyhnutelný		
8. řeči o škodách na ŽP jsou přehnané	fatální lehkovážnosti	12
7. mít se jako ministři		
8. majetní berou odpovědnost	bohatství	11

Běžné interpretační schéma společenského vývoje považuje tedy růst průmyslu za plně legitimní proces, který je možné provádět tak šikovně, že problém životního prostředí by

vlastně ani nemusel existovat a to, že existuje je jenom vina špatné státní politiky anebo nedostatečně rozvinuté vědy a techniky, což je vlastně totéž. Z hlediska míry důvěry v tento způsob uvažování o problému životního prostředí lze obyvatele ČR a SR rozdělit do čtyř kategorií.

Tabulka 2. Názor, že problém životního prostředí existuje jenom vinou špatné státní politiky anebo nedostatečně rozvinuté vědy a techniky (v %)

	Česká republika	Slovenská republika
zcela odmítá	7	6
spíše odmítá	18	25
spíše akceptuje	18	14
zcela akceptuje	57	55

Nositelé běžné, optimisticko-technokratické interpretace problému životního prostředí jsou tedy ve výrazné většině. Alternativní pohled, odmítající ekonomický růst i spásnou roli státu a techniky v procesu řešení problému životního prostředí je ve větší nebo menší míře vlastní jenom jedné čtvrtině obyvatelstva ČR a necelé třetině SR.

2. Postoje k řešení problému životního prostředí

V hodnocení stavu svého životního prostředí pocituje většina obyvatel ČR a SR nespokojenost (ČR 56 %, SR 59 %) a jenom velmi malá část lidí (ČR 6 %, SR 7 %) se domnívá, že žije ve zdravém životním prostředí. Nespokojenost převládá i se způsobem řešení ekologických problémů, přičemž tato nespokojenost je namířena především vůči chování ostatních lidí a vůči státní ekologické politice.

Téměř tři čtvrtiny (73 %) obyvatelstva ČR i SR považují lhostejnost lidí za hlavní příčinu neuspokojivého řešení problému životního prostředí. Proto je v obou republikách obecně uznávaným názorem, že pro zachování přírody a únosného životního prostředí je nutné změnit morálku lidí a jejich celkový přístup k životu. Za lhostejným postojem k přírodě se zpravidla skrývá materiální, konzumní hodnotová orientace. Výsledky výzkumu však „paradoxně“ přinášejí zjištění, že orientace na materiální hodnoty je v české i slovenské populaci výrazně menšinová. Většina dotázaných deklarovala jako žádoucí a motivující právě ty hodnoty, které jsou v souladu s citlivým postojem k životnímu prostředí. Když pomíneme možnost, že veřejnost se ve svém názoru na řešení problému životního prostředí fatálně mylí, potom jako pravděpodobná přicházejí v úvahu dvě vysvětlení daného paradoxu.

Za prvé, občané svou materiální a konzumní orientaci skrývají, resp. snaží se vypadat lépe než ve skutečnosti. Na podporu tohoto vysvětlení lze uvést např. zjištění, že většina dotázaných (59 % ČR a 80 % SR) se více nebo méně ztotožňuje s názorem, že všichni by se měli mít alespoň tak dobře jako ministři. Ochota většiny lidí dělat něco pro zlepšení svého životního prostředí je sice značná, ale praktická realizace této ochoty končí na hranici, za kterou by je to mělo finančně něco stát. Převážná část populace obou zemí (ČR 51 %, SR 70 %) též nesouhlasí s takovým řešením problému životního prostředí, které by se dělo na úkor životní úrovně obyvatelstva.

Za druhé, občané si proekologické hodnoty skutečně cení nejvýše, ale charakter společenského prostředí, ve kterém se odehrává jejich každodenní život, jim nedovoluje tyto hodnoty uplatňovat. Tlak každodenních starostí a vžitých společenských pravidel

může nutit běžného člověka, aby se příliš neohlížel na své ideály a velké hodnoty a přizpůsobil se společensky průchodným vzorům chování. Podle zjištění z jiného výzkumu GfK [Frič 1995], v životních strategiích obyvatel ČR i SR skutečně výrazně převládá opatrnost, snaha nebýt nápadný a žít tak jako ostatní, jen aby se člověk nedostal do problémů. Vztah mezi deklarovanou hodnotovou orientací a skutečným chováním nemusí být tedy jednoznačný, což nakonec také potvrdila hlubší analýza tohoto vztahu i v našem případě. Deklarovaná orientace konkrétního občana ČR a SR na materiální nebo proekologické hodnoty má na jeho ekologické chování jenom velmi mírný vliv a ještě v menší míře souvisí s tím, jak dotyčný občan problém životního prostředí interpretuje a jaké řešení pro něj navrhuje.²

Tabulka 3. „Které hodnoty pro vás reprezentují ‚lepší život‘, ale zatím jsou pro vás nedostupné?“
(respondenti mohli uvést 3 odpovědi, údaje v %)

	Česká republika	Slovenská republika
1. mít chatu	3	5
2. nemuset pracovat	4	4
3. mít vybavení domácnosti	7	10
4. koupit si pořádný vůz	9	9
5. mít hodně přátel	9	18
6. mít čas na koníčky	11	11
7. bydlet ve vlastním domku	15	19
8. cestovat po světě	21	20
9. mít práci, která mě baví	25	46
10. žít klidně bez nervozity	36	50
11. žít bez obav o bezpečnost	42	43
12. mít zdravé životní prostředí	43	35

Paradoxním se také může zdát zjištění, že obyvatelé ČR i SR se na jedné straně hlásí k technokratickému chápání problému životního prostředí, které jeho řešení vkládá do rukou techniky a státu a na druhé straně jeho řešení vidí v humanistické poloze morální obrody svých spoluobčanů. Vysvětlení tohoto rozporu spočívá ve zjištění, že jak morální obrodu, tak státní ingerenci považují obyvatelé ČR a SR za jeden a týž faktor řešení problému životního prostředí. Jinými slovy i změna morálky lidí se jim jeví jako státní úkol.

Dvě třetiny obyvatel ČR projevily nespokojenost s tím, jak se náš stát stará o přírodu a životní prostředí a polovina se domnívá, že za neuspokojivé řešení ekologických problémů je odpovědná současná vláda. Větší část (47 % : 39 %) neuznává tezi, že podstatné zlepšení životního prostředí v ČR lze dosáhnout tehdy, až se naše hospodářství dostane na úroveň zemí západní Evropy. Obyvatelé ČR požadují na státu, aby s jeho řešením začal ihned, a to hlavně formou zavedení přísnějších zákonů a přijetím legislativních úprav posilujících pravomoci obcí a státu.

²) Korelace mezi jednotlivými proměnnými reprezentujícími ekologické chování, interpretační rámec problému životního prostředí a hodnotové orientace ani v jediném případě nepřekročily hodnotu 0,15 korelačního koeficientu na hladině významnosti 0,001.

Tabulka 4. Výsledky faktorové analýzy navrhovaných způsobů řešení problému životního prostředí

Dominantní proměnná	faktor	procento vysvětlené variance	
		ČR	SR
1. posílit pravomoci obcí	legislativní účinnosti	26	24
2. přísnější zákony			
3. změnit morálku lidí			
4. posílit pravomoci státu			
5. i za cenu snížení životní úrovně	strukturní priority	15	14
6. snížit energetickou náročnost			
7. orientace na atomovou energii	technické řešitelnosti	13	13
8. řešit, až budeme na úrovni Západu			

Faktorová analýza potvrdila, že v názorech obyvatel obou republik na řešení problému životního prostředí hraje nejdůležitější roli faktor důvěry v účinnost legislativních opatření. Druhým nejsilnějším faktorem je faktor strukturní priority, který se projevil v návrhu, aby byl problém životního prostředí řešen prioritně, např. takovým opatřením, jako je snížení energetické náročnosti hospodářství. Posledním významným faktorem ovlivňujícím rozložení názorů na řešení problému životního prostředí je faktor víry v jeho technickou řešitelnost, který dobře koresponduje s obecným pojmáním tohoto problému v české a slovenské veřejnosti.

3. Připravenost obyvatelstva veřejně se angažovat ve prospěch ekologických problémů

V souladu se svým technokratickým přístupem k problému životního prostředí se drtivá většina obyvatel ČR a SR nijak veřejně neangažuje ve prospěch jeho řešení. Nespokojenost se současným stavem tohoto problému se však promítá do poměrně vysoké míry jejich potenciální mobilizace, tj. ochoty zapojit se do různých protestních akcí.³ Tedy do ochoty nekonvenčním, alternativním způsobem zasahovat do politiky a rozhodovacího procesu. Prostor pro alternativní způsob ovlivňování rozhodnutí týkajících se řešení problému životního prostředí poskytují občanům různá ekologická hnutí a dobrovolné organizace, které se zpravidla vyznačují i alternativním (antitechnokratickým) pohledem na tento problém i na způsob jeho řešení. V tomto rozporu mezi pohledy ekologických aktivistů a většiny veřejnosti na problém životního prostředí tkví jedna z hlavních příčin, proč mobilizace lidí zůstává spíše v potenciální poloze a reálná účast obyvatelstva na akcích ekologických hnutí je nízká.

Druhou závažnou příčinou, která oslabuje připravenost obyvatel ČR a SR veřejně se angažovat ve prospěch životního prostředí, je uzavřenost, resp. nedostupnost prostoru, který pro jejich participaci ekologická hnutí vytvářejí. Nelze totiž nevidět další rozpor a to mezi poměrně velkým mobilizačním potenciálem těchto hnutí na straně jedné (67 % obyvatel ČR a 69 % SR sympatizuje s organizacemi hnutí zelených, ale jinak je nepodporuje) a nízkou mírou těch, kteří se stali cílem intenzivní mobilizační kampaně ekolo-

³) Pro srovnání: ve Velké Británii v roce 1991 by bylo ochotno účastnit se protestní demonstrace 14 % obyvatel této země. V ČR a SR je tento podíl dvojnásobný (ČR 30 %, SR 31 %). Údaj za Velkou Británii byl čerpán z [Jowell et al. 1993].

gických hnutí. S názory a výzvami ekologických hnutí se lidé nejčastěji setkávají v obecné masmediální rovině (v televizi, rozhlasu nebo v tisku se alespoň jednou s nimi setkala 53 % obyvatel ČR a 71 % SR). Na lokální úrovni se terčem mobilizační kampaně stává jenom zlomek populace obou republik (do osobního kontaktu s ekologickými aktivisty se dostaly 4 % obyvatel ČR a 6 % SR), což je v přímém rozporu s často proklamovaným heslem ekologických hnutí: „Mysli globálně, jednej lokálně!“. Nedostatečná nabídka akcí pořádaných ekologickými organizacemi a nedostatek informací o nich se i samotným občanům jeví jako nejvýznamnější bariéra v jejich nekonvenční participaci na řešení problému životního prostředí. Většina z nich (ČR 53 % a SR 51 %) si stěžuje, že v místě bydliště nemají dostatek příležitostí k účasti na akcích hnutí zelených anebo jim chybějí informace o těchto akcích (ČR 62 % a SR 59 %). Na nízkou lokální aktivitu, resp. na řídkou lokální síť organizací hnutí zelených poukazuje i zjištění, že jenom 7 % obyvatel ČR a 10 % SR má ve své obci alespoň jednoho známého, který je aktivistou některého ekologického hnutí.

Zvláště je potřebné připomenout alespoň jednu bariéru, která občanům brání ve větší míře nekonvenčním způsobem participovat na rozhodování o řešení ekologických problémů. Touto bariérou jsou obavy z toho, aby se nezapletli s policií (ČR 34 %, SR 36 %). Kromě zviditelnění radikálních akcí zelených hnutí k této obavě v ČR pravděpodobně přispělo i zařazení některých ekologických hnutí na seznam extrémistických organizací ministerstvem vnitra.

Velikost mobilizačního potenciálu ekologických hnutí je umenšována i nekompetentností obyvatelstva reálně posoudit svůj vztah k těmto hnutím. Většina obyvatel ČR i SR sice souhlasí jak s cíli (ČR 74 %, SR 75 %), tak s prostředky, které tato hnutí k dosažení svých cílů používají (ČR 51 %, SR 61 %), ale zároveň většina obyvatel obou zemí nezná název žádné ekologické organizace (ČR 67 %, SR 65 %) a ani si neumí vzpomenout alespoň na jednu osobnost reprezentující hnutí zelených (ČR 96 %, SR 88 %).

4. Shrnující typologie postojů k problému životního prostředí⁴

Typ „ekologický radikál“ – ČR 10 %, SR 33 %

Vyznačuje se ekologicky citlivějším viděním problematiky životního prostředí, plně se identifikuje se snahami a záměry hnutí zelených. Na druhé straně nelze říci, že by tento typ ve svém osobním životě mohl sloužit za vzor „proekologického chování“. Svoje osobní potřeby totiž nemíní nijak výrazněji omezovat a odmítá i ta řešení problémů životního prostředí, která by mohla znamenat snížení životní úrovně obyvatelstva. Jeho ekologický radikalismus se projevuje spíše ve výrazně nadprůměrné ochotě zmobilizovat se do různých protestních akcí namířených proti ničení přírody. Proto ani nepřekvapuje, že nositeli tohoto typu jsou častěji mladí lidé ve věku od 14 do 25 let. Častější výskyt ekologického radikalismu byl zaznamenán také ve velkých městech s více než 100 000 obyvateli.

⁴) Výběr proměnných pro shrnující typologii byl proveden na základě výsledků faktorové analýzy jednotlivých dimenzí postojů k problému životního prostředí: interpretační rámec, ekologické chování, míra mobilizace, charakter navrhovaného řešení a vztah k ekologickým hnutím. Pro získání výsledné typologie byla použita metoda klastrové analýzy.

Typ „vyhraněný tradicionalista“ – ČR 11 %, SR 12 %

Je protipólem radikálního postoje – míra jeho mobilizace ve prospěch životního prostředí je mizivá, nesouhlasí ani s cíli, ani se způsoby, které ekologická hnutí pro jejich dosažení používají. Růst průmyslové výroby považuje sice za nevyhnutelný, ale věří, že problém životního prostředí se nám podaří vyřešit tím, že se vrátíme k hodnotám a tradicím našich otců a dědů. Nejschůdnější cesta k tomuto cíli podle něj vede přes úpravu právního systému a hlavně prostřednictvím zvýšení pravomocí státu. Ekologickou citlivost demonstruje vlastním ekologicky šetrným chováním. K „ekologickému tradicionalismu“ se hlásí především staří lidé nad 66 let, lidé se základním vzděláním a obyvatelé malých vesnic.

Typ „ekologický ignorant“ – ČR 6 %, SR 3 %

Ekologická problematika jako by pro něj neexistovala. Neuvažuje o ní, a proto není schopen zaujmout k ní vyhraněné stanovisko. Veřejně se ve prospěch přírody neangažuje a nepátrá ani po bariérách, které mu v tom brání. Odmítá však nařčení z lenosti. V jeho řadách vysoce převažují ženy nad muži a ve zvýšené míře se v nich vyskytují také staří lidé nad 66 let.

Typ „vlažný tradicionalista“ – ČR 73 %, SR 52 %

Reprezentuje vnitřně rozporný postoj opřený na jedné straně o „tradiční“, technokraticko-optimistickou vizi řešení problému životního prostředí, která předpokládá, že atomová energie spolu s rozvojem vědy a techniky dokáže eliminovat negativní vlivy ekonomického růstu. Na druhé straně jsou pro tento typ postoje charakteristické značné sympatie k cílům i aktivitám ekologických hnutí, které mají největší výhrady právě k technokratickým přístupům k různým ekologickým problémům. Z důvodů nedostatku příležitostí, informací a času je však ochota lidí tohoto typu účastnit se akcí ekologických hnutí jenom vlažná a většinou končí u odhodlání podepsat petici. Typ vlažného tradicionalisty je charakteristický především pro lidi středního věku. Obzvláště je rozšířen mezi středoškoly a vysokoškoly.

5. Rozdíly mezi obyvateli ČR a SR v postojích k problému životního prostředí

Výsledky výzkumu prokázaly výraznou shodu mezi obyvateli České a Slovenské republiky v jejich postojích k životnímu prostředí. Zaznamenané rozdíly nejsou ani tak výsledkem rozdílné národní mentality, ale plynou spíše z rozdílné ekonomické a politické situace v těchto zemích. V SR lidem více chybějí hodnoty všední pohody. Vzhledem k aktuální společensko-politické situaci touha po nich nedochází svého naplnění. Např. mít práci, která člověka baví, chce, ale nemá 46 % obyvatel SR, ale jenom 25 % obyvatel ČR. Žít klidně bez nervozity chce, ale zatím nemůže, polovina populace SR a jenom 36 % populace ČR. Na Slovensku panují větší obavy z hospodářského úpadku (SR 54 %, ČR 43 %). Obyvatelstvo SR klade větší důraz na zvýšení životní úrovně, a tedy projevuje větší neochotu řešit ekologické problémy na úkor životní úrovně (SR 70 %, ČR 51 %).

Vyšší míru ekologického radikalismu na Slovensku lze spatřovat ve větší popularitě alternativního způsobu nazírání na problém životního prostředí (SR 31 %, ČR 25 %). Tento jev pravděpodobně souvisí s obecně vyšší mírou radikalizace slovenské populace, s větší nespokojeností s tím, jak se lidem daří po listopadu 1989 (SR 54 %, ČR 45 %) i s intenzivnějšími pocity zhoršování ekologické situace (SR 67 %, ČR 54 %).

PAVOL FRIČ absolvoval katedru sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. Do roku 1990 působil ve Slovenské akademii věd, kde se věnoval participativnímu prognózování, obecné teorii a výzkumu sociálních problémů. V letech 1991-92 pracoval jako zástupce ředitele Ústavu pro sociální analýzu na Univerzitě Komenského. Od konce roku 1992 působí v Institutu sociologických studií UK v Praze, kde přednáší problematiku sociálních problémů a sociálních hnutí. Současně pracuje jako vedoucí sociálního výzkumu v marketingové agentuře GfK Praha. V poslední době se také věnuje výzkumu neziskových organizací a je koordinátorem dlouhodobého projektu výzkumu neziskového sektoru v ČR.

Literatura

Frič, Pavol 1995. *Životní styl*. Praha: GfK Praha.

Jowell, R., L. Brock, G. Prior, B. Taylor (eds.) 1993. *British Social Attitudes, the 9th report 1992/93 Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sociologie poznání, K. R. Popper a vědecká metoda

aneb malé poznámky o sociologickém extremismu

ARNOŠT VESELÝ*

Obor sociologie a sociální politika, FSV UK, Praha

Sociology of Knowledge, K. R. Popper and Scientific Method

or Small Notes of the Sociological Extremism

Abstract: The article starts with Popper's critic of the sociology of knowledge mainly with Mannheim's assumption that every sociologist should strive to challenge his own prejudices. Popper castigates the method revealing prejudices subjectively and claims that objectivity can be attained only in democratic conditions. According to Popper, continuous clashing of viewpoints will naturally lead to objectivity. Confronting Popper's ideal with our reality, the author comes to the conclusion that the perfect conditions are utopic since very few articles and hypothesis can be entirely discussed and verified. Sociologists are even encouraged to intensify their thesis. A solution can be reached only if the sociologist's prejudices are revealed both objectively and subjectively. Moreover, it is important to stress the responsibility of each sociologist.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 361-364)

Popperova kritika sociologie vědění

Jednou z velmi diskutovaných, avšak velmi málo propracovaných oblastí sociologie je sociologie vědění. Problém poznání a vědění ve vztahu k jednání je tradičním tématem především německé filozofické a sociologické školy. Kant, Nietzsche, Marx, Freud, Scheler a Mannheim jsou jen nejznámější jména. Podstatou těchto teorií je myšlenka, že naše chápání a vědění o světě je sociálně podmíněno a že „existují způsoby myšlení, které nelze adekvátně pochopit dotud, dokud jejich společenský původ zůstává zastřen v temnotách“ [Mannheim 1991: 56]. Člověk je zakotven v předsudcích své třídy (Marx), své politické skupiny (Mannheim), či je jednání člověka určováno nevědomými, skrytými předsudky určité sociální skupiny nebo svými vlastními (Nietzsche, Freud). Společné všem těmto teoriím pak je domněnka, že naše poznání není čisté, protože existuje cosi, co nám zakrývá pravou skutečnost. Zatímco někteří autoři zkoumali tento fenomén, řekněme, „bezděčně zkresleného vnímání skutečnosti“ z hlediska lidského jednání a hledali skryté proudy lidského podvědomí a nevědomí, které mu brání v optimálním lidském životě (Nietzsche, Freud), jiní se věnovali otázce, jak by mělo vypadat zkoumání společnosti, aby se co nejvíce přibližovalo společenské skutečnosti. Tak Marx operuje s pojmem třídního vědomí, kterým chtěl vyjádřit skutečnost, že třída buržoazie *nevědomě* hájí své vlastní postavení, protože má, na rozdíl od proletariátu, co hájit. Mannheim na druhou stranu soudil, že jen intelektuálové se mohou osvobodit od předsudků, které za svůj život získali. Všichni autoři sociologie poznání se shodují na tom, že žijeme ve světě plném falešných předsudků, ale aby se vyhnuli humeovskému agnosticizmu, tvrdí, že se můžeme od bezděčně zkresleného vnímání skutečnosti odpoutat.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Arnošt Veselý, Na usedlosti 8, 140 00 Praha 4.

Popper ve své knize *Otevřená společnost a její nepřátelé* analyzuje sociologii poznání ve vztahu k vědecké metodě. Souhlasí s názorem, že naše poznávání není čisté, že jako laici i jako vědci hájíme množství předpokladů, o kterých nepochybuje a které většinou ani vědomě nereflktujeme. Nesouhlasí však s názorem, že je v silách jednotlivce se svých předsudků zbavit. Vědecké poznání není tvořeno individuální terapií a přemítáním nad svým zakotvením ve společnosti, ale je dáno střetáváním různých subjektivních předsudků. Z tohoto střetávání subjektivních předsudků pak vzniká vědecká objektivita: „A dost velkou ironií je, že objektivita je úzce spjata se *sociálním aspektem vědecké metody*, se skutečností, že věda a vědecká objektivita není výsledkem (a ani být nemůže) snahy jednotlivých vědců být ‚objektivní‘, ale je výsledkem *přátelsko-nepřátelské spolupráce mnoha vědců*. Vědeckou metodu lze popsat jako intersubjektivitu vědecké metody.“ [Popper 1994: 185]

Popperovi nelze upřít logičnost jeho závěrů. Skutečně si lze jen stěží představit vědce z jakéhokoli vědního oboru, který půjde nejpřímější cestou k poznání pravdy nejen proto, že je geniální, ale především proto, že odhodil všechny tradiční postupy, které k cíli nevedou. Staví-li vědec svoji teorii, vždy začíná od určité domněnky či předpokladu, které jsou většinou odvozeny od jeho životní zkušenosti. Tak nám některé naše domněnky může vyvrátit už laik či soused. Některé jsou společné sociální skupině (třeba zrovna skupině intelektuálů) a některé třeba jednomu národu nebo jednomu kontinentu. Některé zamlčené předpoklady jsou společné snad všemu lidstvu a vyvrátit by nám je mohl snad jen mimozemšťan... Na to, že jsme svoji teorii nevystavěli z faktů, ale domněnek, přijdeme tehdy, setkáme-li se s někým, kdo nám naši hypotézu naruší, a tím úplně zboří celou teorii, na naši hypotézu postavenou. V tomto směru to mají sociální vědci dokonce lepší než vědci exaktní, neboť mohou vždy nakonec říci, že jejich teorie se vztahuje pouze na určitou část populace. Zkrátka často stačí pouze zúžit okruh platnosti teorie. To vědci z přírodních věd častěji provádějí větší generalizace a zpochybnění jednoho předpokladu může pak vyvolat pád velkého množství teorií. Musíme tedy souhlasit s kritikou sociologie vědění, že „skutečnost, že vědění je sociálně konstruováno, také znamená, že validnější vědění je sociálně možné. Poznatek sociálního základu vědění není ani přinejmenším v protikladu s konceptem objektivity. Naopak. Tvrdíme, že restrukturalizace sociálních věd, jak jsme o ní mluvili, může možnost objektivity zvětšit tím, že zvětší množství kriticismu (...) a vybuduje struktury, které jsou více pluralistické a univerzální“ [Open... 1995]. Avšak je taková restrukturalizace možná, resp. co v takové restrukturalizaci brání?

Sociologie v praxi aneb spasí nás intersubjektivita?

Jestli byl Popper dobrým logikem, rozhodně nebyl dobrým sociologem. Budeme-li se chvíli věnovat situaci ve vědách společenských, můžeme si všimnout, že sociální teorie se v praxi tvoří velmi odlišně od toho, co hlásal Popper. I když nikterak nepopírám důležitost vědeckých konferencí a článků ve vědeckých časopisech, připadá mi naivní domnívat se, že jen ony přispívají k vědecké objektivitě. Jak se píšou vědecké (dejme tomu sociologické) články? Samozřejmě, účelem je přiblížit poznání toho kterého vědce. Zároveň však má článek většinou naději na úspěch, jestliže to vědec trochu přežene, resp. dosáhne-li toho, že svým článkem trochu provokuje. To znamená, většinou svoji teorii trochu vyhrotit a někdy třeba nevědomě použít předpoklad, za kterým si vědec sám tak úplně nestojí. Ne že by vědomě lhal a něco vědomě zamlčoval, prostě jen sbírá argumenty, aby jeho teorie zněla co nejpřesvědčivěji a zároveň trochu bombasticky. Podle

Poppera by v této fázi měla nastat vědecká kritika, která by tyto předpoklady vyvrátila. Co však ve skutečnosti nastává? Málokdy se stane, že je článek podroben skutečně důsledné vědecké kritice. Takové štěstí, aby se o jedné větě psaly stovky dalších článků (jako třeba o větech Marxových nebo Weberových), mnoho autorů nemá. Teorii a článků ve vědě je mnoho a málokdy vyvolají nějakou diskusi vědců z jednoho oboru, avšak z různých oblastí. Většinou na ně reagují lidé, kteří jsou z jedné skupiny, či z jedné intelektuální oblasti, z jednoho myšlenkového paradigmatu. Tak třeba v sociologii bude na článek o biografické sociologii reagovat pravděpodobně zase člověk, který s biografickou sociologií nějaké zkušenosti má. Takový člověk se zase bude jen s malou pravděpodobností věnovat analýze posledního statistického šetření. Proč? Protože určitá, řekněme, názorová skupina má tak *dokonalé vypracovaný systém sebeobrany, že napadnout ji může povětšinou pouze člověk zevnitř*. Zkusí-li laik zareagovat na některé (podle něho) nesrovnalosti v předpokladech jiné skupiny, než které je členem, bude na něho spuštěna lavina slov, bránící předpoklady dané skupiny. Není těžké pozorovat, že například spor mezi kvantitativně a kvalitativně laděnými sociology má stále shodné rysy a obě skupiny mají promyšlené strategie, jak své předpoklady bránit. Vydávají vlastní časopisy, pořádají vlastní konference. Ne že by se na nich nezpochybňovaly hypotézy, i toto zpochybňování je však věci míry a nikdy nesmí překročit hranici předpokladů, které odlišují jednu skupinu od druhé. V praxi jsou samozřejmě tyto hranice velmi mlhavé a zdaleka jsem nechtěl prezentovat spor mezi sociology jako spor mezi kvantitativní a kvalitativní skupinou. Takových skupin jsou stovky a jsou tvořeny nejen názorově (např. skupina sociologů vědění), ale také třeba prostorově (Frankfurtská škola anebo třeba prostředí jedné fakulty). Zkrátka, problém je v tom, že vědec nejedná vždy samostatně a individuálně, ale jedná jako člen určité skupiny. *Boj mezi teoriemi tak není bojem mezi individuálními vědci, ale naopak mezi skupinami různých vědců.*

Sociologický extremismus

K výše popsané skutečnosti, tj. k tomu, že proti sobě nestojí individuální vědci, kteří z nadhledu přemítají o výsledcích svých kolegů, přispívá i *fakt častého extremismu* v sociálních vědách. Řekl jsem již, že jestli chce sociolog zaujmout, musí často zastávat extrémní stanovisko. Pak přijde vědec jiný, a chce-li v daném tématu zaujmout také, zvolí druhý, opačný extrém, zvláště pokud mu to různorodost (a společnost, to je přece různorodost sama) dovolí. Tak prohlásí-li někdo, že společnost je založena na konsensu, že naprostá většina lidského jednání je založena na směně, záhy na to se ozve hlas jiný, tvrdící, že společnost je jedním nepřetržitým konfliktem, který vede ke konečnému zachování stability ve společnosti. Občas se samozřejmě najde někdo, kdo se snaží oba přístupy srovnat, obvykle to však je pisatel učebnice, kde pouze zastřeší existující rozpor a označí je jménem, např. přístup konsensualistický, resp. konfliktualistický... Čím to, že je přáno takovému sociologickému extremismu? Podle Poppera je důvodem špatné, nedemokratické prostředí. Nedomnívám se, že by sociologové měli málo možností se mezi sebou pohádat a rozmetat předpoklady opačné skupiny. Naopak. Problém nevidím v „nedostatku společenských institucí, jež byly navrženy, aby podporovaly vědeckou objektivitu a kritičnost, např. laboratoře, vědecká periodika a kongresy“ [Popper 1994: 186]. Nedomnívám se, že by příčinou rozpolcenosti a neschopnosti současných společenských věd byl nedostatek časopisů... Problém je v tom, že sociální vědci si mohou dovolit, lépe řečeno jsou podporováni v tom, být extremisty. Problémů, které sociální vědci řeší, je mnoho, sociálních vědců málo. Není čas revidovat všechny vědecké závěry a vy-

tvářet z nich syntézu. Jednodušší je postavit proti sobě dvě extrémní stanoviska a skončit u závěru, že pravda je někde uprostřed.

Cesta ven: intersubjektivita a odpovědnost

Řešení současného stavu tak vidím v tom, že by každý vědec měl nikoli uzavírat své myšlenky a teorie do proudu myšlení, v kterém žije, ale měl by je vnucovat vědcům z ostatních proudů myšlení a dokonce z jiných oborů. Oni sami mají totiž pramalý zájem na kritice někoho jiného s jiným zaměřením. Jednak je do toho nikdo nenutí a jednak mají povětšinou špatné zkušenosti, když už několikrát narazili na hráz dobře vystavěných argumentů příslušníků opačného tábora. Problém tedy nevidím v institucích, ale v lidech. Jako student sociologie jsem zaslechl mnoho o tom, jak psát články tak, aby se prosadily. Nikdy jsem však neslyšel nic o odpovědnosti za to, co zkoumáme. Skutečně by měl sociolog začínat od sebe a nespolehat na to, že když mu nikdo nevmete jeho teorii do tváře, je jeho teorie geniální a platná. To on sám by měl neustále otravovat sám sebe možným zpochybněním, vždy pak především ve vztahu ke každodenní realitě. Měl by si sám hlídat, nakolik jeho teorie odpovídá praxi. To samozřejmě nijak neznamená, že jeho sebekritické myšlení znamená záruku všeho. Naopak. Na druhou stranu ani instituce všechno nespasí; pokud bude vědec toužit po tom, může vybudovat teorie, které, ač budou velmi vzdáleny realitě, bude schopen obhájit a které mu dokonce mohou vynést slávu. Bude to pravděpodobně také díky tomu, že se proti němu zdvihne vlna protikladného extremismu, která jednak zabije vlnu smysluplné kritiky teorie, kterou kritizuje (protože sama bude kritizována a na sebe upoutá pozornost) a jednak pomůže lidem, kteří přišli s protikladnou kritikou jako první, proslavit se.

Literatura

Mannheim, K. 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.

Open the Social Sciences 1995. Report of the Gulbekian Commission on the Restructuring of the Social Sciences. Lisbon: Gulbekian.

Popper, K. R. 1994. *Otevřená společnost a její nepřátelé II*. Praha: OIKOYMENH.

Ulrich Beck: Erfindung des Politischen

Frankfurt a. M., Suhrkamp Verlag 1993, 303 s.

Ulrich Beck patří k významným autorům soudobé evropské sociologie. Širší pozornost vzbudila zejména jeho teorie *rizikové společnosti*, v níž se pokusil o širší makrosociologické uchopení souvislostí stále rychlejších sociálních změn v kultuře, ekonomice, vědě a technice i politice vyspělých moderních společností ve druhé polovině tohoto století. Beck vidí specificky nový rys situace moderních technických či industriálních společností v postupném narůstání kvantity i kvality rizik v životě těchto společností. Tato technická, vědecká a ekologická rizika ohrožení přežití jsou produkována v rámci běžné, *normální* rutiny ekonomického růstu a technického rozvoje moderní industriální společnosti. Tyto rizikové a nebezpečné důsledky dosavadního progresu v industriální produktivitě, aplikaci vědy a techniky, přeměnách přírodního životního prostředí, čerpání hmotných zdrojů a vytváření bohatství v politicko-ekonomickém smyslu – nebyly delší dobu (asi do konce 60. let) společnosti uvědomovány. To mělo také svůj výraz v hlavním proudu sociologického a sociálně politického myšlení, jež v podobě např. teorie sociální změny a různých verzí teorie modernizace nebo ve futurologii technického optimismu (včetně technokratických interpretací informační společnosti) převážně zkoumal sociální důsledky vědy a techniky hodnocené stále v intencích *evolucionistického progresivismu*. Empirická realita soudobé globální ekologické krize, velké katastrofy obrovitých technologických systémů (např. Černobyl, Bhopal, Three Mile Island, Exxon Valdez, Seveso) – nemluvě o rizikovosti atomových zbraní anebo provozu dopravních systémů – to všechno tvoří *koordináty rizikové společnosti*. Tato společnost, jestliže má přežít její civilizovaná podoba legitimizovaná rozumností, musí rozvinout zásadní systémový obrat, jehož cílem není revoluce či násilná sebedestrukce, nýbrž racionální, kritická sebereflexe a politika aktivní demokratické účasti. Tato reflexe, již Beck chápe jako složitý a rozporuplný proces *reflexivní modernizace*, se může stát předpokladem a základnou politiky řešení systémové krize jako rozumné demokratické preventivní kont-

roly ohrožení přežití. Cílem této *modernizace procesu modernizace* je tedy určitá variantní podoba *trvalé udržitelnosti* – jak uvnitř jednotlivých společností, tak mezi nimi, tak i mezi lidskou společností a mimolidským planetárním životním prostředím.

Smyslem *reflexivní modernizace* je tedy zabránit sebezničení moderní průmyslové civilizace. Podle Becka je hybnou silou sociální změny v podmínkách *rizikové společnosti* právě působení vedlejších dopadů dosavadních modernizačních procesů, rizika, nebezpečí, hrozeb. Reflektovat právě tuto skutečnost – znamená realizovat zároveň strukturální přelom v dosavadním myšlení, včetně *sociologického*: dosavadní *organizace myšlení* kolem cílové, účelové racionality je stále více prostoupena reflexemi nežádoucích vedlejších důsledků instrumentální racionality. Z toho dle Becka vyplývá nezbytnost vytvořit novou typologii a periodizaci modernizačního procesu v dějinách společnosti. Beck předkládá pokus o periodizaci právě z hlediska nynější situace ekologického ohrožení v podobě *reflexe sociologické reflexe*: rozlišuje mezi modernizací v podobě dosavadní evoluce industriální společnosti, jež byla reflektována klasickým modelem sociologie jako *sociologie prosté modernizace*. Tento model byl postaven kolem systémových organizačních principů diferenciacce, centralizace, velkých sociálních skupin a seskupení i s jejich sociokulturními protiklady a ideologicko-politickými konflikty. Klasická sociologie *prosté modernizace* sledovala politicky konfliktní dynamiku sociálních nerovností, moderna je vymezována vůči tradici – namísto rozloženého tradičního řádu, solidarity komunit (Gemeinschaft) je industriální sociální řád chápán v podobě funkcionální diferenciacce různých sociálních *subsystémů* (např. politického, ekonomického, vědeckého, morálního, estetického). Přitom každý dílčí subsystém má vlastní vývojovou logiku linearitu a jednorozměrnosti. Industriální moderna není založena na tradicích, nýbrž na své vlastní autonomně vzniklé základně. Přitom každý subsystém funguje v *binárním kódu* (Luhman) rozlišujícím *bud'* – *anebo*: v morální oblasti rozlišení dobra a zla, v ekonomickém životě odlišením potřebné – škodlivé, rentabilní – nerentabilní, v politickém rozlišením přítel – nepřítel. Toto rozlišování na

bud', a nebo nelze považovat za vymoženost moderních společností, Beck však kritizuje sociologii za černobílou schematizaci v podobě binární logiky, která zapomíná na ambivalenci praktického života i dějin společnosti v podobě modelu myšlení uznávajícího paralelnost jevů. Tento přístup nazývá Beck „i“ (i dobro i zlo, i prospěšné i škodlivé apod.). Sebezaloženost moderny je ovšem zároveň výhodou – umožňuje nejen sebezohodnocování, sebereprodukci, sebereferenci, ale také sebereflexi (s. 75).

Podle Becka právě tuto sebesoustředěnost v normativním a empirickém smyslu vyjadřuje reflexivní modernizace – jako *sebepřesáhnutí*, vlastní překonání moderny. V tomto základním konceptuálním přístupu se u Becka projevuje zjevně promyšlené úsilí proplout mezi Skylou a Charybdou různých post-ismů v sociologické teorii posledních dekád. Logický přístup „i“ umožňuje teorii uchopit dvojznačností, pluralitu, pestrost – komplikuje však morální i politickou normativitu při orientaci jednání a rozhodování, je rezignací na prediktivní funkci sociologického vědění.

Beck je přesvědčen o tom, že sebepřesáhnutí je imanentní vlastností procesu sociální změny chápaného makrosociologicky jako *modernizace moderních společností*. Beck upozorňuje, že to neznamená: k sebereflexi a jejímu vyspělému stupni musí docházet automaticky a uvědoměle. Sebepreraz moderny v kontextu rizikové společnosti může znamenat jak např. sebepotvrzování industriální moderny – tak i antimoderní tendence, tj. určitou negaci moderní industriální společnosti. Tento proces můžeme skutečně doložit v bohaté literatuře jak u postindustrialismu, tak i postmodernismu v sociální teorii, futurologii a myšlení ekologických hnutí. Imanentní přesah industriální moderny je dle Becka produkován především zrychlením procesů sociální změny – zejména *cyklů inovace*. Tato dynamika neustále mění konstelace ve společnosti a rozkládá klasickou průmyslovou společnost: obejde se bez revolucí, avšak přesto směřuje do jiné společnosti (srovnejme např. s názory Tofflera, Brzezinského, Touraina). Hybnou silou změny je podle Becka imanentní rozpornost, *vytváření konfliktů v procesu normální modernizace*.

V této souvislosti je nutno zdůraznit význam *ekologické problematiky*, kterou Beck

ilustruje celý proces sebedestrukce i sebepreraz moderny, jež se modernizuje. Podstatu ekologické krize současnosti vidí Beck v nevratných důsledcích *normální, prosté, industriální* modernizace pro budoucí generace, v ohrožení společnosti, kultury a přírody zároveň. Podle Becka tyto skutečnosti mobilizují zároveň normativní (morální) i akční (tj. politické) síly sebeprerazu, sebepreraz moderny. *Znovuobjevení – obnova politiky* znamená v tomto rizikovém kontextu *nejen normativní moralizaci politiky*, ale také *obnovu, renesanci institucí moderní společnosti*. Beck hovoří o *ekologickém osvícení* (ökologische Aufklärung), *ekologické modernizaci*. Ekologická modernizace však nemůže mít jednorozměrnou podobu technické ekologie (ekotechnologie, *zeleného byznysu*) a *zeleného spotřebitelství* pouze jako ekologizace ekonomiky společnosti s využitím nových technických produktů – půjde mnohem více o *cestu sebeorganizace společnosti*. Obnova institucí je zároveň *zproblematizováním všech hlavních institucí rizikové společnosti*. Ekologická modernizace je *naturalizací sociálního* v tom smyslu, že vedle racionální a kognitivní složky bude stále více působit také emocionální a estetické. Tak modernizace přestává být *racionalizací* společenské interakce: např. technizací nebo byrokratizací (Weber), či funkcionální diferenciací (Parsons, Luhmann). Modernizace dostává podobu požadavků *komunitární spolupráce a kooperace v sociálních sítích*. Komunitární výzva reaguje především na moderní historickou zkušenost se silným, totalizujícím státem a na hrozbu občanským svobodám – jak individua, tak komunit.

Beck spojuje problematiku ekologické sebereflexe se směřováním k *alternativní budoucnosti* – hovoří o *jiné moderně* (eine andere Moderne). Ekologická problematika má modelový význam, protože ukazuje, že víra v nekonečný, neomezený lineární růst (ekonomický i technologický) a expanzi materiální moci moderní společnosti jako jediný a hlavní cíl její evoluce – má negativní ekologické důsledky, jež zůstávají dále ekologickou krizí. Podle Becka již dnes nejde o to, o co šlo v ekologických debatách vědců, parlamentů nebo politiků – tj. o *katastrofu globálního sebezničení* – ale o mnohem podstatnější problém *nechtěného, nezamýšleného rozkladu industriální moderny*

díky procesu „normální, samozřejmé modernizace“ (s. 76). To vyžaduje jiný přístup sociologické analýzy – jak ze strukturální, tak z dynamické perspektivy. V prvním ohledu jde o mizení sociálních tříd a rostoucí *individualizaci sociálního statusu*, v níž narůstá nerovnost především podle stylu života osob: klasický vzorec sociálního konfliktu mezi stabilními skupinami zájmu je nahrazován konfliktem tematických orientací podle problémů, jež předávají *média* sdělování informací, na něž určitým způsobem reagují jejich publika. V ohledu dynamiky procesu vzniku nových problémů a vedlejších důsledků není zásadní funkcionální diferenciací (tj. dělby práce, specializace) – ale *koordinace* ve smyslu *funkční spolupráce* a *síťování* (namísto formalizovaných hierarchických systémů) potřebné k řešení těchto problémů a důsledků. Diferencujícím faktorem bude stále více vztah k určitému sociálnímu problému a cestám jeho řešení – nikoli *kvaziautonomní subsystémy společenského jednání* (Luhmann). V těchto souvislostech má smysl otázka: proč máme od sebe oddělovat vědu a hospodářství, hospodářství a politiku, politiku a vědu, přírodu a kulturu, *politické* a *nepolitické*?

Právě při řešení průřezových komplexních problémů nelze vystačit s pohledem, který izoluje jednotlivé subsystémy sociálního jednání a jejich struktury. Beck ukazuje především na paradox dosavadní sociologické teorie, založené na představě černobílého *bud' – nebo*: kdy subsystémy mohou být buď funkčně autonomní – nebo koordinované. Systémová krize a její řešení dnes vyžadují obojí zároveň – systémová organizace tohoto řešení potřebuje jak funkcionálně autonomní – tak i koordinované subsystémy. Binární kódy subsystémů je možno v realitě vzájemně kombinovat. Systémová kombinace diferenciací a integrace odpovídá podle Becka na hlavní problém rizikové společnosti a kontextu globalizace nebezpečí ekologicko-technických dopadů a vedlejších důsledků modernizační dynamiky. Tím je naléhavá potřeba nově *ekologicky založit moderní společnost*. To s sebou nese úkol nikoli menší než komplexní a křehká rovnováha celkového způsobu života moderní společnosti. Dosavadní způsob života spotřebovává zdroje, na nichž existenciálně závisí – tj. kulturu a přírodu. Nastolení rovnováhy vyžaduje – řečeno prostě – harmonizovat

proporce mezi spotřebou, využíváním a udržováním, péčí, pěstováním, obnovou. V tom je také hlavní smysl soudobých koncepcí udržitelného rozvoje (*sustainable development*) či *trvale udržitelného růstu* ekonomiky. V environmentálním myšlení, filozofii (morální teorii) a ekonomii. Soudobá světová ekonomická věda se s rostoucí intenzitou zabývá možností přechodu k trvale udržitelnému hospodaření, tak jako se současné manažerství zaměřilo na kvalitu uvolnění a kultivace lidského potenciálu tvořivosti proti jeho potlačování.

Ústřední téma Beckovy knihy – znovuoobjevení, inovace politického jednání – je spojeno s vytvářením demokratického konsensu, jenž by umožnil znovu sjednocovat společnost cestou politizování zdrojů produkce rizik. Tyto zdroje vidí Beck ve sféře soukromého, nepolitického: ekonomice, vědě a technice. Tato rizika nejsou efektivně prezentována ani sférou administrativně-byrokratické racionality, ani sférou komunikativní racionality zastupitelské demokracie. Hlavní instituce společnosti reagují na rizika v termínech rutinizovaného chování *ex post*, nikoli *ex ante*. Je však potřeba začít účinně jednat. To vyžaduje normativní konsensus, jenž by namísto kolektivní solidarity kolektivně závazných norem, jež je znemožněna vysokou diferenciací společností, postupoval k novému ujednání. Tím se má stát právě nový konsensus o technice v novém kontextu, v novém sociálním prostoru, jenž je zároveň národní i nadnárodní, lokální i globální, v němž padají vnější hranice států i vnitřní (intra-sociální) hranice úniku jedinců do soukromí v rámci individualizace konzumu a životních stylů.

Konsensus rizikové odpovědnosti – jako sociální konstrukce – je záležitostí politickou, nikoliv technicko-ekonomickou, nelze ji jednostranně scientizovat ani ekonomizovat. Volání po nové ekologické morálce připomínající křesťanskou solidaritu zaznívá ovšem v kontextu politicky konfliktní praxe. Jde o to, aby ekologická odpovědnost jako imperativ sjednocení a solidarity různých skupin, zájmů atd. přestala být pouhým velkým gestem rétoriky a sporů např. mezi individualismem a diktátem státu *silné ruky* – nýbrž stala se praxí *ekologické demokracie* (s. 148). Bez nového konsensu podle Becka nemůže pokračovat modernizace

modernizace. Sociální, občanský konsensus je dialektickým předpokladem ekonomického fungování tržního hospodářství. Cílem systémové politizace a reformy institucí v situaci neexistence *reálné alternativy průmyslové moderny* je *vymanit vědu a techniku, výzkum a vývoj ze zajetí omezených anonymních tlaků ekonomiky* (s. 26). Beck ukazuje, že ekonomika je součástí kultury, kulturního systému společnosti a jako taková nemůže být *autonomní*: naopak – soudí, že dochází ke stále většímu prolínání instrumentální racionality racionalitou hodnotově praktickou, tzn. *technické* v sobě obsahuje *hodnotové*. Práce, změna techniky i ekonomický rozvoj jsou *zabudovány* v kulturním normativním systému očekávání a hodnotových orientací lidí. Problémem je dnešní dominantní normativní systém, v němž se po II. světové válce vytvořil konsensus individualizovaných konzumů a demokratických životních stylů kolem společného politického cíle ekonomického, technického pokroku jako lineárního růstu. O negativních důsledcích v podobě technicko-ekologických rizik ohrožování lidí, přírody, společnosti je sice veřejně diskutováno – avšak nemají dosud účinnou zpětnou vazbu na procesy technické změny (s. 327).

Podle Becka by úkolem sociologie v reflexivním modernizování měla být kritika toho, jak ideologie růstu a blahobytu legitimizuje neodpovědné jednání reprodukcí rutinu byrokratických institucí při praxi odkladů rozhodování a technicistních definic *normálnosti* vysokých technických rizik. Sociologická analýza by tedy měla zkoumat nikoli dílčí problémy, ale komplexní makrosociální souvislosti produkce negativních důsledků úspěšné modernizace, jež jenom reprodukuje kulturní stereotyp evoluce, který v nových ekologických i politických podmínkách reálně zastaral.

Úkolem je zde demaskovat *antimodernu* v *kostrýmu moderní rétoriky* a překonat vlastní sociologické stereotypy tradice pohledu na modernizační proces. Strategickou rolí sociologie by mělo být rozvinutí nového obrazu sociálního jednání – proti starému obrazu aktérů, kteří hlavně reprodukuji dané struktury, postavit obraz nový, v němž aktéři dané struktury mění a tyto struktury se stávají předmětem vyjednávání (s. 90-91). Tento obraz teorie jednání, jenž má být podle Becka právě základnou praxi jeho změny, je reflexivním předpokladem zrušení dosavadního odtržení *politického* a *nepolitického* – dualismu společnosti, kultury a přírody – kdy ekologické problémy budou pochoopeny a řešeny nikoli technicky, nýbrž politicky – na platformě nového rozvinutí demokracie. Beckovu teorii změny modernizační kvality nelze pojímat jako technokratický návod, nýbrž jako diskurs o strategii sebestřednění, jež implikuje jak přeměny normativně-kulturní, tak institucionálně-organizační. Tím, že ukazuje na problém potřeby změnit v podmínkách globální ekologické změny naše pojetí inovace či sociální změny, se stává Beckova práce příspěvkem sociologie k dalšímu rozpracování ekologické problematiky jako sociálně politického problému. Slabinou tohoto příspěvku se zdá být určitá problematičnost modelu konsensu – způsobená právě oním pověstným „i“, jež metodologicky Beck využívá ve svém pojetí moderny a modernizace. Předkládaný model konsensu totiž naráží na skutečnost, že většina lidí i společností v současném globálním světě chce mít obojí: materiální blahobyt i zdravé a hezké životní prostředí, riziko zisků i osobní seberealizaci i jistoty bez rizik, jež by přerostla v sebezničení atd.

Oleg Suša

Robert A. Dahl: Demokracie a její kritici

Praha, Victoria Publishing 1995, 351 s.

Kniha emeritovaného profesora politických věd na Yalské univerzitě Roberta A. Dahla je věnována výkladu teorie a praxe demokracie, jejím možnostem a mezím, nepřátelsky zaujatým i sympatizujícím kritikám v minulosti a současnosti s výhledem dalšího vývoje demokratic-

kých idejí a institucí v možné budoucnosti. Tato tematika je studována s přihlédnutím hlavně k anglosaské politické filozofii a anglo-americké tradici a skutečnosti v šesti částech. V první rozebírá stručně čtyři nejdůležitější zdroje demokracie: (i) klasickou řeckou *polis* reprezentovanou Aténami, (ii) římskou republiku, (iii) italské městské státy v období středověku až do počátku renesance a (iv) myšlenky a

instituce zastupitelské vlády, jak se projevily koncem 18. století ve Francii a Americe. V druhé části se autor vyrovnává s nepřátelskými kritikami: s (i) anarchismem jakožto koncepcí zaměřenou proti jakémukoliv formě státu, tedy i demokratického, a (ii) s poručnictvím ve veřejných záležitostech a jemu odpovídajícím paternalismem v případě individuálního rozhodování. Toto v podstatě totalitární stanovisko spojuje s názory Platónovými, avšak ani ve svém výkladu, ani v literatuře se nezmiňuje o Popperovu pojetí otevřené společnosti a jejích nepřátel. Dahl si poměrně málo všimá i různých forem diktatury a dokládá totalitní ideologii hlavně na marxismu. Ve třetí části rozebírá demokratický proces opírající se o myšlenku vnitřní rovnosti, tj. individuální rovnosti ve věcech vyžadujících kolektivní rozhodování, osobní autonomie a ochrany osobních zájmů. Tyto koncepce jsou vědomě založeny na názorech J. Locka (Dvě pojednání o vládě) a J. St. Milla (Úvahy o vládě ústavní); jsou navíc zesíleny požadavkem pevné zásady rovnosti, která je založena na principu stejného zvažování zájmů a osobní autonomie. Je rovněž spjata s předpokladem, že obyčejní lidé jsou obecně způsobilí si vládnout, jinak řečeno, že podstatná část dospělých osob má podléhat závaznému kolektivnímu rozhodování společnosti. V této souvislosti se Dahl pochopitelně nemohl vyhnout zvláštnímu postavení žen v jinak demokratických zemích, co se týče volebního práva, a reálného postavení menšin. Ve čtvrté části zaměřené na problémy v demokratickém procesu věnuje velkou pozornost pravidlu většiny a různým modelům vlády a volebním systémům, především ovšem alternativě většinového nebo konsensuálního modelu, poměrnému, relativnímu či absolutně většinovému volebnímu systému. Svě teoretické úvahy doprovází kritickým rozbořem minulého a současného stavu věcí v různých státech, běžně pokládaných za demokratické. V páté části, kterou je třeba pokládat za nejvýznamnější, rozebírá podrobněji tzv. polyarchii, kterou chápe jako soubor politických institucí nutných pro moderní zastupitelskou demokracii ve velkém měřítku. Charakterizuje ji takto: „občanství je rozšířeno na poměrně velkou část obyvatelstva a občanská práva zahrnují možnost být v opozici a hlasováním odvolat nejvyšší úředníky vlády“

(s. 202). Aby se nějaká vláda mohla označit za polyarchii, musí existovat těchto sedm institucí: (1) volení vládní úředníci, (2) svobodné a spravedlivé volby, (3) všeobecné volební právo, (4) právo ucházet se o úřad, (5) svoboda projevu, (6) alternativní informace a (7) svoboda sdružování, resp. společenská autonomie. Z těchto charakteristik nebude snad bez zájmu, rozvedeme-li, co autor míní šestou charakteristikou: „Občané mají právo vyhledávat alternativní zdroje informací. Navíc alternativní zdroje informací existují a jsou chráněny zákonem“ (s. 202). Dahl si v této situaci klade otázku, proč se polyarchie rozvinula v některých zemích, a jiných nikoli a spojuje tuto tematiku se stavem vojenské organizace a techniky, se zvládnutím následků politického útlaču a s vývojem moderní dynamické pluralistické společnosti neboli liberální, tržně orientované otevřené společnosti za stejnorodých kulturních podmínek, pokud diferenciací možných subkultur není příliš velká. Zvláštní pozornost zde věnuje také teorii nadvlády menšiny, jak nacházíme nejenom u Marxe, Lenina a Gramscioho, ale také u Pareta, Mosky a Michelse. V návaznosti na koncepcce liberalismu a utilitarismu rozvinuté v minulém století v Anglii se podrobněji zabývá i otázkou obecného blaha jako normativního ideálu a historického jevu a formuluje na závěr svého rozboru toto kritérium osvíceného chápání: „Dobro nebo zájem člověka je vše, co by si člověk zvolil s nejpříměřivějším dosažitelným chápáním zkušeností vyplývajících z této volby a jejich nejvýznamnějších alternativ“ (s. 279). Konečně v poslední části předkládá svou vizi demokracie v budoucím světě, v němž je třeba předpokládat postupný přechod od národních států k nadnárodním celkům. Pro rozvinutou demokratickou zemi předpokládá, že občané vlastní takové politické zdroje, aby se mohli podílet na politickém dění jako rovnocenní jedinci. Taková společnost by dále měla záměrně řídit nejenom své politické, ale také své ekonomické struktury, aby se dosáhlo politické rovnosti. A protože ani ve vyspělé demokratické společnosti nelze eliminovat relevantní nerovnosti v politických zdrojích, schopnostech a možnostech občanů, je třeba soustředit se „na omezení napravitelných příčin hrubých politických nerovností“ (s. 293). Dahl v této souvislosti uvažuje podrobněji také

o ekonomickém řádu, o řízení ekonomických podniků a o tom, zda je v hospodářských podnicích oprávněný demokratický proces. Je si přitom velmi dobře vědom, že „nerovnost mezi občany je trvalým a vážným problémem ve všech demokratických zemích“ (s. 301).

Ve své „kritické apologii“ demokracie, kterou Dahl pokládá za nejlepší formu vlády teoreticky i prakticky, avšak nikterak nezakrývá její slabiny, nesnaží se je zastít, protože jenom tak lze pokud možno otupit jejich ostří a nezavdat důvody pro její odmítnutí ve prospěch jakékoliv formy nedemokratického zřízení. Po stránce metodické je zajímavé, že při diskusi možných argumentů a protiargumentů využívá

dialogické formy oponent – proponent, kritik – zastánců.

Překlad H. Blahoutové je zdařilý. Lze snad jen vytknout, že citace z Platónovy *Ústavy* a Aristotelovy *Politiky* nejsou převzaty z již vydaných českých překladů.

Aktuálnost této publikace v epoše upevňování naší křehké demokracie, jak se dnes často říká, není snad třeba zdůrazňovat. Určitě by se s ní měli obeznámit politologové, sociologové a historici, ale nesporně a především by ji měli důkladně prostudovat politici působící na všech úrovních našeho veřejného společenského a politického života.

Karel Berka

Jiří Kovtun: Tajuplná vražda. Případ Leopolda Hilsnera

Praha, Sefer 1994, 574 s.

Na počátku našeho století si česká sociologie nevedla nejhůře. V roce 1900 její hlavní (a téměř jediný) představitel vstoupil do boje proti tzv. rituální pověře, vstoupil do boje (jakoby) za záchranu neznámého židovského mladíčka Leopolda Hilsnera obviněného z toho, že 29. března 1899 v Polné brutálně zavraždil devatenáctiletou Anežku Hružovou – sám nebo ve spolupráci s jinými, ale z pohnutek obzvláště zavrženíhodných: krev Anežky Hružové měla totiž posloužit Židům k jejich rituálním účelům. Tato kriminalisticky vlastně nikdy neuzavřená historie (vrah nebyl nikdy vypátrán) byla popsána nejednou – z pozic promasarykovských, protimasarykovských, neutrálních a samozřejmě také radikálně antisemitských, byla popsána vědecky, publicisticky i v podobě „literatury faktu“. Zdálo by se tedy, že není co dodat. A přece – Jiří Kovtun (historik, básník, překladatel, slavista a publicista, nar. 1927) se k této historii, která symbolicky předznamenává naše století jako „století holocaustu“, vrátil a nabídl čtenáři místy dramatické, místy trochu zdoluhavé (kniha má přes 550 stran), ale rozhodně závažné čtení. Závažné proto (použijeme-li slavného kritéria tuším Umberta Eca), že je mnohovrstevné, že připouští několik různých čtení s různě rozloženými akcenty – a to je téměř vždycky příznak knihy dobré.

Kovtunovu knížku lze prvoplánově číst jako dobře dokumentovaný popis poměrně známé historie, lze ji samozřejmě číst jako knížku o českém a evropském antisemitismu, ale také jako výpověď o atmosféře *fin de siècle*, jako pozoruhodnou studii o tom, jak žili obyčejní lidé na počátku století, jako demonstraci prolínání „velkých a malých dějin“ (historie a biografie) a samozřejmě jako další příspěvek do dnes již téměř nekonečné řady „masarykian“. Dimenzi „židovskou“ podrobila kritickému rozboru Hana Housková („Opus magnum s píhami na krásu“, in: *Labyrint*, 1995, č. 6), která Kovtunovi vytýká (trošku neprávem) nemístnou aktualizaci, ale zejména podlehnutí dnes tolik frekventované *tezi o třech národech* (Češi, Němci, Židé) *žijících v českých zemích*, která se poprvé objevila pravděpodobně v knize H. Tramera *Prague – The City of Three Peoples* (London 1964). Housková poukazuje na to, že Kovtun nedostatečně reflektuje asimilační pohyb v židovské populaci, a zejména že nepostřehl roli českožidovského elementu obecně a v kauze Hilsnerově zvláště. Výtky jistě vážné, faktografická výtka, že Kovtun nevysvětlil motivy angažovanosti Zdenka Auředníčka v procesu, je však po mém soudu podstatně závažnější – manželka Auředníčkova totiž byla Židovka, a nezmiňuje-li Kovtun tento fakt, pak jistě nechtěně napomáhá fabrikovat antisemitismus: Kovtun „zatajil“, pohnutky Auředníčkovy tedy nebyly čestné... atd. Antisemitismus je přece, jak Kovtun sám s odkazem na Gavina I. Langmuira dokládá, *společensky vy-*

znamné chimérické nepřátelství, které je založeno na tom, že Židům obecně jsou připsány povahové rysy, jež sice nikdy nebyly empiricky doloženy, ale jsou dostatečně odpudivé, aby vyvolávaly setrvalý resentment. A tomuto iracionálnímu postoji, který je *za hranicemi logiky a víry*, se nahrávat nemá. Ostatně za jeden z nejpodstatnějších momentů celého procesu lze naopak pokládat fakt, že polenští Židé mohli Hilsnera poměrně snadno zachránit, kdyby potvrdili „prostým prohlášením“, že v době činu byl v synagóze. Ale oni to neudělali, ač to bylo tak snadné, protože Hilsner v synagóze zřejmě nebyl...

Kovtunova knížka je samozřejmě cenným příspěvkem k dějinám českého Židovstva i k poznání různých podob antisemitismu a jeho kořenů. Kovtun více či méně zevrubně informuje o teoreticích antisemitismu (Rohlingovi, Eisenmengerovi) i jeho praktikách (Luegerovi, Baxovi či rukavičkáři Březnovském). Miloš Havelka mě upozornil, že Kovtun zřejmě opomenul významnou práci Karla Tschupika *Die Christum seit Schatten*, která je pokusem o jakýsi teoreticky prokomponovaný antisemitismus rakouské provenience a o legitimizaci antisemitismu katolického.

Ale Kovtunovu knížku lze číst ještě jinak, jakkoliv „židovská“ dimenze má sama o sobě dostatečnou sociologickou relevanci. Lze ji číst jako výpověď o Masarykově *pojetí sociologie jako vědy* a současně jako „vyprávění“ o *Masarykovi jako moderním intelektuálovi*, „moderním“ v tom smyslu, jak slovu rozumějí postmodernisté, a „intelektuálovi“, jak slovu rozumějí konzervativní kritici „sociálního inženýrství“.

Svůj podíl na Hilsnerově procesu totiž Masaryk chápe jednoznačně a bezvýhradně jako organickou součást své *práce vědecké*, jeho společenská angažovanost nejen není v rozporu s tím, čím se zabývá jako vědec, spíše naopak – *moje kritika polenského procesu je stejnou vědeckou prací jako jiné mé práce vědecké*. Masaryk v Hilsnerově procesu rozeznával jasně minimálně čtyři rozměry *par excellence* sociologické (jakkoliv je takto nepojmenoval), jež jeho účast jako *sociologa legitimizují*: 1) fenomén předsudku (*pověry* v dobové terminologii) jako univerzálního fenoménu, s nímž je nutné permanentně zápolit (*pově-*

ra obrací lidské srdce v kámen a přetvořuje mozek v slámu, pověra kalí zrak a oslepuje, pověra svádí k nepravdě a nepoctivosti), 2) fakt deformovaného národního autostereotypu (český sklon k sebeidealizaci a sebedrbačství – v tomto případě jde o moment první), 3) proces tvorby veřejného mínění a pojetí veřejného mínění jako konečného arbitra pravdivosti (*lidé lepší a myslivější budou se ptát, co jest veřejné mínění a jací vlastně lidé to veřejné mínění teď fabrikují, a budou se veřejně ptát, zaručuje-li pravdu souhlas třebas celého národa*) a konečně 4) podíl vzdělců na národním životě ve smyslu kladném i záporném.

To poslední je ovšem podstatné: Masaryk nevidí pověru rituální vraždy jako pověru lidovou, ale jako výraz selhání inteligence, která *je povinna myslet v zájmu svém a svého národa*. Podnětem k nesprávné „lidové interpretaci“ faktu vraždy bylo přece lékařské dobrozdání, vystupování právníků, kněží a novinářů – jejich vystupování *v jejich vlastních rolích*, nikoliv mimo ně. To dlužno připomenout, abychom odlišili onoho dnes tak oblíbeného chimérického intelektuála, který vystupuje mimo svou roli a legitimizuje svá veřejná vystoupení úzkou a s věcí nesouvisející odborností. Nikoliv, zde intelektuálové selhali tam, kde selhat neměli, totiž na „vlastním hřišti“. Masaryk výslovně říká, že *mu nejde o Židy, ale o českou inteligenci, o věc našeho českého svědomí*. Hilsnerův případ je Masarykovi symptomem *patologického stavu národa* a v tomto smyslu zapadá Masarykova účast na věci zcela samozřejmě do celého kontextu jeho nápravných a obrozovacích národních snah.

Masaryk sám ve sporu vystupuje jako *moderní intelektuál*, jakkoliv se ostýchám věc takto formulovat. Nelze ale jinak, když už se tyto kategorie (etikety?) zabydly v naší publicistice a ve *veřejném diskursu*. (Budiž nám autoritou v té věci nikoliv neznámý Paul Johnson, který ve své slavné knize *Intellectuals* z roku 1988 říká, že *intelektuálem je ten, kdo věří, že svět je možné změnit silou intelektu, je to ten, kdo myslí v kategoriích idejí, pojmu a pravdy, kdo je přesvědčen, že lepší společnost je možné vytvořit silou idejí, je to ten, kdo podléhá pokušení užívat kapitálu, který získal díky skvělým znalostem vlastního oboru, k tomu, aby získal fórum pro vlastní názory ve vě-*

cech veřejných. Prototypy intelektuálů splňujících tyto charakteristiky jsou Johnsonovi samozřejmě především levicově orientované osobnosti typu Sartra, Russella, Brechta, Chomského... Johnson chce doložit, že moderní intelektuálové selhali nejen v tom, čemu věřili, ale také v tom, že *nežili v souladu s tím, co sami hlásali*, že tedy – jak říká moudrý lid – *vodu kázali, ale víno pili*. Tak tedy – Masaryk do této společnosti *per definitionem* bohužel patří.

Masaryk totiž – a právě Hilsnerova aféra to prokázala kromobyčej jasně, a Kovtun to přesvědčivě dokládá – *je prorok a buditel, je to národní pedagog povoláním*. Je jím ovšem právě proto, že věří v sílu rozumového působení na lidi, je si ve věci Hilsnerově jist proto, že *správnou věc přece lidé musejí přijmout*. Masaryk chce právní případ řešit jako případ „vědecký“, protože vychází z přesvědčení, že víra v rituální vraždu se nedá vyvrátit obecnými kulturně historickými či moralizujícími výklady, ale jedině přesně ověřeným, speciálním případem. Ten ale Masarykovi slouží jen a jen jako nástroj demonstrace Ideje, Pravdy a Rozumu proti Pověře, Předsudku, Omylu a Nepravdě. Masarykovi zásadně – a to je jeden z leitmotivů knížky – *nešlo o jednoho člověka, šlo mu o principy a o ty zahájil veliký boj*. Jen za tohoto předpokladu mohl mít Masaryk na konci aféry pocit vítězství, ačkoliv Hilsnerův *malý svět se na dlouhá desetiletí změnil v mikrokosmos cely*. Veřejnost ne zcela rozuměla, konstatuje Kovtun, Masarykovu *univerzálnímu hledisku*, které občas vyvolávalo dokonce *dolem vzdělané arogance: Konkrétní člověk byl v tomto hledisku obsažen, ale někdy ho bylo těžké najít, tak dobře byl schován za velkými zásadami*. Hilsner sám by opravdu jen těžko

hledal, *kde je v Masarykově vědeckém vítězství a kulturní revizi jeho osobní osud...*

Není sporu o tom, že v Hilsneriádě Masaryk vystupuje jako typický evropský intelektuál, jako *reprezentant modernity* se vším, co k tomu patří – s „naivní epistemologií“ Pravdy, s vírou v sílu ideje a samozřejmou přesvědčivost rozumu, s přesvědčením o napravitelnosti věcí lidských, s fixovanou, transcendentně zakotvenou a principiálně nezpochybnitelnou morálkou, s vírou v jistotu pokroku... Masaryk jistě nebyl nekritický ani ke své době, ani k vlastnímu usilování, rozhodně však nebyl ani skeptik, ani relativista, ani individualistický egoista. V jedné věci ovšem Johnsonovu (a nejen ovšem jeho) představu o *moderním intelektuálovi* nesporně nenaplnňuje: Masaryk nebyl pokrytec a jeho osobní mravnost si netroufá zpochybňovat dodnes nikdo. Otázka, kterou Kovtunova kniha vyvolává, zní mi tedy takto: Byla Masarykova účast v Hilsnerově procesu modelovým příkladem překročení vlastních kompetencí „moderním intelektuálem“, nebo byla modelovým příkladem statečné občanské a lidské angažovanosti, která byla pouze vnějškově legitimizována faktem vědecké kompetence a reálnou legitimitu čerpala z odpovědnosti vůči národní pospolitosti či vůči ideji Rozumu, Pravdy a Spravedlnosti? Anebo to byla prostě jenom jedna ze zajímavých epizod našich kulturních dějin, jímž jsme *ex post* připsali význam, který by zdaleka neměla, kdyby nebylo Masarykova prezidentství a holocaustu?

Kloním se k názoru, že z Masarykovy angažovanosti – a nejen v polenském procesu – plyne zjevně ještě jedno naučení: že s tím *moderním intelektuálem* je to úplně jinak. Ale jak?

Miloslav Petrusek

Stefan Breuer: Bürokratie und Charisma. Zur politischen Soziologie Max Webers

Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1994, 208+14 s.

Breuerova kniha je víc než běžnou weberovskou interpretací. Hamburský sociolog střední generace (autor vynikající *Anatomie konservativní revoluce*, 1993) se tu soustředí na *reálnou* problematiku byrokracie a jejího protikladu, charismatické orientace, přitom

testuje empirickou nosnost Weberových pojmů a koncepcí. Je to postup nesporně zajímavější, než je obvyklé ve stále narůstající weberovské literatuře. Použitelnost jeho analytického aparátu Breuer prokazuje zvláště zdařile rozбором charismatu revoluce, národa a vůdce.

Autor nejdříve rekonstruuje intence Weberovy připravované, ale už neuskutečněné *Státovědy a teorie politiky*: vychází mu přitom původně velký vliv F. Tönniese; později Weber více zdůrazňuje činitele *moci* (Herrschaft) jako

předpokladu řádu a racionalizace. Na rozdíl od nestora německé sociologie také neomezuje stát na moderní instituční systém (Anstaltsstaat); do popředí se mu dostává možnost donucení a kontroly. Breuer ve smyslu tohoto pojetí v další kapitole analyzuje historický proces racionalizace moci, vznik státu jako transpersonálního řádu, knížení pouze svěřeného, a ovšem počtářsky proorganizovaného a systematizovaného. Proti Schluchterovi a Bermanovi, kteří hledali původ racionalizace ve středověké „revoluci“ katolické církve, tedy ve „zvěčnění charismatu“, Breuer soudí, že u církve nemůže být řeč o depersonalizaci (s. 200); fakticky se politický racionalismus ještě v 16. a 17. století omezoval na učený diskurs. Materiálně přitom racionalizace pokročila, ovšem sektorálně, instrumentálně, zvláště mechanizací vojska (s. 46an.). I Weber věděl, že dílčí racionalita je odkázána na dodatečné hnací síly a že např. bez soutěže států o podmínky přísunu mobilního kapitálu by novodobá evropská státní mašinérie zkolabovala jinak než dřívější a mimoevropské racionalizační náběhy. Ještě předrevoluční Francie racionalitu omezovala na materiální zabezpečení tradiční patrimoniální moci: tím Breuer v protikladu k Tocquevillovi a dnešnímu trendu historiografie trvá na epochálním charakteru francouzské revoluční césury.

To ospravedlňuje rozbor tzv. *charismatu rozumu*, odděleného od jednotlivé osoby proroka, génia, panovníka. Weber s G. Jellinkem vyzdvíhal důležitý mezičlánek asketického protestantismu, zejména amerických sekt, tedy „přenesení charismatu“ např. na komplex subjektivních lidských práv. Také Breuer vypracovává rozdíl mezi americkou revolucí, nesenou charismatem sekt a nedůvěřující i vlastní moci, a francouzským despotismem právníckého rozumu, který se místy stal obsesí (s. 67) a vyústil ustavením staronového charismatu státní moci. Charisma rozumu – v neutrálním smyslu – autor hledá i u bolševiků. V nich Weber jak známo viděl méně racionality než v kapitalismu, a už z tohoto důvodu vzniklým *pospolitím* formám selským, vojenským či rétorickým prorokoval krátké trvání a jen destruktivní působení (s. 89). Breuer s Weberovým názorem nesouhlasí; není tu však místa se vyrovnat s jeho argumenty, např. tezí o hranicích vůdcovského charismatu u Lenina. „Zestátnění bolše-

vismu místo bolševizace státu“ (s. 107) by však prokázalo platnost Weberovy věty, že byrokracie, nemá-li degenerovat, potřebuje protiváhu nebyrokratické povahy. Platí to ovšem i o – vždy absolutistickém – charismatu: bolševický monopol moci a ideologie, tato základní příčina nehybnosti režimu, byl samozřejmě pokusem institucionalizovat vyhaslé charisma hnutí.

Zajímavá je následující kapitola o charismatu *národa*. Vycházejí ze starší politickoteologické sémantiky, která pojímala národ jako kolektivní subjekt, jako svého druhu *corpus mysticum*, ukazuje autor, jak se tato dynamika už za Francouzské revoluce dostávala do rozporu s liberalismem: její charisma se odpoutalo do racionální reprezentace, utápělo ji v „holismu“ (s. 120). Zejména antipolitický radikalismus romantického pojetí národa mohl nabýt rysů sektářského náboženství bez zřetelných hranic vůči „světu“, tj. racionálním sociálním potřebám. Rýsuje se tendence stát se „antistrukturou“, místem mimořádného a nevšedního. I Weber, např. na sjezdu německých sociologů roku 1913, na rozdíl od Tönniese, umístil národ ve sféře „pospolitosti“, nikoli „společnosti“; jindy zdůrazňoval specifický národní patos, vůli naplňující se v útvaru politické moci. Byla to charismatická orientace bez organicistních fikcí, ale i beze všech racionálních regulací, takže své čisté podoby nabývá za války, pro Webera hlavní zdroj charismatu už svým odvrácením od rutiny všedního dne.

Zvláště sporné ve Weberově díle zůstává jeho pojetí charismatického *vůdce*. Výzva vycházející z velké osobnosti mu jistě byla korektivem zkornatění, „nevolnické klece“ moderní racionality. Na druhé straně jeho koncept plebiscitního vůdcovství zřejmě nemá nic společného se svou nacistickou pervertovanou podobou. Breuer svou interpretaci uvádí historii kultu génia v Německu, zvláště výkladem o esoterické a antimodernistické škole Stefana Georgeho. Weber sám nebyl nevnímavý vůči estetice Georgeho kruhu, dobře si však uvědomoval jeho charakter *úřku* z civilizace a neschopnost nabídnout nad ezoterická gesta reálnou alternativu. Pokud jde o politiku, považoval Weber charismatické vůdce za nezbytné příslušenství věku mas; césaristickou diktaturu po určitém zaváhání neřadil mezi samostatné politické útvary, a jim doporučeného plebis-

citního prezidenta nechápal jako svébytnou antibyrokratickou sílu, schopnou obrátit moderní racionalitu směrem ke „kulturní revoluci“ (s. 165). Autorovy argumenty proti tezím o afinitě či ideové přípravě nacismu přesvědčují vzhledem k tomu, že Weber samozřejmě předpokládal další fungování jak parlamentu, tak výkonné byrokracie, zatímco nacisté první zrušili a druhou svým iracionalismem fakticky podkopali. Neznačená to ovšem, že Weberova analýza a jeho doporučení z přednášky „Politika jako povolání“ z ledna 1919 byly německé demokracii adekvátní.

Závěrem Breuer zkoumá Weberovy čtyři typy demokracie, z nichž *bezprostřední* (např. demokracii rad) pokládá za efemérní už pro její diletantismus; reprezentace mu je přítom věcí pouhé víry, jelikož vůle lidu v každé podobě patří do říše užitečných fikcí. Měl bych určité výhrady – nikoli vůči Weberově známému hodnotově neutrálnímu pojetí demokracie, zahrnujícímu i „družinovou“ formu fašistického

typu, přece však vůči některým Breuerovým výkladům o plebiscitní demokracii; jsou však dílčího charakteru. Problematičtější se mi zdá jeho výhled o byrokracii a charismatu *dnes*. Je opravdu konec jak velkých osobností, tak i všeho řádu, těchto dvou weberovských orientačních kategorií? Nelze popřít dekompozici ve velkých částech dnešního světa, rozklad města, podniku, rodiny, heterogenizaci kultury, přibývání „pouště“ a „bílých míst“ naší civilizace. Je však třeba problémy natolik dramatizovat, že v pesimistické diagnóze už neběží o hodnoty, nýbrž o samotné psychické instance, kterým se dají hodnoty implantovat? (s. 193) Jistě nás média zaplavují pandemoniem „antistrukturálních“, archaických podnětů, platí však opravdu, že každý pokus o racionalizaci nutně vyvolává svůj opak? Breuerova kniha je v každém případě důležitou výzvou, abychom nově promysleli vztah mezi racionalitou a charismatem v našem životě.

Bedřich Loewenstein

Alain Blum: *Naître, vivre et mourir en URSS 1917-1991*

Paris, Plon 1994, 273 s.

Dostojevský prý kdysi řekl, že socialismus bude stát Rusko sto milionů lidí. Je na demografech, aby zjistili, zda je správná Solženicynova domněnka, že toto proroctví se vskutku vyplnilo. V diskusích o lidské hodnotě sedmdesáti let sovětské vlády nabývají číselné údaje o ztrátách na obyvatelstvu mytického charakteru, který sám o sobě spíše komplikuje, než usnadňuje přiblížit se skutečnosti.

Alain Blum, jeden z vedoucích pracovníků francouzského státního demografického ústavu INED v Paříži, si položil v knize s názvem v českém znění „Narodit se, žít a zemřít v SSSR 1917-1991“ dvě otázky: Jak se sovětský režim pokoušel působit na základní demografické projevy svých občanů – narodit se, žít a zemřít? Jak uspěl sovětský stát v této snaze, dnešními demografy často považované za nesmyslnou, avšak zároveň i za důležitý prostředek státně-politické strategie? Blum si je vědom, že takto položené otázky přesahují rámec dnes na Západě hojně vydávaných „sovětologických“ prací. Nejedná se mu totiž o

různé volně komponované politické úvahy, nýbrž snaží se přesně stanovit základní demografické charakteristiky populace SSSR ve 20. století a nalézt hodnověrné zprávy o reakcích sovětské společnosti na státní populační politiku. Tím ovšem získává jeho kniha na zajímavosti jak pro demografy, tak pro sociology, protože ukazuje v sociální teorii i v praxi empirického výzkumu cestu, jak se demografovi se schopností sociologické interpretace může podařit odhalit okolnosti každodenního vztahu jednotlivce a společnosti. Je to zvláště důležité v případě SSSR, kde byl s výjimkou dvacátých let sociologický výzkum státem potlačen.

Ani demografický výzkum na tom ovšem nebyl lépe. To vysvětluje ze samotné Blumovy práce, na niž byl její autor výborně připraven mnohaletou spoluprací s předními demografy bývalého SSSR, studiem ruské, sovětské i post-sovětské literatury a častými návštěvami v ruských archivech, nedávno otevřených veřejnosti. Vlastní líčení problému vztahu sovětské moci k obyvatelstvu je rozděleno do tří oddílů. První z nich se zabývá otázkou demografické statistiky: Byla zmanipulována, nebo utajována? Po revoluci poměrně dlouho doznívala tradice statistiky carského Ruska. Ta měla na konci 19.

století dobrou evropskou úroveň, i když carské úřady odmítaly mezinárodními statistickými kongresy prosazovanou unifikaci sbíraných statistických údajů i jejich zpracování. První a poslední všeobecné sčítání obyvatelstva v carském Rusku v roce 1897 poskytuje nejen cenné demografické údaje, nýbrž i možnost srovnání se sčítáním z roku 1926, které v carské tradici do jisté míry pokračovalo. Sovětští demografové připravovali další sčítání od roku 1933. Na 17. sjezdu strany v roce 1934 Stalin oznámil, že počet obyvatel SSSR dosáhl 168 milionů. To však nebyl údaj sčítání, nýbrž projekce. Stalin se rozhodl ignorovat, že mezi 16. a 17. sjezdem strany zemřelo 6 a půl milionu obyvatel SSSR na hladomor způsobený v letech 1932 a 1933 tvrdým postupem při kolektivizaci zemědělství.

Sčítání, které bylo za velké propagandistické přípravy provedeno v roce 1937, nevyhovělo Stalinovým představám, a proto bylo anulováno, vedoucí demografové byli obviněni z protistátní diverze, zčásti popraveni, zčásti uvězněni. Nové sčítání z roku 1939 bylo sice uznáno, ale jeho výsledek byl přísně utajen. Další sčítání se pak uskutečnilo až v roce 1959 a jeho podrobné výsledky opět nebyly publikovány. Blum se domnívá, že přes všechna pronásledování demografů byl kult čísel v ruské statistice tak zakořeněn, že po celé stalinické období se v zásadě dávala přednost ukrývání objektivně zjišťovaných údajů ve tmě archivů před jejich falšováním.

Blum se však nezajímal jen o základní demografické údaje, ale i možnost rekonstrukce sociální stratifikace, jejíž studium umožňovala všechna standardní evropská sčítání obyvatelstva v první polovině 20. století. Již v roce 1922 byl sice ze SSSR vypuzen Pitirim Sorokin, slavný žák Maxima Kovalevského a jeden ze zakladatelů moderního evropského studia sociální mobility, ale ještě v druhé polovině 20. let se v Rusku pěstovala tzv. „morální statistika“, jak svědčí díla Michaila Gerneta. V popisech různých společenských jevů tato statistika hojně užívala demografických charakteristik, jako je věk, rodinný stav, národnost, náboženství apod. Ve 30. letech však sociologie přestala v SSSR existovat jako státem uznaná věda. Od roku 1937, kdy byla oficiálně nastoupena cesta k beztržní společnosti, nesmělo padnout o studiu sociální stratifikace již ani

slova. Teprve od 60. let nalézal Blum v archívech výsledky různých anket, podobajících se francouzským anketám o rodině z téže doby. Ovšem sovětská i mezinárodní veřejnost se zpravidla až podnes nedozvěděla téměř nic o sociologické interpretaci těchto anket. Údaje se sbíraly, ale nesměly být hodnoceny.

V druhém oddílu své knihy věnuje Blum pozornost třiceti nejtěžším letům populačního vývoje SSSR stalinické éry, v nichž se obyvatelstvo potácelo od občanské války a hladových krizí k obrovským ztrátám čtyřicátých let, které nebyly způsobeny pouze druhou světovou válkou. O tom svědčí v archívech NKVD objevené údaje o počtech deportovaných a vězněných osob v letech 1934 až 1953. Při hodnocení vlivu stalinické éry na vývoj obyvatelstva SSSR Blum rozlišuje krátkodobé a dlouhodobé efekty. Ani před revoluci v roce 1917 nebyly demografické krize v carské říši vzácností, zatímco na Západě již dávno vymizely. Přesto se počet carových poddaných neustále zvyšoval. Kolem přelomu 19. a 20. století roční počty narozených strmě rostly a počty zemřelých začaly stagnovat. To znamenalo, že s určitým zpožděním za ostatní Evropou nastává v evropské části carské říše demografický přechod. Přes nadcházející katastrofy první světové války, občanské války a velkého hladomoru 1932 a 1933 (při němž Blum shledal větší intenzitu umírání, než byla francouzskými demografy zjištěna pro demografickou krize 17. století), však dlouhodobý populační vývoj naznačoval, že demografický přechod pokračuje. Klesal počet dětí narozených jedné ženě za její plodné období. S vynecháním nejhlubších přerывů za demografických krizí naděje na dožití při narození v dlouhodobém průměru stoupala a zároveň klesala kojenecká a dětská úmrtnost. Vývoj úmrtnostních poměrů, odhlédneme-li od hlubokých zářezů do věkové struktury postihujících jen „krizové“ generace, se v dlouhodobém průměru odlišil od dynamiky demografického vývoje západní Evropy až teprve v 70. a 80. letech 20. století, kdy se vzestup naděje na dožití u žen v SSSR proměnil ve stagnaci na hodnotách dosažených na konci 60. let a u mužů se naděje na dožití začala snižovat.

Těmto zjištěním věnuje Blum třetí a poslední oddíl své knihy, příznačně nazvaný „Rezistence autonomního demografického vý-

voje“. Zde se setkáváme i s hlubším pohledem na tzv. „potratovou politiku“ SSSR, která v letech 1920-1936 a od roku 1955 umělé přerušování těhotenství povolovala, zatímco na západě Evropy bylo až do 70. let zakázáno. Toto uvolnění však znamenalo naprostý nezáměr sovětské medicíny o jakoukoli lékařsky sledovanou antikoncepci. Tak se mohlo stát, že např. v roce 1965 se provedlo více než 8 a půl milionu umělých přerušování těhotenství, což představovalo téměř dvojnásobek počtu v tom roce uskutečněných porodů živých dětí. Stejně tak považuje Blum za příklad postojů obyvatelstva SSSR k vlastnímu zdraví epizodu tzv. Gorbačovova „suchého zákona“ v roce 1986. V době jeho platnosti s poklesem spotřeby alkoholu klesl i počet vražd, sebevražd a pracovních úrazů končících smrtí. Podle Blumova názoru sovětská medicína stačila zvládat pouze základní technické problémy svého oboru a neměla nějakou širší koncepci zdravého vývoje populace. O tom by svědčila i nedávná obnova kdysi na konci 20. let přerušené debaty o eugenice a genetickém základu sovětské společnosti, která v dnešním postsovětském Rusku představuje ve srovnání s ostatní Evropou jakýsi anachronismus vědeckých debat mezi dvěma válkami.

Přesto, že se v SSSR už v 60. letech rozvádělo přibližně 35 % manželství, což byla proporce rozvodovosti dosažená v některých západních zemích až za dvacet let, Alain Blum považuje rodinu na většině území bývalého SSSR za hlavního předavatele kulturních a morálních hodnot ze staré předrevoluční společnosti. Blum se domnívá, že rodina v SSSR vytvořila prostředí, v němž jednotlivec mohl nalézt a možná, že dosud i v postsovětské společnosti nalézá ochranu, kterou mu v dostatečné míře neposkytuje stát. Rodiny se v SSSR chovaly podobně jako v ostatní Evropě, když snižovaly počet dětí, které přiváděly na svět. Proto je také velmi těžké souhlasit s těmi, kdo vyčísľují do stamilionů populační ztráty zemí bývalého carského Ruska způsobené vládou socialismu. Nadprůměrně vysoká plodnost obyvatelstva předrevolučního samoděržaví poklesla totiž ne z vůle, ale spíše proti vůli sovětského státu, který se vždy snažil zahladit ztráty způsobené terorem proti vlastnímu obyvatelstvu prosazováním radikálního antimalthusianství, v tehdejší západní Evropě už zastávaného pouze katolickou církví.

Pavla Horská

Our Global Neighbourhood. The report of the commission on global governance

Oxford, Oxford University Press 1995, 437 s.

V souvislosti s loňským 50. výročím vzniku Charty a Organizace spojených národů připravila mezinárodní komise skládající se z 25 významných osobností z oblasti politiky, ekonomie a dalších oborů (mezi nimi bývalého českého ministra zahraničních věcí Jiřího Dienstbiera) větší publikaci se zajímavým názvem *Globální sousedství*. Termín „globální“ se pak v textu mnohokrát opakuje ve vazbě s dalšími pojmy.

Sám pojem „sousedství“ je jistě běžně znám, a to na úrovni vztahů uvnitř různých komunit, ale také vztahů mezi sousedícími státy, přičemž se vždy zdůrazňuje jeho kladná stránka. Byl také uveden již v Chartě OSN, ale teprve v této publikaci je rozpracován na úroveň všelidskou a globální. Zároveň se zde zdů-

razňuje jeho komplexní pojetí zahrnující všechny základní problémy života lidstva a cesty k jejich řešení. To úzce souvisí s dalším pojmem „global governance“ uvedeným v podtitulu. Jeho výklad a také překlad je již složitější. Autoři velmi zdůrazňují, že naprosto nejde a nesmí jít o vytváření nějaké globální světovlády, nýbrž o dlouhodobý proces směřující k organizování či řízení vývoje lidstva a řešení jeho problémů v zájmu a za účasti všech národů. Jinak řečeno, aby se správa globálních záležitostí stala věcí všech lidí jako občanů globální společnosti.

Východiskem je současný proces „globalizace“ ve světě a těžiště je v hledání tomu odpovídajících přístupů k řešení existujících a nazrávajících problémů. Na první místo je postaveno globální a komplexní pojetí bezpečnosti. Vychází z toho, že bezpečnost už nemůže – jako tomu bylo až dosud – být chápána pouze jako zajištění jednotlivých států

proti možnému vojenskému napadení ze strany druhých států. S tím vždy souvisely závody ve zbrojení, které po druhé světové válce dospěly až na úroveň jaderných zbraní a k hrozbě jaderné války ohrožující samu existenci lidstva. Rozpad komunistického systému v Sovětském svazu a jeho satelitech a s tím spojený konec studené války přinesl nesporně veliký klad v tom, že hrozba globální jaderné války se podstatně snížila a že došlo i k prvním krokům v omezování jaderných potenciálů Ruska a USA. Zůstává však další úkol: zabránit rozšiřování vlastnictví jaderných zbraní na další státy a zároveň zajistit, aby se takové zbraně nedostaly do rukou extrémistických a teroristických skupin. I když se také poněkud snížilo tempo zbrojení v oblasti konvenčních zbraní, pokračuje jejich vývoz do krizových oblastí světa a podporuje trvání dosavadních ozbrojených konfliktů i vznikání nových.

Nadále navíc trvá rozpor mezi náklady na zbrojení a nedostatkem prostředků pro naléhavé potřeby lidstva v oblasti ekonomické, sociální a ekologické. Tím důležitější je podle autorů usilovat o skutečnou demilitarizaci současného systému států snižováním vojenských potenciálů a omezováním zbrojení na míru opravdu nutnou k zajišťování obranné schopnosti států.

Velká pozornost je v pojetí komplexního a globálního chápání bezpečnosti věnována oblasti ekonomické. Zdůrazňuje se, že globální propojenost světa jak na základě technologického pokroku, tak rozsahu mezinárodních organizací a institucí, mezi nimiž stále větší roli mají transnacionální korporace, zcela přesahuje hranice jednotlivých států, a tedy i dřívější pojetí jejich ekonomické bezpečnosti. Nesporně se zvyšují možnosti, jak zajišťovat globální ekonomickou stabilitu světa, ale nadále je tato stabilita velmi křehká a může snadno být narušena různými ekonomickými konflikty.

Trvalou hrozbou ovšem zůstává propast mezi úrovní průmyslově vyspělých zemí a převážnou částí zemí rozvojových. Až dosud byla běžně formulována jako rozpor mezi Severem a Jihem. Zatím však na jedné straně některé země, a to především v jihovýchodní Asii, již dosáhly vysoké úrovně nejmodernější průmyslové výroby a staly se dravými konkurenty ve světovém obchodě. Proti tomu v některých zemích, a to zvláště v Africe, se jejich hospodář-

ská situace nejen nezlepšila, ale ještě se zhoršila. Jak se uvádí, asi 1,3 miliardy lidí nadále žije v naprosté chudobě a velká část z nich je přímo ohrožena hladem. To spolu s působením etnických a dalších rozporů zesiluje migrační přesuny, které opět vyvolávají další konflikty. Patří sem i rostoucí urbanizace neodpovídající úrovni industrializace mnohých zemí. Především se však potvrzuje, že dosažení pojetí rozvoje těchto zemí naprosto nespĺnilo naděje. I zde je třeba hledat nové způsoby řešení, které opět vyžadují komplexní a globální přístup, aby situace v těchto nejrozsaáhlejších oblastech neohrozila bezpečnost lidstva.

Pojetí globální a komplexní bezpečnosti se plně promítá i do oblasti ekologické. Této problematice je ve světě věnována pozornost již delší dobu, avšak řešení se zatím převážně hledala jen na úrovni jednotlivých států. Zvláště tu trvale působí rozpor mezi slovy a skutečnými činy průmyslově vyspělých zemí. Zaměření na konzumní společnost a tomu odpovídající výroba vede jednak k nadměrnému čerpání zdrojů Země a k jejímu ekologickému zamořování. Za druhé trvá neochota přispívat k řešení ekologických problémů hospodářsky málo vyvinutých zemí. Zde pak narůstají takové jevy, jako je ničení deštyných pralesů v Jižní Americe nebo devastace přírody a rozšiřování pouští v Africe i v jiných regionech, což má nejen dalekosáhlé důsledky pro globální klima, ale i migrační tlaky a z toho vznikající konflikty.

Autoři ovšem uvádějí i nutnost reagovat včas na další hrozby pro bezpečnost lidí a lidstva. Sem až dosud patřila zvláště ideologická konfrontace zdůvodňující studenou válku a závody ve zbrojení. Zánikem Sovětského svazu byl podstatně omezen její globální rozměr a nevystupuje tak nebezpečně v souvislosti s existencí takové komunistické mocnosti, jakou je Čína. Nadále však zůstávají a ještě se nebezpečně vyhrocují takové jevy jako fašismus, nacionalismus, etnické rozpory, náboženský fundamentalismus, a mnohé z nich jsou spojeny s vytvářením extremistických a teroristických skupin. Konec konců patří sem i celkový růst kriminality spojený často s šířením drogové závislosti a obchodem s drogami, který nabývá celosvětového rozsahu. Uváděn je však i vliv televize a dalších masových médií, které

různými způsoby rozněcují sklon k nenávisti a násilí zvláště mezi mladými lidmi.

Proti tomu stavějí autoři nutnost rozvíjení globální etiky. Ta má vycházet z uplatňování a rozšiřování základních hodnot důležitých pro každého člověka a pro lidstvo v globálním měřítku. Patří sem především soubor lidských práv, zvláště pak respektování práva na život od jednotlivce přes všechny další úrovně až po existenci lidstva jako celku. Dále pak svoboda, spravedlnost, rovnoprávnost i rovnost v přístupu k základním potřebám existence člověka, včetně vzdělání a informací. S tím je však spojena aktivní účast a zodpovědnost každého člověka za uskutečňování všech těchto principů a vůbec všeho, co je formulováno jako obecné zájmy – „commons“ – lidstva. V tomto směru by měl vzniknout jakýsi nový, skutečný internacionalismus, sbližující všechny národy a všechny lidi, který při uznávání veškeré diversity lidstva by zachovával a dále rozvíjel všechny základní hodnoty.

V tomto široce pojatém projektu globálního sousedství a governance musí samozřejmě již vzhledem ke svému objektivnímu postavení ve světě nadále plnit svou úlohu Organizace spojených národů. Její vznik spolu s vyhlášením Charty spojených národů byl před padesáti lety spojován s velkými nadějemi. Mnohé z nich se nemohly splnit proto, že ve velmi krátké době bylo lidstvo rozděleno bipolární konfrontací, která také zasáhla OSN a hluboce narušila její činnost. Rozklad komunistického systému a nástup Ruska a dalších postkomunistických zemí k budování demokratického systému sice vytvořil předpoklady pro účinnější rozvíjení činnosti OSN, ale ve světě došlo a dochází k řadě dalších závažných změn, na které by měla OSN reagovat. Autoři *Globálního sousedství* přicházejí s některými velmi závažnými podněty.

Především podtrhují, že je nutné z hlediska dosavadní struktury OSN reagovat na početní růst členských států OSN. Z původních 51 se jejich počet až dosud zvýšil na 185. Všechny tyto členské státy jsou sice formálně rovnoprávně zastoupeny ve Valném shromáždění OSN, avšak, jak autoři zdůrazňují, i nadále hlavní úlohu při řešení nejzávažnějších otázek

světového vývoje má Rada bezpečnosti. V ní pak rozhodující místo má pět stálých členů s právem veta. Proto autoři předkládají návrh, aby počet stálých členů Rady bezpečnosti byl rozšířen o dalších pět, ale tyto státy by neměly právo veta.

Z hlediska již uvedeného pojetí „governing“ předpokládajícího daleko větší účast národů a lidí na řízení globálních záležitostí, je předkládán další návrh na doplnění struktury OSN dvěma orgány. Jedním by mělo být Fórum občanské společnosti, v němž by byly zastoupeny nevládní organizace a instituce vytvářené v jednotlivých zemích i mezinárodně občany. Fórum by se scházelo jednou za rok a podávalo by Valnému shromáždění návrhy směřující k řešení problémů zahrnovaných do pojetí globální a komplexní bezpečnosti. Druhým orgánem by měla být Petiční rada, složená z pěti až sedmi naprosto nezávislých významných osobností, kterým by bylo možno podávat petice upozorňující na případy, kdy globálně pojatá bezpečnost byla hrubě porušena.

Zvláště závažná, jak potvrzuje poslední vývoj, je potřeba nového přístupu k takovým základním principům, jako je suverenita, územní integrita, nevměšování, nezávislost, sebeurčení a další. Všechny tyto principy musí být uplatňovány jak v souladu s vnitřním vývojem v jednotlivých státech, tak s globálními zájmy lidstva a uvedenou globální etikou. A právě zde by se měla výrazněji rozvíjet již zahájená zvýšená aktivita OSN, vedoucí od předcházení konfliktům, přes jejich mírové řešení až po použití intervence jako posledního prostředku, když by došlo k hrubému porušení bezpečnosti národů a lidí.

Jistě mnohé z toho, nač bylo možno z obsahu *Globálního sousedství* jen stručně upozornit, vyznívá příliš obecně a po dosavadních zkušenostech lidstva příliš idealisticky. Jistě také narazí na neschopnost států a vlád překonávat úzké zájmy tak zvané realistické politiky. Tato kniha je však jistě také i podnětem pro společenské vědy, mezi nimi i sociologii. Vždyť pojednává o důležitých otázkách společenského vývoje od úrovně jedince až po úroveň globální společnosti.

Vladimír Soják

Paul Felix Lazarsfeld jubilující:
(13. 2. 1901-30. 8. 1976)

Letos si připomínáme hned dvě významná výročí spojená s osobou sociologa, který nad jiné významně ovlivnil vývoj této vědecké disciplíny. V únoru jsme si připomněli 95 let od narození a v srpnu si připomínáme 20 let od úmrtí sociologa, který velkou měrou přispěl k rozvoji metodologie výzkumné práce v sociálních vědách a posunul poznání v několika oblastech sociologie – ve výzkumu nezaměstnanosti, v otázkách působení masové komunikace a interpersonální komunikace, v politické sociologii při výzkumu formování volebních preferencí, při zkoumání společenských vědců v podmínkách mccarthismu, v otázkách aplikace sociologického bádání ve společenské praxi i v tématu historie empirického sociologického výzkumu. Použití dotazovacích technik ve výběrových šetřeních s cílem testovat hypotézy o vztazích mnoha proměnných, opakované dotazování stejného souboru respondentů – dnes již proslulá „panelová metoda“ měření hodnot skrytých (latentních) proměnných pomocí jejich zjevných projevů (manifestních proměnných) ústící do myšlenek latentní strukturní analýzy patří snad k nejznámějším metodologickým příspěvkům Paula F. Lazarsfelda.

Paul Felix Lazarsfeld se narodil ve Vídni 13. února 1901. Vyrůstal v myšlenkovém prostředí intelektuální Vídne, ovlivněn Vídeňským kruhem i socialistickým hnutím. V roce 1925 promoval z matematiky, u Karla a Charlotty Bühlerových studoval psychologii. Koncem dvacátých let začal spolu se skupinou mladších studentů Vídeňské univerzity provádět komerční výzkumy z oblasti aplikované sociální psychologie. V roce 1931 pak ve Vídni oficiálně založil svůj první výzkumný ústav – Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle (Výzkumné středisko pro hospodářskou psychologii) – nezávislou výzkumnou instituci, která sloužila k výchově studentů Vídeňské univerzity, ale prováděla především výzkumy trhu na zakázku pro rakouské a později i zahraniční obchodní a průmyslové společnosti. Menší část prostředků Lazarsfeld získával z fondu Rockefellerovy nadace spravovaného manžely Bühlerovými.

Z konce dvacátých let pocházejí jeho první vědecké práce: *Jugend und Beruf* (Mládež a povolání) a *Statistisches Praktikum für Psychologen und Lehrer* (Statistické praktikum pro psychology a učitele). V zimě 1931/32 provedl první velkou a úspěšnou statistickou analýzu dat z rozsáhlého výzkumu posluchačů vídeňského rozhlasu, který zahrnoval více než 100 tis. dotázaných. Nejslavnější prací vídeňského výzkumného střediska pro hospodářskou psychologii se však stal výzkum nezaměstnané průmyslové obce v Dolním Rakousku, Marienthalu. Výzkumná monografie *Die Arbeitslosen von Marienthal* (Nezaměstnaní z Marienthalu) vyšla poprvé v létě 1933 v Lipsku jako kolektivní dílo výzkumného střediska zaštitěné osobou profesora Bühlera. Sám výzkum je příkladem výsledkem nadšené kolektivní práce. Marie Jahoda, první Lazarsfeldova manželka, Hans Zeisl a Paul Lazarsfeld jsou dnes známi jako autoři monografie. Každému z nich, ale i mnoha dalším spolupracovníkům vídeňského výzkumného střediska, dnes vděčíme za jeden z nejzdařilejších příkladů kombinace mnoha výzkumných technik v jediném výzkumném šetření.

Na podzim 1933 Lazarsfeld odjíždí na vědeckou stáž do USA jako stipendista Rockefellerovy nadace, původně na rok. V roce 1934 si pobyt o rok prodlužuje a v létě 1935, ovlivněn zákony proti socialistům a rozmachem profašistického režimu v Rakousku, si vyřizuje vystěhovalceké vízum a odjíždí do Ameriky natrvalo.

V USA získal Lazarsfeld řadu zkušeností již během svého stipendijního pobytu v letech 1933 až 1935. V té době se v New Yorku poprvé setkal s Robertem Lyndem a Rensisem Likertem, poznal Hadley Cantrila, Franka Stanton, spolupracoval s Arthurem Kornhauserem a Davidem Craigem při výzkumu trhu, pobýval v Chicagu, ale také na univerzitách na pacifickém pobřeží USA. První kroky jeho emigrace mu usnadnila pomoc Roberta Lynda, který mu byl pak ještě mnohokrát nápomocen. Lynd získal pro čerstvého emigranta první analytickou práci – statistický rozbor údajů z 10 tis. dotázaných k volbě povolání, vyplněných mladými lidmi ze státu New Jersey, které si nikdo netroufal zpracovat. Lazarsfeld převzal nelehký úkol a s prezidentem méně známé nedávno

založené Newark University Frankem Kingdomem se dohodl na založení svého druhého výzkumného centra. V té době se jeho druhou ženou stává jeho vídeňská diplomantka a dlouholetá spolupracovnice Herta Herzogová. Lazarsfeld v těchto letech spolupracoval se Samuelem A. Stoufferem a s Mirrou Komarovsky – zkoumal důsledky ekonomické deprese na manželství a rodinu, věnoval se však také výzkumu trhu (s Arthurem Kornhauserem) a spolu s Rowenou Wyant napsal analyticky zdařilý článek vycházející ze statistických dat o prodeji 25 významných časopisů v devadesáti amerických městech.

V roce 1937 se ujímá vedení velkého projektu pro výzkum rozhlasového vysílání a jeho posluchačů. Jeho náměstky se stali Frank Stanton, ředitel rozhlasového koncernu CBS, a Hadley Cantril, slavný psycholog z Princetonské univerzity. Rozsáhlý výzkum, který se do povědomí společenských vědců zapsal pod pojmem „Princeton Radio Project“, znamenal pro Lazarsfelda výzvu a příležitost k realizaci rozsáhlého souboru výzkumných aktivit. S využitím zkušeností a výzkumného týmu svých spolupracovníků z Newarského výzkumného centra vytvořil, tentokrát již za nesrovnatelně příznivějších materiálních podmínek, v rámci projektu svůj třetí výzkumný ústav – Princeton Office of Radio Research. Jeho faktickým sídlem se na Lazarsfeldovo výslovné přání stal nejprve Newark, kde pracovala jeho výzkumná skupina, a později New York, tehdejší největší centrum rozhlasového byznysu.

V letech 1937 až 1949 vydal Paul Lazarsfeld spolu s Frankem Stantonem a dalšími spoluautory jen v oblasti komunikačního výzkumu a výzkumu posluchačů rádia dvě monoteematická čísla psychologického časopisu, šest monografií a dvě desítky článků a statí. V roce 1939 přechází výzkum rádia na žádost Roberta Lynda a s plným Lazarsfeldovým souhlasem na Kolumbijskou univerzitu do New Yorku. Středisko se začíná zabývat také dalšími výzkumnými tématy a v roce 1945 dochází k jeho přejmenování na slavné *The Bureau of Applied Social Research* (Středisko aplikovaného sociálního výzkumu). A to je již čtvrtý výzkumný ústav založený a vedený Paulem Lazarsfeldem. Ten pak existuje až do roku 1977 a zaniká po Lazarsfeldově smrti.

V roce 1940 se v USA konaly prezidentské volby, v jejichž předvolební kampani se poprvé ve větším měřítku promítl vliv rozhlasového vysílání. Paula Lazarsfelda, Bernarda Berelsona a Hazel Gaudetovou nezajímalo primárně, zda zvítězí demokrat Roosevelt nebo republikán Wilkie. Pomocí „panelové metody“ dovedené právě v rámci tohoto výzkumu k akademické dokonalosti chtěl Lazarsfeld se svými kolegy zkoumat proces utváření volebního rozhodnutí, vliv tisku a rozhlasu, rodinných tradic i sociální příslušnosti, majetku, i náboženského vyznání a zejména vliv protikladných tlaků na voliče, na proces jejich volebního rozhodování. Jako výsledek čtyřleté práce vznikla knížka *The People's Choice* (Volba lidu), jedna z nejslavnějších a nejvíce vydávaných a překládaných Lazarsfeldových knížek.

V průběhu války Lazarsfeld spolupracoval také jako jeden z metodologických konzultantů Stoufferova týmu pro výzkum americké armády. Když v roce 1949 vyšly první dva díly *Amerického vojáka*, napsal obsáhlou recenzi kolektivního díla a v roce 1950 spolu s dalšími metodology vydal čtvrtý díl *Amerického vojáka* známý a citovaný dnes pod názvem *Measurement and Prediction*. Spolu se svým snad nejbližším a dlouholetým spolupracovníkem Robertem K. Mertonem vydává o rok později jakýsi „pátý“ díl *Amerického vojáka* *Continuities in Social Research: Studies in the Scope and Method of The American Soldier*.

Lazarsfeldova akademická dráha na Kolumbijské univerzitě započala výzkumným projektem v roce 1939, kdy zde také začal učit. V roce 1940 se stal mimořádným profesorem a teprve k tomuto roku se váže definitivní a formální Lazarsfeldovo začlenění do sociologie. V třicátých letech sám sebe považoval a označoval za psychologa, později za sociálního psychologa. Na katedru sociologie, vedenou v té době stále ještě Robertem Lyndem, je přijímán spolu s mladším kolegou Robertem K. Mertonem.

V padesátých a šedesátých letech vyvrcholila Lazarsfeldova aktivita metodologická. Stává se spoluzakladatelem matematické sociologie. Seminář, který na Kolumbijské univerzitě vedl, a k němuž přizval plejádu nejlepších odborníků, vyústil v roce 1954 ve vydání *Mathematical Thinking in the Social Sciences*.

O dvanáct let později, roku 1966, redigoval spolu s Neilem Henrym neméně známou čítanku matematické sociologie *Readings in Mathematical Social Science*.

Jedním z nejznámějších metodologických témat, spojovaných s osobou Paula Lazarsfelda, je bezesporu analýza latentních (skrytých) proměnných. Započal ji již ve čtyřicátých letech studii na téma „analýza skrytých vlastností“ (latent attribute analysis), pokračoval úvahami o „skrytých proměnných“ (latent variables) a definitivně se přiklonil k termínu „latent structure analysis“ (analýza skryté struktury). V roce 1968 vydal Lazarsfeld po řadě studií a článků spolu s Neilem Henrym monografii *Latent Structure Analysis* shrnující mnohaleté bádání na tomto poli.

Lazarsfeld po celý život usiloval o vytvoření instituce a systému vzdělávání sociologů – profesionálních výzkumníků na doktorandské úrovni. V úplnosti se mu to však nikdy nezdařilo. Pro účel výuky sociologické metodologie vydal v roce 1955 ve spoluautorství s Morrisem Rosenbergem jednu z nejslavnějších „učebnic-sborníků“ metodologie *The Language of Social Research*. V mnoha zemích, a také v Československu šedesátých let, byla nositelem tehdy vládnoucího paradigmatu akademické sociologie, které zprostředkovala v metodologické rovině celé generaci amerických i evropských sociologů. V roce 1972 vydal spolu s M. Rosenbergem a Ann K. Pasanellovou neméně zdařilé pokračování této metodologické učebnice: *Continuities in the Language of Social Research*.

Také v oblasti meritorního výzkumu však Paul Lazarsfeld nepřestal být činným. V roce 1955 vydává spolu s Elihu Katzem další knihu, která vzbudila oprávněný zájem odborné veřejnosti: *Personal Influence*. Hypotézu o dvou-
stupňovém toku komunikace, (tj. nejprve od masových médií k vůdcům veřejného mínění, kteří se sami aktivně zajímají o informace a vyhledávají je, a od nich pak k ostatním občanům), kterou poprvé postuloval v *People's Choice*, zde ověřuje na novém empirickém materiálu ve čtyřech oblastech, v nichž se v tomto případě ženy často radí: v oblasti módy, návštěvy biografu, otázkách veřejného zájmu a orientaci na trhu zboží.

A ještě jeden významný výzkum Lazarsfeld inicioval a uskutečnil. V období mccarthismu, kdy na podezření z protiamerické činnosti byly vyslýchány desetitisíce lidí, se Lazarsfeld s Wagnerem Thielensem rozhodli studoval akademickou obec, vysokoškolské učitele, výzkumníky pracující na univerzitách, společenské vědce. V roce 1958 tak spatřila světlo světa *The Academic Mind*.

Závěrečná léta vědecké tvorby Paula Lazarsfelda jsou spojena s promyšlením koncepcí implementace poznatků sociologie do společenského rozhodování. Aplikaci sociologie, jejímu využití v mnoha rozličných sférách společenské praxe, se Paul Lazarsfeld věnuje jako spoluautor dvou významných knih: *The Uses of Sociology* (1967) a *An Introduction to Applied Sociology* (1975).

Zajímaly ho dějiny empirického sociologického výzkumu. Již ve třicátých letech stál u zrodu stručných „dějin sociografie“, které v autorství jeho přítele Hanse Zeisela vyšly jako příloha *Marienthalu*. V roce 1961 publikuje *Poznámky k historii kvantifikace v sociologii* (*Notes on the History of Quantification in Sociology: Trends, Sources and Problems*), v nichž stručně pojednává téma v celé jeho šíři.

Paul Lazarsfeld působil na Kolumbijské univerzitě až do svého penzionování v roce 1971. V sedmdesátých letech pokračoval v učitelské dráze prakticky až do své smrti jako distinguished professor na University of Pittsburgh. Paul Lazarsfeld je spolutvůrcem oboru sociologie v jeho moderní podobě akcentující empirické bádání, avšak nepodceňující jeho teoretická východiska i vyústění. Můžeme bez nadsázky říci, že jemu sociologie vděčí za mnohé rysy svého dnešního všedního obrazu. Tak jako si teoretickou stránku sociologie nedovedeme představit bez přínosu Maxe Webera, Emila Durkheima, Karla Marxe, Georga Simmela, Ferdinanda Tönniese nebo Vilfreda Pareta, za dnešní podobu empirické stránky sociologického snažení hodně vděčíme právě Paulu F. Lazarsfeldovi a jeho aktivitám, kterými významnou měrou přispěl k institucionalizaci sociologického výzkumu.

Bibliografie Lazarsfeldových děl:

Neurath, P. 1979. „The Writings of Paul F. Lazarsfeld: A Topical Bibliography.“ Pp.

365-387 in *Qualitative and Quantitative Social research*, ed. by R. K. Merton, J. Coleman, Rossi. New York: Free Press.

Neurath, P. 1988. „Die veröffentlichten und nichtveröffentlichten Schriften von Paul F. Lazarsfeld (1901-1976).“ *Eine nach Hauptthemen geordnete Gesamtbibliographie*, Jg. II, Heft 1: 6-64. Wien: Wiener Institut für sozialwissenschaftliche Dokumentation und Methodik.

Sills, D. L. 1987. „Paul F. Lazarsfeld 1901-1976. A Biographical Memoir.“ *Biographical Memoirs* 56: 277-282. Washington, DC: The National Academy Press.

„The Writings of Paul F. Lazarsfeld.“ 1993. Pp. 299-322 in *Paul F. Lazarsfeld: On Social Research and its Language*, ed. by R. Boudon. Chicago, London: The University of Chicago Press.

Hynek Jeřábek

ISSP – International Social Survey Programme

International Social Survey Programme je dlouhodobý mezinárodní výzkumný projekt, který existuje od roku 1983. Tento výzkumný projekt je založen na mezinárodní a meziprojektové spolupráci v oblasti výzkumu v sociálních vědách. Jeho pravidelné pracovní aktivity probíhají nepřetržitě v ročních cyklech a týkají se vždy práce na nejbližší tři roky.

Projekt ISSP má čtyři zakládající členy – SCPR (Social and Community Planning Research) z Velké Británie, NORC (National Opinion Research Center) z USA, ZUMA (Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen) z Německa a Institute of Advanced Studies na ANU (Australian National University) z Austrálie. Od roku 1983 se počet účastníků v tomto projektu rozrostl až na 24 členů a dnes v něm participují výzkumné instituty z Austrálie, Bulharska, České republiky, Filipín, Francie, Irska, Izraele, Itálie, Japonska, Kanady, Kypru, Maďarska, Německa, Nizozemska, Nového Zélandu, Norska, Polska, Rakouska, Ruska, Slovinska, Spojených států amerických, Španělska, Švédska a Velké Británie. Letos bylo přijato Slovensko.

Projekt ISSP sleduje ve svých výzkumech pouze nejvýznamnější témata týkající se *postojů*. Zabývá se postoji a představami o roli vlády, sociálních nerovnostech, rodině a mužských a ženských sociálních rolích, životním prostředím, národní identitě, pracovních orientacích a strategiích a o náboženství. Výjimku tvoří modul Sociální síť, který je zaměřen na objektivní sociální síť a kontakty lidí ve společnosti a nikoliv na subjektivní představy

o sociálních sítích. ISSP ve svých výzkumech kombinuje dvě významné roviny srovnání – *srovnání v mezinárodní a časové perspektivě*.

Každý rok se uskuteční ve všech participujících zemích výzkum na jediné téma. Témata jsou pro každoroční výzkumy ISSP připravována všemi účastníky společně po několik let a jsou dopracovávána ve skupinách složených z týmů zvolených zemí. Na každoročních pracovních konferencích ISSP je dokončen a přijat dotazník k výzkumu pro příští rok, všem účastníkům projektu je také předložen k diskusi návrh dotazníku pro rok následující a hlasuje se o tématu výzkumu na rok třetí. Dotazníky jsou navrhovány a zpracovávány v britské angličtině a jejich konečné verze jsou překládány do národních jazyků. Tento postup vyžaduje věnovat pozornost relevantnosti otázek pro všechny participující země a přeložitelnosti použitých termínů do každého národního jazyka. Kromě výše zmíněných tematických modulů otázek, které však zdaleka nejsou rigidní, má ISSP vyvinutý i balík identifikačních proměnných (demografických, sociálních a ekonomických), které jsou pro každý modul stejné a prozatím neměnné. Jednotlivé moduly se po určité době opakují podle zájmu účastníků a nová témata jsou zařazena jen tehdy, pokud jsou většinou účastníků shledána jako významná a aplikovatelná v mezinárodním i časovém srovnání.

Výzkumné instituty z jednotlivých zemí hradí náklady za výzkumy ISSP provedené na území dané země. ISSP nedisponuje žádným centrálním fondem na pokrytí nákladů souvisejících s projektem, a proto je otázka financování výzkumů jedním z kritérií pro přijetí země do projektu ISSP. Modul otázek se může uplatnit jako dotazník v samostatném šetření, nebo

může být jako celek připojen k pravidelnému šetření typu General Social Survey. Instituty účastnických zemí jsou zodpovědné za sběr, prvotní přípravu a dokumentaci dat za svou zemi. Spojování, čištění, finální kontroly a archivace datových souborů ze všech zemí se provádějí v Centrálním archivu pro sociální výzkum (Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung) v Německu na univerzitě v Kolíně nad Rýnem. Centrální archiv vede také seznam publikací založených na datech z výzkumů ISSP. Data získaná z výzkumů ISSP jsou volně dostupná vědecké komunitě včetně studentů zanedlouho po jejich vzniku. Spojené soubory za všechny země jsou k dispozici za dva roky od roku, kdy byl výzkum proveden.

Sociologický ústav Akademie věd České republiky je členem ISSP od roku 1992. Tým, které zde pracují, provedly již čtyři výzkumy ISSP s následujícími tématy:

- 1992 – Sociální nerovnosti II,
- 1993 – Postoje k životnímu prostředí,
- 1994 – Rodina a změny gender rolí II,
- 1995 – Národní identita.

V současné době se připravují výzkumy:

- 1996 – Role vlády III,
- 1997 – Pracovní orientace II,
- 1998 – Náboženství II,
- 1999 – Sociální nerovnosti III.

Data a informace o ISSP je možné získat přímo od institutů participujících v ISSP nebo od Centrálního archivu. Centrální archiv vydal CD-ROM obsahující kompletní zdokumentované datové soubory za všechny participující země z modulů od roku 1985 do roku 1992. Jde tedy o soubory z modulů Role vlády I, Sociální síť, Sociální nerovnosti I, Rodina a změny gender rolí I, Pracovní orientace I, Role vlády II, Náboženství, Sociální nerovnosti II a spojený soubor Role vlády I/II.

Pro ty, kteří se chtějí dozvědět, co je ISSP nebo se seznámit s obsahem vydaného CD-ROMu, existují informace i na Internetu. Domovská stránka ISSP s informacemi o všem, co lze získat na CD-ROMu (co je ISSP, které země provedly výzkumy, o datech, dotaznících atd.) má adresu:

http://dpls.wisc.edu/iassist/issp_cd_TOC.html.

Klára Vlachová

Internetový sociologický časopis

Mezinárodní sociologická obec má od 29. března 1996 k dispozici nejnovější sociologický časopis. Na tomto sdělení by samozřejmě nebylo nic zvláštního, neboť sociologických časopisů se ve světě vydává značné množství a s rostoucím množstvím sociologických specializací časopisů pochopitelně přibývá. Ten nový, o němž zde hodlám referovat, má ovšem tu zvláštnost, že – řečeno jazykem teorie masové komunikace – jeho forma překročila guttenbergovskou galaxii a vřítla se po informační dálnici do galaxie gatesovské. Jinými slovy, nový časopis má digitalizovanou podobu a je volně, což znamená zdarma, přístupný prostřednictvím World Wide Web (WWW) na Internetu.

Časopis se jmenuje *Sociological Research Online* a do češtiny by se mohl tento název volně přeložit snad jako „Internetový časopis sociologického výzkumu“. Vydáván je v Anglii prostřednictvím konsorcia, které je tvořeno univerzitami v Surrey a v Stirlingu, Britskou

sociologickou asociací a vydavatelstvím Sage. Tomuto konsorciu předsedá profesor Nigel Gilbert z Univerzity v Surrey. Časopis má dva šéfredaktory: profesora Martina Bulmera (Univerzita v Surrey) a dr. Liz Stanleyovou (Manchesterská univerzita).

Cílem časopisu je, jak se dozvídáme z úvodníku prvního čísla časopisu napsaného šéfredaktory Bulmerem a Stanleyovou, podpořit rychlou výměnu informací mezi sociologi. Budou zde publikovány sociologicky vysoce kvalitní stati bez ohledu na téma nebo metodologický přístup, v nichž bude aplikován sociologický výzkum. Důrazem na široká témata obecného i privátního zájmu, jež budou spojena se sociologickou formou analýzy, říkají editoři, chce časopis dokumentovat společenskou relevanci sociologického výzkumu.

Vydáváním sociologického časopisu prostřednictvím WWW se sociologie přibližuje přírodním vědám, které již mají elektronických časopisů několik. V Albertě v Kanadě vydávají sociologický časopis *Electronic Journal of Sociology*.

Britský *Sociological Research Online* (SRO) se však podle Bulmera a Stanleyové odlišuje od kanadského tím, že zavedl standardní recenzní řízení na všechny statí, které aspirují na to být zde publikovány, což kanadský nečiní. Právě posuzování statí recenzenty před tím, než jsou zveřejněny, považují editoři SRO za zásadní element kontroly kvality v procesu elektronických publikací.

S vydáváním časopisu SRO budou v blízké budoucnosti spojeny ještě další aktivity: rychlost elektronické komunikace umožní čtenářům tohoto časopisu v podstatě okamžitě reagovat na publikované statí. Budou k tomu mít možnost, neboť od druhého čísla letošního ročníku (1996), které se mělo objevit v průběhu prázdnin, bude ke každému vydání připojeno sympozium, v němž bude možno nejen debátovat o publikovaných statích, ale i vyjadřovat názory na obecné sociologické problémy. Tím se SRO může stát, jak věří jeho vydavatelé, mezinárodním fórem pro sociologické názory relevantní současnému stavu světa.

Některé negativní zkušenosti s existencí takových internetových debatních fór vedly ovšem vydavatele k rozhodnutí přijmout určitá etická pravidla: každé sympozium bude moderováno, přispěvatelé budou nuceni uvádět svá plná jména včetně institucí, na nichž pracují.

Elektronicky produkováný a distribuovaný sociologický časopis kromě toho umožní nový způsob práce s textem, kterému se budeme muset postupně naučit (trochu se tomu blíží např. způsob práce s různými „sociofiles“, které získáváme na CD-ROM). Forma tzv. hypertextu, která je používána navíc např. dovolí připojit k článku celý datový soubor, na němž je stat' založena. Tato vymoženost může, jak poznamenávají editoři SRO, mimo jiné revolucionizovat např. výuku sociologických výzkumných metod, neboť umožní studentům provádět krok za krokem na připojených datech všechny analytické operace, jak je autor učinil ve své statí.

Časopis *Sociological Research Online* je standardním sociologickým časopisem. Jeho první číslo obsahuje kromě úvodníku pět statí (Alison Bowes: *Evaluating an Empowering Research Strategy: Reflections on Action-Research with South Asian Women*; Jacqueline O'Reilly: *Theoretical Consideration in Cross-*

National Employment Research; Geoff Payne, Judy Payne, Mark Hyde: *'Refuse of al Classes?' Social Indicators and Social Deprivation*; Amanda Coffey, Beverly Holbrook, Paul Atkinson: *Qualitative data Analysis: Technologies and Representations*; Jeniffer Platt: *Has Funding Made a Difference to Research Methods?*), dále přehledovou stat' (Nico Stehr: *The Salt of Social Science*) a recenze čtyř monografií. Jak naznačuje samotný název časopisu, všechny statí mají kromě meritorního záběru podstatnou dimenzi výzkumně metodologickou. Pro ty z nás, kteří jsou ve své sociologické praxi orientováni především empiricky, se tak SRO může stát významným zdrojem poučení.

Pokud čtenáře tohoto sdělení dosavadní informace zaujala natolik, že mají chuť si *Sociological Research Online* prolistovat, je třeba jediné: mít ze svého PC přístup na Internet. Pak už jen stačí spustit některý z internetových navigátorů (např. Netscape) a do políčka „Location“ vepsat adresu časopisu:

<http://www.socresonline.org.uk/socresonline/>

Za několik desítek vteřin se objeví charakteristické logo časopisu a je možno začít listovat. Na konci prvního čísla by měl čtenář nalézt krátký dotazníček, jehož prostřednictvím je možno sdělit vydavateli několik informací o své profesionální orientaci a institucionálním zařazení. Připojí-li zájemce o časopis svou e-mailovou adresu, bude prostřednictvím elektronické pošty panem Stuartem Petersem pravidelně upozorňován na to, že bylo vydáno další číslo SRO. Kromě toho se také může tímto způsobem dotazovat na nejrůznější informace, které se týkají časopisu, mimo jiné i na to, jak a v jakém formátu zasílat své potenciální příspěvky.

Pro vášnivé internetové surfaře závěrem připojuji adresy elektronických časopisů z oblasti věd o člověku:

Electronic Journal of Sociology

<http://gpul.srv.ualberta.ca:8010/>

Postmodern Culture

<http://jefferson.village.Virginia.EDU/pmc>

Psychology

<http://cogsci.soton.ac.uk/~harnad/psych.html>

[Europe]

<http://www.princeton.edu/~harnad/psych.html>

[North America]

Ladislav Rabušic

Sociological Review

3

CONTENTS

Introduction	259
ARTICLES	
Moldan, B.: On the Harmony Between Environmental Protection and Economic Development	261
Kamarýt, J.: The Risk society and the Ecological Modernisation	279
Librová, H.: The Decentralisation of Settlements – Vision and Reality. Part One: Visions, Attitudes to the Countryside and Potential Migration in the Czech Republic	285
Mareš, P., Rabušic, L.: Subjective Perception of Poverty in the Czech Republic	297
OVERVIEW ESSAYS	
Kabele, J.: Social Constructivism	317
Vajdová, Z.: Political Culture – Theoretical Concept and Research	339
FROM THE SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Frič, P.: Attitudes of the Czech and Slovak Populations towards the Environmental Problem	353
STUDENTS' WRITINGS	
Veselý, A.: Sociology of Knowledge, K. R. Popper and Scientific Method	361
REVIEWS	365
NEWS AND INFORMATION	379

Sociologický časopis

PE 45 84

3

OBSAH

Úvodem	259
STATI	
Moldan, B.: K otázce souladu ochrany životního prostředí a hospodářského rozvoje	261
Kamarýt, J.: Riziková společnost a ekologická modernizace	279
Librová, H.: Decentralizace osídlení – vize a realita. Část první: vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR	285
Mareš, P., Rabušic, L.: K měření subjektivní chudoby v české společnosti	297
PŘEHLEDOVÉ STATI	
Kabele, J.: Sociální konstruktivismus	317
Vajdová, Z.: Politická kultura: teoretický koncept a výzkum	339
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Frič, P.: Postoje obyvatel ČR a SR k problému životního prostředí	353
STUDENTI PÍŠÍ	
Veselý, A.: Sociologie poznání, K. R. Popper a vědecká metoda diskuse	361
RECENZE	
U. Beck: Erfindung des Politischen (O. Suša)	365
R. K. Dahl: Demokracie a její kritici (K. Berka)	368
J. Kovtun: Tajuplná vražda (M. Petrusek)	370
S. Breuer: Bürokratie und Charisma. Zur politischen Soziologie Max Weber (B. Loewenstein)	372
A. Blum: Naître, vivre et mourir en URSS 1917-1991 (P. Horská)	374
Our Global Neighbourhood. The report of the commission on global governance (V. Soják)	377
ZPRÁVY A INFORMACE	379

